

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:

<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Historisk tidsskrift

Bind

91

Hæfte 2

Den danske historiske Forening

København 1991

Historisk Tidsskrift

Copyright © by Den danske historiske Forening

REDAKTØRER

Universitetslektor, cand. mag. CARSTEN DUE-NIELSEN
Museumskonsulent, dr. phil. ANDERS MONRAD MØLLER

DEN DANSKE HISTORISKE FORENINGS BESTYRELSE

Universitetslektor, dr. phil. ESSEN ALBRECHTSEN; universitetslektor, cand. mag. HANS BAGGER (kasserer); universitetslektor, mag. art. ARNE SØBY CHRISTENSEN; universitetslektor, cand. mag. CARSTEN DUE-NIELSEN (sekretær); professor, dr. phil. OLE FELDBÆK; universitetslektor, dr. phil. KAY LUNDGREEN-NIELSEN; arkivar, dr. phil. BIRGIT LØGSTRUP; museumskonsulent, dr. phil. ANDERS MONRAD MØLLER (sekretær) og professor, dr. phil. ERLING LADEWIG PETERSEN (formand).

MEDLEMSKAB OG ABONNEMENT

Henvendelse om medlemskab rettes til foreningens ekspedition. Medlemmerne får tilsendt *Historisk Tidsskrift*, der udkommer med 2 hæfter årligt. Kontingentet er for almindelige medlemmer 270 kr., for studerende (dog maksimalt 6 år) og for medlemmer af de finske, norske og svenske historiske foreninger 125 kr. Abonnement på *Historisk Tidsskrift* kan også tegnes hos boghandlerne. Medlemmer af Den danske historiske Forening kan ved henvendelse til ekspeditionen tegne abonnement til reduceret pris på de nordiske nabolandes historiske tidsskrifter.

REDAKTIONENS OG EKSPEDITIONENS ADRESSE

Historisk Institut, Københavns Universitet,
Njalsgade 102, 2300 København S

Nyhedsbrev fra KILDESKRIFTSKABET

Ny adresse: Rigsdagsgården 13 B
1218 København K
Tlf. 33 14 26 20

KILDESKRIFTSKABET

LEVER STADIG

Kildeskriftselskabet har siden oprettelsen i 1877 udgivet en lang række primære kilder til dansk historie. I 1970'erne blev aktiviteten udvidet til også at omfatte genoptryk af klassiske fremstillinger af dansk historie, som var totalt uopdrivelige i originaludgave. Desuden var Kildeskriftselskabet også blandt de første, der kunne tilbyde kilder og hjælpemidler på mikrofiche.

I de seneste år har Kildeskriftselskabet imidlertid levet en noget tilbagetrukket tilværelse, og det er flere år siden selskabet har kunne udsende en ny kildeudgave. Imidlertid har flere udgivere i det stille arbejdet med projekter, som nu er så langt fremme, at det kan være rimeligt i dette nyhedsbrev at orientere om Selskabets kommende udgivelser.

I 1991 udkommer *Næsbyhoved lensregnskaberne og skattemandtal*, som omfatter det første årti af 1500-tallet. Publikationen er et led i en af Kildeskriftselskabets store serier: Danmarks middelalderlige regnskaber. Bindet udgives af studielektor dr.phil. Haakon Bennike og museumsinspektør dr.phil.Erland Porsmose. Udgivelsen er i foråret 1991 blevet aktualiseret ved, at man netop har fundet ruiner af ladegården til Næsbyhoved. Selve gården blev nedrevet efter Reformationen.

Skifter er en meget anvendt kilde til slægts- og lokalhistorie, men de kan også anvendes som kilde til befolknings-, social- og kulturhistorie m.v. Kildeskriftselskabet udgiver som et eksempel på det store antal skifteprotokoller i landsarkiverne fhv. museumsinspektør Gerd Neuberts udgave af *Køgeskifterne fra første halvdel af 1600-tallet*.

Hertug Hans d.Ældre, broder til Christian III, regerede 1544-80 fra sin hovedresidens Hansborg i Haderslev dele af Slesvig og Holsten med stor omhu og energi. Kildeskriftselskabet udgav i 1940'erne to bind Hansborgske Registranter. I samme serie har professor dr.phil. Troels Fink og fhv.landsarkivar P.K.Iversen næsten færdiggjort et større værk med *domme fra den Hansborgske periode*.

Udover disse ældre projekter har Selskabet vedtaget udgivelse af en række vigtige kildeudgaver. Blandt de senest vedtagne kan nævnes følgende:

Dansk Skovbrug 1710-1731. I 1731 stillede det kgl.forstvæsens chef overjægermester Fr.v.Gram, - mere end 40 spørgsmål til hver af de kgl.skovdistrikter om overholdelsen af den da gældende skovforordning af 1710. Resultatet blev en række meget stofmættede indberetninger, som giver et belæbende billede af det danske skovbrug. Publikationen udgives i samarbejde med Skovhistorisk Selskab af kandidatstipendiat Bo Fritzboeger.

Rentemesterregnskaberne fra Christian 3.'s tid. Som eksempler på ældre statsregnskaber udgiver cand.mag. Søren Balle fire rentemesterregnskaber fra 1550'erne.

Kildesamling om modstandsbevægelsens historie (planlagt i fire bind) ved lektor dr.phil. Hans Kirchhoff og universitetslektor dr.phil. Aage Trommer.

Fortrolige indberetninger om de danske arbejdere i Nazi-Tyskland.

Kildesamling, der fortæller om de mere end 100.000 danske arbejdere, der under besættelsen arbejdede i Tyskland. Udgiver er forskningsstipendiat Therkel Stræde.

Ovenstående publikationsplaner, hvoraf flere projekter er langt fremme, skulle gerne give indtryk af, at Kildeskriftselskabet ikke er "dødt". Kildeskriftselskabet vil i 1990'erne ligesom i de seneste 114 år udgive kilder til dansk historie.

Tilbud på bøger om økonomisk historie og industrihistorie

Kildeskriftselskabet har samlet en række titler på kildeværker og bøger vedr. økonomisk historiske og industrihistoriske emner.

Ved bestilling inden **udgangen af 1992** kan bøgerne købes med ca. 50 % rabat. Til de anførte priser skal lægges moms og porto.

Advarsel: Nogle af titlerne findes kun i små oplag, så den, der kommer først til mølle!

Tilbud nr.1: Danske handelskompagnier 1616-1843. Oktrojer og interne ledelsesregler. Udg. ved Ole Feldbæk. 1986. 779 sider, indb. Normalpris 300 kr. TILBUD 150 kr.

Handelskompagnierne var meget vigtige instrumenter i den økonomiske politik under merkantilismen. I Danske Handelskompagnier gengives deres privilegiebreve m.v. sammen med en oversigtsfremstilling af selskabernes historie og en omfattende bibliografi.

Tilbud nr.2: Industrielle foretagere på Tuborg 1873-1885. Kilder og studier. Udg. ved Birgit Nüchel Thomsen. 1980. 690 sider, indb. eller hft. Normalpris 200 (indb.), 175 (hft.). TILBUD 100 indb., 90 kr. hft.

Tuborgs grundlæggelse og første udvikling klarlægges dels gennem breve fra direktør Philip W. Heymann dels i referater fra Tuborgs generalforsamlinger og bestyrelse, hvor bl.a. C.F.Tietgen og G.A.Hagemann havde sæde. Desuden gives en indføring i bryggeriindustriens spændende udvikling, og man får mulighed for at følge igangsætternes rolle for udviklingen.

Tilbud nr.3: Georg Nørregaard: Arbejdsforhold indenfor dansk Haandværk og Industri 1857-1899. 1943/1977. 620 sider, indb. Normalpris 275 kr. TILBUD 140 kr.

Genoptryk af standardværket med den detaljerede beskrivelse af dagliglivet på værksted og fabrik i bredeste forstand: arbejdstider, lønninger, fagbevægelsen, det industrielle gennembrud osv.

Tilbud nr.4: Richard Willerslev: **Studier i dansk industrihistorie 1850-1880.** 1952/1978. 301 sider, indb. Normalpris 175 kr. TILBUD 90 kr.

Genoptryk af centralt indlæg i debatten om det industrielle gennembrud i Danmark. Indeholder bl.a. den første systematiske opgørelse af antallet af virksomheder og industriarbejdere.

Tilbud nr.5: Axel Nielsen & Aksel E. Christensen & J.O. Bro Jørgensen: **Industriens Historie i Danmark (indtil 1870).** 4 bind. 1943-44/1979. I alt 1153 sider, indb. Normalpris 375 kr. TILBUD 180 kr. (samlet for alle fire bind).

Første samlede værk om industriens historie i Danmark indtil 1870. Fra etableringen af de ældste manufakturer i 1500-tallet til det industrielle gennembrud omkring 1870 beskrives både de enkelte industrivirksomheder og brancher samt den økonomiske baggrund i form af told- og industripolitik, prisforhold, teknologi m.v.

Tilbud nr.6: P.V.Jacobsen: **Fremstilling af det danske Skattevæsen under Kongerne Christian III og Frederik II.** 1833/1974. 222 sider, indb. Normalpris 95 kr. TILBUD 50 kr.

Dette gamle værk er stadig standardværket om beskatningsprincipperne i det 16. århundrede. Fremstillingen følger skatteydergrupperne: bondestanden, købstæderne, gejstligheden, adelen m.fl.

Flere tilbud på bagsiden

klip -----

Undertegnede bestiller til favørpris (inden 1/4-1992):
(priserne er excl. moms og forsendelse)

_____	Danske handelskompagnier 1616-1843	à 150 kr =	_____
_____	Industrielle foretagere på Tuborg	à 100/90 kr =	_____
_____	Nørregaard: Arbejdsforhold	à 140 kr. =	_____
_____	Willerslev: Dansk industrihist.	à 90 kr. =	_____
_____	Industriens Historie 1-4	à 180 kr. =	_____
_____	P.V.Jacobsen: Det danske Skattevæsen	à 50 kr. =	_____
_____	Nielsen/Thalbitzer: Skatter og Skatte-		
_____	forvaltning i ældre Tider	à 37 kr. =	_____
_____	A.Nielsen: Specier, Kroner, Kurant	à 37 kr. =	_____
_____	Danmarks Skibsliste (komplet sæt 110 kort)		
		à 550 kr.=	_____

_____ Ønsker tilsendt Kildeskriftselskabets komplette for-
tegnelse over publikationer til salg
_____ Ønsker tilsendt Kildeskriftselskabets fortegnelse over
mikrokort

NAVN

ADRESSE

Tilbud nr.7: Helge Nielsen & Victor Thalbitzer: **Skatter og Skatteforvaltning i ældre Tider.** 1948/1976. 210 sider, hft. Normalpris 75 kr. TILBUD 37 kr.

Indeholder en grundig kronologisk gennemgang af lovgivningen om de direkte statsskatter fra 1660 til indførelsen af den direkte statsskat i 1903 samt en kort præsentation af forvaltningen af skatteopkrævningen i samme periode.

Tilbud nr.8: Axel Nielsen: **Specier, Kroner, Kurant. En Studie over den faldende Rigsdalerværdi i Danmark i Tiden 1671-1726.** 1907/1973. 168 sider, hft. Normalpris 75 kr. TILBUD 37 kr.

Genoptryk af klassisk fremstilling vedrørende en periode, præget af stadige ændringer i regeringens økonomiske politik og deraf følgende forvirring i dansk møntvæsen, ikke mindst under Den store nordiske Krig.

Tilbud nr.9: Blandt Kildeskriftselskabets store udbud af mikrofilmkort kan tilbydes:

Danmarks Skibsliste. 1869-1925 (diverse år). I alt 110 mikrokort. TILBUD på komplet sæt 550 kr. (kun få sæt). Hver af årgangene fylder 1-4 mikrokort og sælges også hver for sig.

De officielle skibslistes blev trykt under vekslende titler og med lidt forskelligt indhold. I 1903 medtoges således for alle danske skibe: kendingssignaler i alfabetisk orden, alfabetiske damp- og sejlskibslistes, hjemstedslistes for såvel damp- som sejlskibsrederies og desuden særlige afsnit for Færøerne, Island og Dansk Vestindien. Oversigterne er uundværlige for enhver søfartsinteresseret.

Tilbudspriserne gælder til 31/12-1992

Porto

Kildeskriftselskabet

Rigsdagsgården 13 B

1218 København K.

KONFLIKT OG SAMARBEJDE

Festskrift til Carl-Axel Gemzell

I anledning af professor Carl-Axel Gemzells 60-årsdag har en kreds af venner, kolleger og elever ønsket at hædre ham med et festskrift.

Festskriftet indeholder 21 artikler med emner fortrinsvis fra det 20. århundredes historie - samlet omkring en række af de temaer, som Carl-Axel Gemzell har beskæftiget sig med i sit forskerliv.

INDHOLD

- Carsten Due-Nielsen: Hilsen til Carl-Axel Gemzell
- Birgitta Odén: Forskarutbildning i välfärdsstat
- Claus Bryld: Internationalisme og nationalt særpræg i Socialdemokratisk Forbunds politiske strategi 1990-1915
- Harm Schröter: On the Specific Freedom of Manoeuvre of Small states and Their Businessmen
- Henrik S. Nissen: Die Ideologien in der dreissiger Jahren und die nationale Erweckung während der Okkupation Dänemarks
- Bent R. Jørgensen: Nationalbanken, Valutacentralen og dansk udenrigspolitik 1932-1937
- Mogens Pelt: Grækenland mellem Centraleuropa og Middelhavet 1932-1940
- Hans-Uwe Petersen: Hitler-flygtningene, eksilforskningen og 'Modstandens æstetik'
- Karl Christian Lammers: Nationalsocialismen og krigen
- Jörgen Weibull: Vinterkrig och Weserübung
- Patrick Salmon: British Submarine Warfare and Hitler's Decision to Initiate Operation 'Weserübung'
- Therkel Stræde: Abschieben/Festhalten. Die Arbeiterbewegung und der Masseneinsatz dänischer Arbeiter(innen) in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches
- Hans Kirchhoff: Best-Scavenius-alliancen. Et skæbnefællesskab
- Christian Tortzen: 1945. Danmarks indtræden i den internationale økonomi belyst gennem skibsfarten
- Leon Dalgas Jensen: Danmark og Den Internationale Handelsorganisation (ITO) 1945-1950
- Inga Floto: Farlig historie? To historikerskæbner i McCarthy-tiden
- Poul Villaume: 'En stærk understrøm af modstand...' Koreakrigen, USA og Danmark 1950-1953
- Jens Henrik Tiemroth: Periferi og centrum. Idrætsliv og lokalpolitik i en københavnsk forstadskommune
- Thorsten Nybom: The Swedish Social Democratic State in a Tradition of Peaceful Revolution
- Vibeke Sørensen: Tilpasning og institutionel innovation. Udenlandske forestillinger om den danske vækststrategi
- Ib Damgaard Petersen: The 'Pulse' of World History. Long Cycles in the World System Since 1495
- Jan Thelander: Miljön: En angelägenhet för experter? Hur problematiserar lekmannen?

Festskriftet, der tillige indeholder en bibliografi over Carl-Axel Gemzells forfatterskab, er redigeret af Carsten Due-Nielsen, Hans Kirchhhoff og Karl Christian Lammers.

Det bliver på ialt 420 sider, koster 285 kr. (incl. moms, excl. forsendelse) og udkommer i foråret 1992.

Bestilling foretages ved indsendelse af nedenstående blanket senest den 17. februar 1992.

Jeg bestiller hermed

_____ expl. af Konflikt og Samarbejde. Festskrift til Carl-Axel Gemzell
til forudbestillingsprisen 285 kr. (excl. forsendelse)

Navn _____

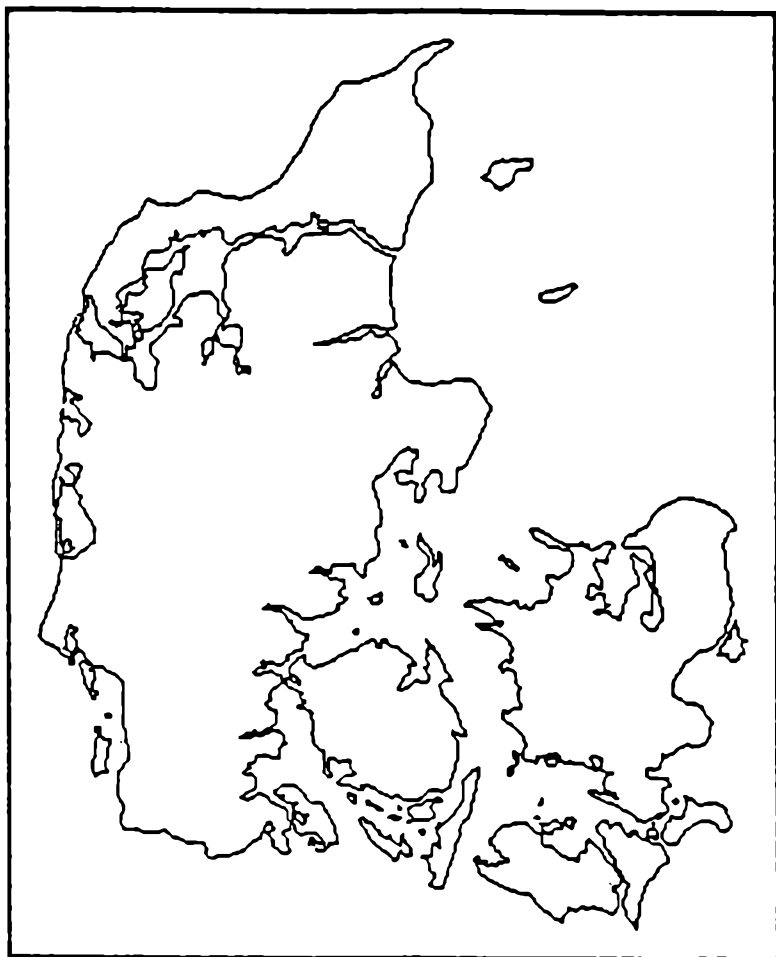
Adresse _____

Postnr., By _____

Jeg ønsker optagelse på Tabula Gratulatoria _____

ATLAS OVER DANMARKS ADMINISTRATIVE INDDELING EFTER 1660.

2. reviderede udgave.

Indbydelse til subscription på ATLAS OVER DANMARKS ADMINISTRATIVE INDELING EFTER 1660.

2. reviderede udgave.

I 1984 udkom Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660 bd. 1-2, der var redigeret af Karl-Erik Frandsen og blev udarbejdet i et frugtbart samarbejde mellem Historisk Institut ved Københavns Universitet, Geodætisk Institut og Matrikeldirektoratet, medens Dansk Historisk Fællesforening stod for selve udgivelsen.

Værket blev unægtelig en succes, for det var totalt udsolgt på mindre end én måned, og bibliotekernes og arkivers lasede læsesalseksemplarer viser tydeligt, at det er blevet flittigt brugt.

I et arbejde som dette er det vist umuligt at undgå fejl. Kyndige anmeldere påviste nogle af de værste fejl, ligesom en del opmærksomme brugere fulgte opfordringen i atlasset og fortalte redaktøren om andre fejl og mangler. Dermed er listen over fejl sikkert ikke udtømt, så hvis der er læsere af dette brev, der har kendskab til yderligere fejl, så vil Karl-Erik Frandsen være yderst taknemmelig for henvendelser herom til *Historisk Institut, Njalsgade 80. 2300 Kbh. S. Tlf. 31.54.22.11.*

Dansk Historisk Fællesråd planlægger nemlig en nyudgave af Atlas over Danmarks administrative inddeling, hvor det ganske vist ikke vil være muligt at rette på kortene, men det er vedtaget at anføre rettelser og tilføjelser i tekstbindet.

For at kunne skønne over oplagets størrelse og vurdere om det økonomisk er forsvarligt at gennemføre en nyudgivelse, skal DHF anmode interesserede købere om at udfylde og indsende nedenstående bestillingskupon. Jeg skal understrege, at værket *kun* vil blive genudgivet, såfremt mindst 500 bestiller atlasset.

Såfremt reaktionen er positiv, vil værket foreligge i sommeren 1992, og prisen vil blive 700 kr. (inkl. moms og porto).

BØGER INDSENDT TIL REDAKTIONEN

Almindelig historie, hjælpemidler m.v.

- Albøge, Gordon, Eva Villarsen Meldgaard og Lis Weise: *Analogi i navngivning*. Norna-Förlaget.
- Barber, Richard: *Pilgrimages*. Boydell & Brewer Ltd.
- Basler Bibliographie 1987/88. Universitätsbibliothek, Basel.
- Biographisches Lexikon für Schleswig-Holstein und Lübeck, band 9. Karl Wachholtz Verlag.
- Brändström, Anders og Sune Åkerman: *Icke skriftliga källor*, XXI Nordiska Historiemötet Umeå 1991, Umeå Universitet.
- Danmarks Kirker, Holbæk amt. Poul Kristensens Forlag.
- Danmarks Kirker, Ribe amt. Poul Kristensens Forlag.
- Danmarks Kirker, Århus amt. Poul Kristensens Forlag.
- Dansk kulturhistorisk Opslagsværk I og II. Dansk Historisk Fællesforening.
- Degn, Ole: *Forskning i statens arkiver*. Rigsarkivet.
- Erhvervsarkivets arkivoversigter, bd. 1. Erhvervsarkivet 1991.
- Frandsen, Jesper: *De(t) gyldne snit – i kunst, natur og matematik*. Systime.
- Geschichtsbild in den Ostseeländern 1990. Das Schwedische Zentralamt für Universitäts- und Hochschulwesen und Finnlands Unterrichtsministerium.
- Gluck, Sherna Berger og Daphne Patai: *Womens' Words*. Routledge.
- Gram-Jensen: *Stormfloder*. Dansk Meteorologisk Institut.
- Hinsides Habsburg. Den jyske Historiker nr. 57.
- Historiens studium vid Åbo Akademi. Åbo Akademis Förlag.
- Kouri, Erkki: *Historiography, Politics, Religion*. University of Jyväskylä.
- Københavns Universitet 1479-1979, bind I: *Almindelig historie 1479-1788*. G.E.C. Gads Forlag.
- Larsen, Leif: *Adgang forbudt til Rigsarkivet*. Gyldendal.
- Lunden, Kåre: *Biletet av fortida*. Det Norske Samlaget.
- Lundgren, Lars J.: *Människan och miljön*, XXI Nordiska Historikermötet, Umeå 1991. Umeå Universitet.
- Mørch, Søren: *Det europæiske Hus, Civilisationen*. Gyldendal.

Revy över stads- och kommunhistoria 1981-1985. Stads- och Kommunhistoriska Institutet.
 Sinding, Jens Andersen: Tale. Museum Tusculanum.
 Skatkisten, Arkivalier og historie fra landsarkivet. Udgiverselskabet ved Landsarkivet for
 Nørrejylland.
 Skole, Dannelses, Samfund. Festskrift til Vagn Skovgaard-Petersen. Odense Universitetsfor-
 lag.
 Suum Cuique, Retsvidenskabelige afhandlinger, Københavns Universitet 1991. Jurist- og
 Økonomiforbundets Forlag.
 Synligt og usynligt, Festskrift til Otto Norn. Poul Kristensens Forlag.
 Søg – og I skal finde, Veje til kvinders historie i arkiver og samlinger. Arki Varia.
 Tamm, Ditlev: Retshistorie, bd. 2. Jurist- og Økonomiforbundets Forlag.
 Østergaard, Uffe: Akropolis Persepolis tur/retur. Aarhus Universitetsforlag.

Oldtid og middelalder

Abrams, Lesley og James P. Carley: The Archaeology and History of Glastonbury Abbey.
 Boydell & Brewer Ltd.
 Andersson, Bertil: Antik Ekonomi. Paul Åströms Forlag.
 Bencard, Mogens: Ribe Excavations 1970-76, vol. 3. Sydjysk Universitetscenter.
 Bencard, Mogens: Ribe Excavations 1970-76, vol. 4. Sydjysk Universitetscenter.
 Clarke, Helen & Björn Ambrosiana: Towns in the Viking Age. Leicester University Press.
 Ebbesen, Klaus: Den ældste Danmarkshistorie, Tiden til år 725. Gyldendal.
 Edwards, John: The Jew in Christian Europe 1400-1700. Routledge.
 Fyllingsnes, Frode: Undergangen til dei norrøne bygdene på Grønland i seinmellomal-
 deren. Middelalderforum.
 Hansen, Mogens Herman: Hvor ved vi det fra? Museum Tusculanum.
 Haywood, John: Dark Age Naval Power. Routledge.
 Hedeager, Lotte og Henrik Tvarnø: Det europæiske hus, bd. 2. Gyldendal.
 Humble, Richard: Leif den Lykkelige. Ålække.
 Humble, Richard: Marco Polo. Ålække.
 Hørby, Kai: Det europæiske hus, Den kristne middelalder. Gyldendal.
 Jacobsen, Gurli: Antik økonomi, Romersk historie. Den jyske historiker.
 Jesch, Judith: Women in the Viking Age. Boydell & Brewer Ltd.
 Kaul, Flemming: Gundestrukpedlen. Nyt Nordisk Forlag. Arnold Busck.
 Lund, Niels: Sangen om Slaget ved Maldon. Museum Tusculanum.
 Mortensen, Lars Boje: Civiliserede barbarer. Museum Tusculanum.
 Sawyer, Peter: När Sverige blev Sverige. Viktoria Bokförlag.
 Strerath-Bolz: Kontinuität statt Konfrontation. Peter Lang.
 Ørberg, Paul G.: Kloster – Hospital – Stiftelse. Viborg Gråbrødre Kloster.
 Østmo, Einar: Gård og boplass i østnorsk oldtid og middelalder, Varia 22, Universitetets
 Oldsaksamling.

16.-18. århundrede

Christensen, Stephen Turk: Violence and the Absolutist state. Akademisk Forlag.
 Gadd, Carl-Johan: Självhushåll eller arbetsdeling? Ekonomisk-Historiska Institutionen.
 Göteborgs Universitet.

- Herlitz, Lars: Koppskatten i det äldre tjänstesamhället, Ekonomisk-Historiska institutionen. Göteborgs Universitet.
- Holm, Poul: Kystfolk. Fiskeri- og Søfartsmuseet.
- Humble, Richard: Christoffer Columbus. Ålække.
- Jansson, Arne, Lennart Andersson Palm og Johan Söderberg: Dagligt bröd i onda tider. Institut för lokalhistorisk forskning.
- Jensen, L.E. Fauerholdt: Mark Guld. Aalborg Universitetsforlag.
- Latin & Nationalsprog i Norden, Renæssancesudier 5. Museum Tusculanum.
- Lindström, Dag: Skrå, stad och stat, Stockholm, Malmö och Bergen ca. 1350-1622. Almqvist & Wiksell.
- Madsen, Haakon Bennike og Erland Porsmose, Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie: Næsbyhoved Lens Regnskaber 1502-1511. Odense Universitetsforlag.
- Mikkelsen, Hans: Barselstue og Himmelstige. Historisk Samfund for Sønderjylland.
- Myrdal, Jan Ken og Johan Söderberg: Kontinuitetens dynamik, Agrar ekonomi i 1500-talets Sverige. Almqvist & Wiksell.
- Nielsen, Karl: Vor mand og råd. Udgiverselskabet ved Landsarkivet for Nørrejylland.
- Oschmann, Antje: Der Nürnberger Exekutionstag 1649-1651. Aschendorff.
- Poulsen, Ellen: Jens Juel. Christian Ejlers Forlag.
- Reppen, Konrad: Das Herrscherbild im 17. Jahrhundert. Aschendorff.
- Scocozza, Benito: Mordbranden. Strandbergs Forlag.
- Åkerman, Susanna: Queen Christina of Sweden and her Circle. E. J. Brill.

19.-20. århundrede

- Arbetarklassen i samhällets vardag. Tredje nordiska arbetarkulturseminariet i Tammerfors.
- Balling, Mads Ole: Von Reval bis Bukarest, band I-II. Dokumentation Forlag.
- Berggren, Lars: Ångvisslans och brickornas värld. Historisk Institut. Lunds Universitet.
- Bergström, Carin: Lantprästen. Nordiska Museets Förlag.
- Bjørnkjær, Pia: Tysklands genforening 1989-1990. Munksgaard.
- Boel, Jens: Selvtænkeren. Landbohistorisk Selskab.
- Bohn, Robert, Jürgen Elvert, Hain Rebas og Michael Salewski: Neutralität und totalitäre Aggression. Franz Steiner Verlag.
- Bonde, Hans: Mandighed og sport. Odense Universitetsforlag.
- Brickhill, Joan: Sydafrika: Afslutningen på apartheid? Ålække.
- Bullock, Alan: Hitler & Stalin. Politikens Forlag.
- Dalhoff-Nielsen, Peter: Islam i vækst, Religion, historie og samtid. Munksgaard.
- Danmarkshistorie, bind 14, 1950-1970, Henrik S. Nissen. Gyldendal og Politiken.
- Dansk Identitetshistorie, bd. 2: Et yndigt land 1789-1848. C. A. Reitzels Forlag.
- Den jyske historiker: Byens rum – byens liv.
- Dombernowsky, Lotte: Fra krige mod fællesskab. Munksgaard.
- Dübeck, Inger: Aktieselskabernes retshistorie. Jurist- og Økonomforbundets Forlag.
- Ekonomisk Historia i Haga. Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs Universitet.
- Engberg, Hanne: En kærlighedshistorie, Maria og Orla Lehmann 1843-49. Gyldendal.
- En okänd själ – På jakt efter det nordiska. Nordisk Råd.
- Eriksson, Nils: »I andans kraft, på sannings stråt...«, De skandinaviska naturforskarmötena 1839-1936. Göteborgs Universitet.
- Folkestyre i by og på land, Danske kommuner gennem 150 år. Poul Kristensens Forlag.

Frazier, Robert: *Anglo-American Relations with Greece*. Macmillan.

Gramsci, Antonio: *Fængselsoptegnelser I og II*. Museum Tusculanum.

Hansen, C. Rise: *Missionær Christian Vilhelm Grønning*. Historisk Samfund for Sønderjylland.

Henningsen, Lars N. og Jørgen Hamre: *Dansk biblioteksvirke i Sydslesvig*. Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Jensen, Jørgen I.: *Carl Nielsen, danskeren*. Gyldendal.

Jensen, Knud Peder: *Vildmanden*. Gyldendal.

Kaarsted, Tage: *For videnskab og kunst*. Odense Universitetsforlag.

Kan, Aleksander: *Nikolaj Bucharin och den skandinaviska arbetarrörelsen*. Uppsala Universitet.

Kilander, Svenbjörn: *Den nya staten och den gamla*. Almqvist & Wiksell.

Kærgård, Niels: *Økonomisk vækst*. Jurist- og Økonomiforbundets Forlag.

Larsson, Birgitta: *Conversion to Greater Freedom?* Almqvist & Wiksell.

Madsen, Allan: *Arbejdet og teknikkens socialhistorie*. Systime.

Maegaard, Anders: *Træk af Ruslands historie 1890-1914*. Munksgaard.

Misgeld, Klaus Åmark: *Arbetsliv och arbetarrörelse*. Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek.

Myllyntaus, Timo: *Electrifying Finland*. Macmillan.

Nationella identiteter i Norden – eet fullbordat projekt? Nordisk Råd.

Nerbøvik, Jostein: *Bønder i kamp*. Det norske samlaget.

Noack, Johan Peter: *Det sydslesvigske grænsespørgsmål 1945-1947 I og II*. Institut for grænseregionsforskning.

Nordström, Peter: *Reformer och rationalisering*. Almqvist & Wiksell.

Nummela, Ilkka: *Stadtstruktur und Bodenwert*. Societas Historica Finlandiae.

Pedersen, Ole Karup: *Danmarks Historie 1970-1990*. Gyldendal og Politiken.

Pimlott, John: *Mellemøsten*. Ålække.

Pundik, Herbert: *Jerusalem – en splittet by*. Munksgaard.

Romanoff, Roman, prins af Rusland: *Det var et rigt hus, et lykkeligt hus*. Gyldendal.

Salomon, Kim: *Refugees in the Cold War*. Lund University Press.

Sievers, Kai Detlev: *Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins in der Kaiserzeit 1867-1914*. Wachholtz Verlag.

Sjöberg, Tommie: *The Powers and the Persecuted*. Lund University Press.

Skovgaard, Lars Erik: *Dansk økonomi – mod år 2000*. Munksgaard.

Historisk Tidsskrift

Bind 91
(15. række bind VI)

Udgivet af
Den danske historiske Forening
under redaktion af
CARSTEN DUE-NIELSEN og
ANDERS MONRAD MØLLER

København 1991

Historisk Tidsskrift

Historisk Institut, Københavns Universitet
Njalsgade 102, 2300 København S

Copyright ©1991
by Den danske historiske Forening

Udgivet med støtte af
Statens humanistiske Forskningsråd

Indhold

Romanisering og handel i Romerriget med særligt henblik på de vestlige provinser. Af GURLI JACOBSEN	1
Pest og befolkningsnedgang i Danmark i det 14. århundrede. Af ERIK ULSIG .	21
Summary	43
Vesteuropa, Lybæk og dansk handel i senmiddelalderen. Af POUL ENEMARK .	361
Summary	399
Den danske handel på Riga i årene ca. 1760-1807. Af MICHAEL JENSEN.	44
Summary	74
Politisk biografi. Af GRETHE JENSEN.	76
Børnereddere. Den private filantropi og behandlinger af kriminelle og forsømte børn i Danmark omkring år 1900. Af ANNE LØKKE	92
Summary	131
Den danske Regerings Forhandlinger og Beslutninger 5. august 1914. Af ERIK ARUP. Udg. ved og med indledning af THYGE SVENSTRUP.	402
Et svensk ekspeditionskorps til Sjælland? Dansk-svenske generalstabsforhandlinger 1933, deres baggrund og opfølgning. Af JENS J. K. GREGERSEN .	428
Summary	457
Dansk forsvar og Marshallplanen 1947-1960. Af LEON DALGAS JENSEN.	459
Summary	505
Et langvarigt forhold. Renzo de Felice og Mussolinibiografien. Af THORSTEN BORRING OLESEN	507

Oversigter

Litteratur om Christian IV i jubelåret 1988. Af HELGE GAMRATH	133
Den 9. april 1940 som halvtredsårsjubilær. En oversigt. Af PALLE ROSLYNG-JENSEN	154
Det moderne Japan: Den amerikanske version. Af INGA FLOTO	175

Nekrologer

J. B. Bro-Jørgensen. Af MORTEN WESTRUP.	196
Georg Nørregaard. Af KRISTIAN HVIDT.	200
Åge Fasmer Blomberg. Af E. LADEWIG PETERSEN	203
C. A. Christensen. Af HERLUF NIELSEN	204
Finn Gad. Af AXEL KJÆR SØRENSEN	207

Diskussion

Hybrid historie. Af AXEL BOLVIG.	211
Er der behov for et HND? Af CARL-AXEL NILSSON.	218
Metahistory. Af JAN PEDERSEN	526

Anmeldelser

Sveriges Nationalatlas 1-17. Clas Tollin: Ättebackar och ödegården. Stig Jaatinen, Arvo Peltonen & John Westerholm: Ålands kulturlandskap - 1700-talet. Birgitta Roeck Hansen: Township and Territory. Salvör Jönsdottir & Nanna Hermansson: Reykjavik. (KARL-ERIK FRANDSEN)	535
Jørgen Bæk Simonsen: Studies in the Genesis and Early Development of the Caliphal System. (JENS ERIK SKYDSGAARD)	540

Niels Hybel: Crisis or Change. The Concept of Crisis in the Light of Agrarian Structural Reorganization in Late Medieval England. (THOMAS LINDKVIST)	233
Kasper Monrad: Hverdagsbilleder. Dansk guldalder – kunstnere og deres vilkår. (KIRSTEN-ELIZABETH HØGSBRO)	227
Kristof Glamann: Bryggeren, J.C. Jacobsen på Carlsberg. (HANS VAMMEN)	542
Henrik Becker-Christensen: Det tyske mindretal i Nordslesvig 1920-1932. (SVEN TÅGIL)	547
J.P.Noack: Det danske mindretal i Sydslesvig 1920-1945. (CARSTEN R. MOGENSEN)	246
Tage Kaarsted: Ove Rode – en politiker ved vejs ende. (WILHELM CHRISTMAS-MØLLER)	251
Hans Kirchhoff (red.): Den Anden Verdenskrig II. (KAY LUNDGREEN-NIELSEN)	255
Siegfried Matlock (udg.): Dänemark in Hitlers Hand. Der Bericht des Reichsbevollmächtigten Werner Best über seine Besatzungspolitik in Dänemark. (HANS KIRCHHOFF)	556
Gunnar Viby Mogensen: Kinas Økonomiske Historie. (KJELD-ERIK BRØDSGAARD)	263
Poul Jensen: The Garotte. The United States and Chile 1970-1973. (KAY LUNDGREEN-NIELSEN)	269

Kortere anmeldelser

Almindelig historie

Slægter, Skjolde, Steder. Festskrift til Knud Prange. Redigeret af Tommy P.Christensen, Jens Villiam Jensen, Vagn Skovgaard-Petersen og Allan Tønnesen. (ERIK GØBEL)	564
Hans Boll-Johansen & Michael Harbsmeier (red.): Europas opdagelse. Historien om en idé. (KNUD J. V. JESPERSEN)	274
Knud Prange: Lokal historie – en håndbog. (ERIK GØBEL)	276
Anders Linde-Laursen: Hugo Matthiesens kulturhistorie. (JØRGEN SLETTEBO)	277
Sønderjyske Årbøger 1989. (ANDERS MONRAD MØLLER)	278
Dansk billedkunst – fra magi til galleri. Red. af Keld B. Jessen, Steffen Hejlskov Larsen og John Mogensen. (AXEL BOLVIG)	279
Birgitte Bech: Kristendommens billeder – en symbolverden. (AXEL BOLVIG)	566
Peter Harms Larsen: Faktion som udtryksmiddel. (AXEL BOLVIG)	280
Lisbeth Borker & Povl Erik Brøndgaard: Den bearbejdede virkelighed – om faktion. (AXEL BOLVIG)	280
Tankekontrol og historieskrivning. Arkivpolitik fra NATO til Glasnost. (HANS KIRCHHOFF)	281
Scotland and Scandinavia 800-1800. Ed. Grant G. Simpson. (THOMAS RIIS)	282

Oldtid og middelalder

Peter Ørsted: Romerne. Dagligliv i det romerske imperium. (NIELS M. SAXTORPH)	564
Ernst Andersen: Legender i evangelierne. (THOMAS RIIS)	284
Finn Rasmussen: Guldhornenes tyding – Forhistoriske billedsymboler, runerne og den gamle nordiske religion. (NIELS LUND)	285
Morten Axboe, Klaus Haunck, Lutz von Padberg & Heiko Rulffs: Die Goldbrakteaten der Völkerwanderungszeit. (HENRIK THRANE)	286
Stefan Söderlind: Leding och härad, gård och by. En studie i medeltida svensk kameralistik og drätsel. (RIKKE MALMROS)	286
Vilhelm af Apulien: Robert Guiscards bedrifter. Ved Erling Albrectsen. (SØREN BALLE)	287
Soga om Birkebeinar og Baglar. Boglunga Sogur I-II. (OLAFIA EINARSDOTTIR)	288

Diplomatarium Danicum og Danmarks Riges Breve, 1. række 7. bind, 4. række 1.-2. bind. (ESBEN ALBRECHTSEN)	567
Ryd Klosters Årbog i kulturhistorisk belysning. Af Rikke Agnete Olsen. (ESBEN ALBRECHTSEN)	289
Erich Hoffmann: Spätmittelalter und Reformationszeit. Geschichte Schleswig-Holsteins 4. Bd. (ESBEN ALBRECHTSEN)	570
Den danske rigsglovgivning 1397-1513. (DITLEV TAMM)	290
Lars Bisgaard: Tjenesteideal og fromhedsideal. Studier i adelens tænkemåde i dansk senmiddelalder. (HARRY CHRISTENSEN)	291
Kloster Ahrensboek 1328-1565. Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkunden Bd. 10. (HERLUF NIELSEN)	295

Nyere tid

Jørgen B. Barfod: Flådens fødsel. (ANDERS MONRAD MØLLER)	569
Thomas Riis: Should Auld Acquaintance Be forgot. Scottish-Danish Relations c. 1450-1707. (THOMAS MUNCK)	296
Carsten Porskrog Rasmussen, Hans Schultz Hansen, Kaare Ulrich Jessen, Klaus Thingholm Kristensen (udg.): Det danske godssystem – udvikling og afvikling 1500-1919. (STEFFEN ELMER JØRGENSEN)	296
Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte, Bd. 3,4,5. (ALEX WITTENDORFF)	298
Sven A. Nilsson: På väg mot militärstaten. Krigsbefälets etablering i den äldre Vasatidens Sverige. (KNUD J. V. JESPERSEN)	299
Filipp Ranieri: Recht und Gesellschaft im Zeitalter der Rezeption. (DITLEV TAMM)	300
Die Protokolle des Lübecker Domkapitels 1535-1540. (MIKAEL VENGE)	301
Florian Martensen-Larsen: Aalborghus Slot 1539-1989. (MIKAEL VENGE)	302
Søren Balle (udg.): Jørgen Pedersens jyske rentemesterregnskab 1546. (LEON JESPERSEN)	302
Søren Balle: Kronens gæld på Kieleromslaget 1537-1548. Registre og regnskaber. (LEON JESPERSEN)	302
Søren Balle: Kronens kreditorer på Kieleromslaget 1533-1548. Registre og regnskaber. (LEON JESPERSEN)	302
Søren Balle: Kronens kreditorer i Danmark 1533-1548. (LEON JESPERSEN)	302
Olle Ferm: De högdagliga godsens i Sverige vid 1500-talets mitt. (E. LADEWIG PETERSEN)	303
Göran Göranson: Virtus Militaris. Officersideal i Sverige 1560-1718. (KNUD J. V. JESPERSEN)	304
Torben Holck Colding: Miniature- og Emaillemaleri i Danmark 1606-1850. (AXEL BOLVIG)	571
Klaus Jockenhövel: Rom-Brussel-Gottorf. Ein Beitrag zur Geschichte der gegenreformatorischen Versuche in Nordeuropa 1622-1637. (JØRGEN NYBO RASMUSSEN)	305
Györky Novaky: Handelskompanier och kompanihandel. Svenska Afrikakompaniet 1649-1663. (ERIK GØBEL)	307
Torsten Burgman: Nils Hyltenius-Silfverskiöld. (MIKAEL VENGE)	309
Mats Essemyr: Bruksarbetarnas livsmedelkonsumtion. Forsmarks bruk 1730-1880. (PER BOJE)	309
Preben Mellbye-Hansen: De danske kronjuveler. (ANDERS MONRAD MØLLER)	310
Ole Ventegodt: Redere, rejser og regnskaber. Et par flensborgske partrederregnskaber 1783-1812. (ERIK GØBEL)	311
Erik Anners: Från lavtolkning til lagstiftning. Högsta Domstolen og godstrosförväreren. (DITLEV TAMM)	312
Elsa Plath-Langheinrich: Als Goethe nach Uetersen schrieb. Das Leben der Conventualin Augusta Louisa Gräfin zu Stolberg-Stolberg. (BENT LEWANDOWSKI)	313

Nyeste tid

Jørgen Fink m.fl.: Fra åhavn til kysthavn. Århus havns historie til 1914. (ERIK GØBEL)	573
Danske Magazin 8. række, 5. bind 4. hæfte. (CARSTEN DUE-NIELSEN)	338
Agnes Guldbrandsen: Jens Christian Holm 1803-1846. (KIRSTEN ELIZABETH HØGSBRØ)	314
Anders Monrad Møller: Jagt og skønnert. Studier i den danske provinssøfart i tiden fra 1814 til 1864. (VAGN SKOVGAARD-PETERSEN)	315
Den jyske historiker 43-44. (KAY LUNDGREEN-NIELSEN)	317
Martin Fritz: Gjutjärnets tidsålder Del I. (PER BOJE)	319
Bengt Berglund: Gjutjärnets tidsålder Del II. (PER BOJE)	319
Jette D. Søllinge & Niels Thomsen: De danske aviser 1634-1989, bind 2. (KRISTIAN HVIDT)	321
Henrik Bredmose Simonsen: Kampen om danskheden. Tro og nationalitet i de danske kirkesamfund i Amerika. (JETTE MACKINTOSH)	322
Sven Fritz: Affärsbankernas aktieförvärvsrätt under 1900-talets första decennier. (PER H. HANSEN)	323
Dyreøbte Erfaringer. Overretssagfører Otto Fabricius' Erindringer. (SV. CEDERGREN BECH)	573
Johani Paasivirta: Finland and Europe. The Early Years of Independence 1917-1939. (JENS J. K. GREGERSEN)	324
Martti Turtola: Från Torne älv till Systerbäck: Hemligt försvarssamarbete mellan Finland och Sverige, 1923-1940. (JENS J. K. GREGERSEN)	326
Helene Lööw: Hakkorset och Wasakärven. En studie av nationalsocialismen i Sverige 1924-1950. (KARL CHRISTIAN LAMMERS)	327
A. R. Jørgensen: Generallejtant Ebbe Gørtz: En militær biografi. (PALLE ROSLYNG-JENSEN)	328
Ger van Roon: Small States in Years of Depression. The Oslo Alliance 1930-1940. (OLE KARUP PEDERSEN)	329
Jørgen H. Barfoed: Folkets oprør. Modstandskamp på Amager. (PALLE ROSLYNG-JENSEN)	574
My Brother's Keeper? Recent Polish Debates on the Holocaust. Ed. Antony Polonsky. (KARL-ERIK FRANDSEN)	330
Jørgen Kühl: De tyske mindretal i Sovjetunionen. (MADS OLE BALLING)	332
Anna-Greta Nilsson Hoadley: Atomvapnet som partiproblem. Sveriges socialdemokratiska kvinnoförbund och frågan om svenskt atomvapen 1955-1960. (WILHELM CHRISTMAS-MØLLER)	332
Thorkild Kristensen: Erindringer. (MOGENS RÜDIGER)	333
Poul Nyboe Andersen: Det umuliges kunst. Erindringer fra dansk politik 1968-1977. (MOGENS RÜDIGER)	333
Niels Erik Rosenfeldt: Stalin's Special Departments. A Comparative Analysis of Key Sources. (EMMANUEL HALICZ)	335
Stanislaw Gomulka & Antony Polonsky (eds.): Polish Paradoxes. (KARL-ERIK FRANDSEN)	337

Indsigelser

Sveriges medeltidslagar. Af ELSA SJÖHOLM	340
Broder Jakobs sidste landsforvisning. Af JØRGEN NYBO RASMUSSEN	343
Opgøret med historien. Af KAI AALBÆK-NIELSEN	352
Replik. Af HENRIK S. NISSEN	355
Meddelelser	356
Foreningsmeddelelser	577
Medvirkende ved dette hæfte 1.	359
Medvirkende ved dette hæfte 2.	580

Vesteuropa, Lybæk og dansk handel i senmiddelalderen

AF

POUL ENEMARK

Indledning

En omfattende forskning gennem de sidste 3-4 årtier har været helliget landbrugets økonomisk/sociale vilkår under den senmiddelalderlige agrarkrise ca. 1350-1500 navnlig i vesteuropæiske og nordiske lande. Et par af de mest markante af krisens konturer lader sig let ridse op:

Stagnerende, nærmest vigende kornpriser – navnlig set over en længere periode og specielt set i sammenligning med priserne på andre varer.

Stigende reallønninger til håndværkere og landarbejdere – i alt fald stigende købekraft i næringsmidler, især korn.

Omfattende afvandring af befolkningen fra landbruget til byerne med deraf følgende ødegårdsproblem i landbruget.

Disse kriseudslag kan godt pege imod befolkningstilbagegang. Stigende lønomkostninger i det arbejdskrævende kornbrug, dalende fæsteindkomster som følge af ødegårde var indlysende følger af dalende folketal i senmiddelalderen, men kan måske yderligere have tilspidset sig som følge af forskydninger i tilgangen til by- og landerhverv.

Årsagerne til den anden komponent i kornproducenternes vaklende erhvervsrentabilitet: de stagnerende eller relativt dalende kornpriser på langtidsåremål er vanskeligere at gøre op. Dalende efterspørgsel som følge af faldende folketal har været fremført. Men da produktionen også gik tilbage som følge af ødegårdene og omlægninger fra korndyrkning til andre afgrøder: vin, hør, humle, foderplanter eller til fåreavl med uldproduktion og kvægavl med smør- og kødproduktion er balancen

mellem udbud og efterspørgsel i kornsektoren ikke så entydig at gøre op. Der er altså stadig uløste spørgsmål i agrarkriseforskningen.

Langt mere usikkert tegner forskningen dog indtil videre senmiddelalderens by- og handelsudvikling. Nogle har sluttet sig til Michael Postans »contraction«-teori¹ og vil mene, at den almindelige depression, som var iagttaget i agrarsektoren også traf by- og handelserhverv: Faldende befolkning → indskrænket marked → dalende vareomsætning, hvilket afspejledes i tidens øgede protektionisme og krassere gæsteretslovgivning, der altså tolkes som kamp om et svindende marked. Med det spredte kildemateriale vil det dog næppe være muligt at gøre handelsomsætningens samlede omfang op, og andre forskere har peget på nye varer, nye handelsruter, nye aftagergrupper i befolkningen. Blev landaristokratiet fattigere under agrarkrisen, øgedes kapital og købekraft åbenbart i mange af byerne. Massevarer som korn, kød, huder, smør, salt, humle, øl og tømmer indgik i langt højere grad i fjernhandelstrafikken nu, end tilfældet havde været tidligere; men især antog kvægtransporterne ad landruterne i løbet af 15. århundrede et hidtil ukendt omfang i store dele af Europa. Disse forskere vil altså afvise en handelstilbagegang, tværtimod antage en øget handelsintensitet og handelsspecialisering. Jeg føler mig unægtelig mere fascineret af disse forskeres udlægning end af Postans »contraction«-teori. Lad os imidlertid først kaste et blik på den forudgående periode fra 10.-13. århundrede.

10.-13. århundrede

Tidsperioden 10.-13. århundrede (ja, helt frem til ca. 1350) var kendetegnet ved en umådelig befolkningsvækst i hele Vest- og Nordeuropa, og tidsepokens mest markante udviklingstræk var nok anlægget af hundredvis af nye købstæder, hvis eksistens var baseret på næromsætning mellem by og opland, altså en erhvervsspecialisering mellem land- og byerhverv. Der opstod befolkningsgrupper, der ikke havde landbrug som hovederhverv og derfor ikke selv producerede deres næringsmidler. Korn og andre landbrugsprodukter blev handelsvarer, ganske vist i første omgang i næromsætningen, på torvet, der søgtes af bøndernes vogne med korn o.a. afgrøder.

Landtransport af korn over større afstand var – med datidens veje og transportmidler – urimelig dyr. Men hvor betingelserne for sø- eller flodtransport var til stede, kunne korn også fragtes over længere distan-

¹ Se Ekskurs s. 392 ff.

cer. I midten af 1200-tallet sejlede lybske Bergenfarere ret anseelige mængder korn til Bergen som betaling for Nordlandsfarernes tørfisk fra Lofotfiskeriet, hvor fiskerne ikke kunne skaffe sig tilstrækkelige kornforsyninger i Nordnorge.

Den stærke befolkningsvækst øgede efterspørgslen og drev kornpriserne i vejret i hele Vesteuropa. I misvækstår var tilførsler flere steder nødvendige i slutn. af 13. århundrede. Det var nærliggende at søge disse tilførsler i de mere tyndt befolkede områder i de nykoloniserede egne øst for Elben, som man i det tætbefolkede Flandern, Brabant, Westfalen og Rhinegnene i forvejen stod i handelsforbindelse med. Man ved, at hansebyerne i 1290'erne har søgt at holde disse leverancer på egne hænder og spærre frisiske og flanderske skippere ude fra Østersøfart.²

De frygtelige hungersnødår i 1315-17 ramte især Flandern og Nederlandene; men bredte sig åbenbart som stigende efterspørgsel efter korn til Nordfrankrig, Rhinegnene, Westfalen og England. På Winchestergodserne i Sydengland kan man følge hvedeprisernes himmelflugt i disse år, og man kan roligt regne med, at efterspørgslen i Østersølandene også på ny har meldt sig.³

I Hundredårskrigen, der udbrød 1337 mellem England og Frankrig, var Flandern i perioder allieret med England af hensyn til de engelske uldleverancer til Flanderns klædemanufaktur. Men derved var de tætbefolkede flanderske tekstilbyer afskåret fra deres normale kornforsyningsområder i Nordfrankrig i egnene omkr. Sommeffoden. En sådan situation ville de ikke kunne overleve uden betydelige korntilførsler, som kun var at få i de baltiske egne. I løbet af 1300-tallet blev de preussiske byers Atlanterhavssejlsda da også hyppigere: korn gik vestpå, fransk havsalt østpå.⁴

Kommunikationsapparatet var således i misvækstår og specielle politiske situationer udbygget til at klare kornfragt fra Østersøegnene til Vesteuropa allerede før befolkningskatastrofen satte ind med »den sorte død« i årene omkr. 1350 og forsatte med pestbølger i de næste 100-150 år.

² Urkundenbuch der Stadt Lübeck (cit: LUB) I Lübeck 1843 nr. 485-86 (ca. 1285).

³ Winchesterpriserne se: W. Abel: Agrarkrisen und Agrarkonjunktur 3. Aufl. Berlin 1978 s. 47, især Abb. 5. – Om hungersnød i Flandern 1315/17 se: H. S. Lucas: The great European Famine of 1315, 1316 og 1317 (Speculum V 1930 s. 343-377) og H. v. Werveke: La Famine de l'an 1316 en Flandre et dans les régions Voisines (Revue du Nord 41 1959 s. 5-14).

⁴ E. Daenell: Die Blütezeit der deutschen Hanse I. Berlin 1905/06 s. 445 ff, især s. 448 og 451. W. Naudé: Die Getreidehandelspolitik der Europäischen Staaten v. 13. b.z. 18. Jahrh. Berlin 1896 s. 220, 223 f, 235 f, Th. Hirsch: Handels- und Gewerbe-geschichte Danzigs unter der Herrschaft des Deutschen Ordens. Leipzig 1858 s. 86 ff, 90 ff, 122. 126.

Strukturændringer i Europas landbrug efter ca. 1350

At befolkningskrisen med manglende arbejdskraft og stigende lønninger skabte vanskeligheder for det arbejdskrævende vesteuropæiske kornbrug, er ikke underligt. Afvandringen fra land til by, ødegårde og faldende fæsteindtægter gjorde det ikke lettere for godsejerne at producere for et usikkert og svingende marked, der når som helst kunne decimeres af nye pestepidemier. Men når Wilhelm Abel og Michael Postan ensidigt vil lade befolkningsfaktoren og den uelastiske efterspørgsel efter korn bære ansvaret for det vedvarende kornpristryk i Vesteuropa hele senmiddelalderen igennem sammenholdt med prisbevægelsen for *alle* andre varer, og specielt da for lønninger, – så må man dog undre sig over, at den faldende kornproduktion i Vesteuropa som følge af voksende ødegårdsjorder, kornarealindskrænkning og omlægning til anden produktion: vinavl, humleavl, høravl eller til øget færehold og ekstensivt kvægbrug på ødegårdsjorder, overdrev og vildgræsgange – at alle disse indskrænkninger i kornproduktionen ikke synes at have bidraget synderligt til at tilvejebringe balance mellem kornefterspørgsel og -udbud.⁵

Det er næppe rimeligt at se helt bort fra distributionen, således som disse forskere har gjort. I 1430'erne klagede man i Nederlandene over hungersnød og dyrtid, fordi kornfragter fra Østeuropa udeblev eller begrænsedes.⁶ Når man i Nederlandene og dele af Vesttyskland ligefrem nedlagde kornbrug til fordel for andre afgrøder og i stedet gik over til permanente tilførsler af østeuropæisk korn, er det altså ikke længere produktionsbetingelserne, der bestemmer tilførslerne, som tilfældet var i 1200-tallet, da korn i misvækstår førtes til nødstedte områder. – Nu er det faktisk tilførselsbetingelserne, der bestemmer/begrænser produktionen. Der må altså siges at være indtrådt en strukturomlægning i vesteuropæisk/nederlandsk landbrug, der hovedsagelig er distributionsbestemt. Det østeuropæiske korn må have bidraget til at holde kornprisen nede og gøre vesteuropæisk kornbrug vanskeligere rentabelt, hvilket måtte drage omlægninger til nye afgrøder efter sig.

Forudsætningen er naturligvis, at prisforskellen på korn mellem Øst- og Vesteuropa var stor nok til at bære transportomkostningerne + en rimelig fortjeneste. – Lad mig nærmest som et paradox vælge at illustrere

⁵ Om Abel og Postan se Ekskurs s.00.

⁶ Naudé a.a. s.286f, Daenell a.a. s.295. Omlægninger i landbrugsbedriften i Nederlandene i 14./15.århundrede se B.H.Slicher van Bath: *The Agrarian History of Western Europe. A.D. 500-1850.* London 1963 s.177ff, i Vesttyskland se W.Abel: *Geschichte der deutschen Landwirtschaft vom frühen Mittelalter b.z. 19. Jahrh.* (Deutsche Agrargeschichte. Hrsg. G.Franz 3.Aufl. II Stuttgart 1978) s.118-132.

prisforskellen med et eksempel hentet fra Abels egne tabeller, som Abel ganske vist anvender til at vise murerlønningens høje købekraft i korn 1379.⁷ Ingen tvivl om den! – Men samtidig viser Abels omregning, at 100 kg rug i Rostock kostede 15 gr. sølv, i Antwerpen 21 gr. sølv. Men murerlønningen var dobbelt så høj i sølvværdi i Antwerpen, så den nederlandske murer kunne alligevel købe mere rug for sin løn, end den østtyske murer kunne for sin. Begge dele er utvivlsomt karakteristisk for forskellen mellem Vest- og Østeuropa i senmiddelalderen. Men forskellen interesserer ikke Abel, der søger lighederne.

Den kendsgerning, at Vesteuropa var væsentlig længere fremme i økonomisk udvikling og derfor havde betydelig højere pris- og lønniveau end Nord- og specielt Østeuropa, hvor naturaløkonomien endnu var dominerende, har næppe været tilstrækkeligt påagtet i agrarkriseforskningen. Hvad der startede i slutningen af 13. århundrede som kornforsyninger fra Østersølandene til nødstedte områder i Vesteuropa i misvækstår, blev i løbet af 14. og 15. århundrede til en permanent kornrute fra Baltikum til Vesteuropa, specielt Nederlandene, i 15. århundrede domineret af hollandske skippere og købmænd. Man kan næppe afvise, at det billigere østeuropæiske korn kan have værket trykkende på prisen i Vesteuropa og således bidraget til at uddybe krisen for vesteuropæiske kornproducenter og givet et incitament til de omlægninger, der faktisk er iagttaget. På lignende måde trak de rige og tætbefolkede konsumcentre i Vesteuropa kvægleverancer til sig i slutningen af 15. århundrede.

Hvad der i Vesteuropa har været betegnet som agrarkrise, må således have været ledsaget af noget, der kunne ligne højkonjunktur for Mecklenburgs, Pommerns, Preussens, Polens og Litauens kornproducenter. En art zoneinddeling af Europas landbrug i kornavls- og kvægbrugszoner etableredes således i løbet af 14.-16. århundrede bestemt af klima- og jordbunds-betingelser og – måske specielt af beliggenhed i forhold til konsumcentrene i Nederlandene, Vesttyskland og England. Forbedret teknik og øget kapacitet i kommunikationssektoren gav i det hele taget fjernhandelen chancer for større spredning i både afsætning og opkøb til hård konkurrence for lokal- og mellemandelen, og her ligger vist en sandsynligere forklaring på tidens voksende protektionisme og strammere gæsteretspolitik.

Kvægprodukter spillede i købet af 14.-15. århundrede en stadig større rolle såvel i landbrugsproduktionen som i næringsmiddelefterspørgslen og kostsammensætningen. Men produktionen lå ikke nødvendigvis i

⁷ Abel: Agrarkrisen 1978 s.63 Tabel 7.

nærheden af de store aftagercentre; først og fremmest de store vesteuropæiske byer: Antwerpen, Brügge, Paris, Køln, Amsterdam. I Køln omsattes f.eks. i 1492 frisiske, tyske, danske, polske, ungarske og russiske okser. De meget lange oksevandringer ad indarbejdede drivningsruter var et almenkendt erhvervsøkonomisk træk i 1400-tallet over hele Europa, et mønster, de danske okseruter passedes ind i.⁸

Ligesom bygrundlæggelsesepoken 1000-1300 var karakteriseret ved erhvervspecialiseringen land/by, og det afgørende nye i handelsstrukturen derfor var næromsætningen med korn o.a. næringsmidler, torvehandelen, således var senmiddelalderen 1300-1500 især karakteriseret ved zoneopdelingen i Europas landbrugsproduktion, der trak de lange handelsruter med næringsmidler efter sig: korn og konserverede kvægprodukter (smør, fedt, kød, huder) ad søvejen og levende slagtekvæg ad landruterne.

Både Abel og Wallerstein hæfter sig ved dette omsætningsmønster i 16.-17. århundrede Abel taler om »Thünenske ringe« omkring forbrugscentrene og Wallerstein om semiperifere og perifere områder, der domineres af aftagercentre.⁹ Men baggrunden for denne erhvervsspecialisering er faktisk at søge i 14-15. århundrede i Europas forskellige udviklingsstadier, da befolkningskrisen indtraf.

Den lidt bombastiske kliché: »Europas senmiddelalderlige agrarkrise« vil med denne betragtning krympe noget og burde nok nuanceres til »Vesteuropas senmiddelalderlige kornbrugskrise«, der muligvis kan have været modsvaret af noget, der kunne minde om et korn-boom i Østeuropa, hvis landbrug vi endnu kun har relativt få efterretninger om fra denne tidlige periode.

Bybefolkningen i senmiddelalderen

Væsentligt mere famlende står – som sagt – forskningen over for vurderingen af den generelle økonomiske udvikling i bysektoren i sen-

⁸ Köln markedsregulativ 1492 se Quellen zur Geschichte des Kölner Handels und Verkehrs im Mittelalter. Hrsg. Bruno Kuske II Bonn 1917/1978 nr. 1290. – Om de lange transportruter med kvæg foreligger en stor litteratur. Her skal blot nævnes Fr. Lütge: Strukturwandlungen im ostdeutschen und osteuropäischen Fernhandel des 14. b. 16. Jahrh.s (Sitzungsberichte d. Bayerische Akademie d. Wissenschaften Phil.-Hist.Kl. 1964:1) og Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege. Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte. Hrsg. H. Kellenbenz & J. Schneider Bd. 9: Internationaler Ochsenhandel (1350-1750) Hrsg. E. Westermann (Akten des 7th International Economic History Congress. Edinburgh 1978).

⁹ Abel: Agrarkrisen 1978 s. 112 ff, især s. 118-121, Immanuel Wallerstein: The Modern World-System I-II New York, London 1980, specielt I s. 301-344.

middelalderen. Det har vist sig næsten umuligt at foretage blot nogenlunde troværdige opmålinger, fordi enkeltiagttagelserne er få og spredte og muligvis tilfældige og lidet repræsentative.

Abel har forsøgt at sandsynliggøre et befolkningsfald i senmiddelalderen i en lang række tyske byer.¹⁰ Men som oftest står kun tal til rådighed for to ret tilfældige år, og som følge af de idelige pestepidemier, hvis tab i menneskeliv modregnes i tilvandring til byen udefra, er det næppe tilstrækkeligt til at slutte noget sikkert om en befolkningsudvikling. I samme tidsperiode synes flere hollandske byer at have øget deres indbyggertal, og en by som Antwerpen har 7-doblet sit indbyggertal i senmiddelalderen. For den flanderske klædeby Ypres gik det derimod den anden vej. Generelt tør man derimod nok fastslå, at den store dødelighed medførte, at byerne ikke kunne regenerere deres folketal ved egen hjælp, men var afhængig af tilvandringen. Derfor kunne ændrede erhvervsbetingelser, der naturligvis påvirkede tilvandringen, meget hurtigt sætte sit præg på byens størrelse, såvel i opad- som i nedadgående retning.

Postans forsøg på at gøre den samlede vareomsætning op sammenlignet med den foregående periode hviler på alt for få tal og forekommer utilstrækkelig.¹¹ Det er vist mere rimeligt at pege på, at langt flere varebrancher synes at være inddraget. Købmænd og knochenhauere (slagterne) havde med de lange forsyningsruter for korn, kvæg, fedevare og huder i senmiddelalderen sat sig på forhandlingen af næringsmiddelbranchens varer, som bybefolkningen tidligere stort set kun var konsumenter til i torveomsætningen.

Men det gav naturligvis også erhverv til mange andre, især gennem udbygning af kommunikationssektoren: skippere, søfolk, fragtmænd, prammænd, handelstjenere, oksedrivere, men også bødkere, møllere, bryggere og humleførere fandt øget afsætning, og huderne blev råstof for garvere, skindere, sudere, skomagere, remsnidere m.fl. store håndværkslav i senmiddelalderens byer.¹²

Men først og fremmest gav de nye varebrancher inden for massevarerne en langt bredere konsumentsskare. De tidligere overvejende luksusbetonede varer som klæde, pelsværk, voks, krydderier og ravarbejder henvendte sig decideret til en relativt snæver overklasse, mens massevarerne: korn, fisk, øl, fedevare, huder eller tømmer og skibsfartsartikler

¹⁰ Se Ekskurs s. 382 ff.

¹¹ Se Ekskurs s. 392 ff.

¹² Udbygningen af kommunikationssektoren er især fremhævet af Fr. Lütge: *Deutsche Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 3. Aufl. Berlin 1966 s. 239 ff og 262 f.

som hamp, hør, beg, tovværk fandt aftagere i langt bredere befolkningslag. Det er karakteristisk, at det nye inden for tekstilbranchen i senmiddelalderen netop var billigere klædesorter og linned- og bomuldsartikler, der til dels tog sigte mod nye befolkningslag, ikke mindst blandt den købedygtige byoverklasse.¹³

De udbredte efterårsmarkeder for kvæg var beregnet på slagtning og nedsaltning til vinterforråd eller eksport af konserverede slagtningsprodukter. Også smør og huder måtte saltbehandles for at holde sig. Denne enorme konserveringsindustri gjorde i senmiddelalderen salt, der oprindeligt havde været en luksusvare for overklassen, til en nødvendighedsartikel for den almene samfundshusholdning. Trods de meget store tilførsler til Norden af fransk Baiesalt og i 1400-tallet tillige af portugisisk havsalt, var produktionen og afsætningen af Lüneburgsalt – ikke faldende, som forskningen hidtil har antaget – men tværtimod stigende ifølge de seneste resultater.¹⁴

Den umådelige byggevirkksomhed i byerne, det gotiske kirke- og klosterbyggeri, rådhouse, gildehuse, lavshuse, købmandsgårde vidner om velstand og øget købekraft i bysektoren, og det gav arbejde til murere, tømrere, teglværksarbejdere, tagdækkere, malere, glasmagere, billedsnidere, bronzestøbere o.m.fl. specialhåndværk. Og de trykkede korn- og næringsmiddelpriser gav billigere kost, så håndværkerne nød godt af stigende reallønninger. Ikke uden grund kalder Abel senmiddelalderen for »goldene Zeit der Handwerker«.¹⁵

Dyrere kostvaner, fornemmere boligkomfort, mere luksus i beklædning og enorme summer ofret i offentlige institutioner og organisationer: kirker, klostre, stiftelser, rådhouse, gilde- og lavssammenslutninger. Alt taler for gunstige erhvervsbetingelser og voksende købekraft i bysektoren, hvilket forklarer vandringerne fra land til by. Selvom folketallet i byerne generelt måske stagnerede eller var svagt faldende, så var bybefolke-

¹³ Om billigere tyske klædesorter se f.eks. H. Jecht: Beiträge z. Geschichte des Waidhandels und Tuchmachergewerbe Görlitz, 1923, om lærredsstoffer se: G. Aubin & A. Kunze: Leinenerzeugung und Leinenabsatz im östlichen Mitteleuropa zur Zeit der Zunftkämpfe. Stuttgart 1940, om bomuldsstoffer se: Wolfgang v. Stomer: Die Gründung der Baumwollindustrie im Mitteleuropa. Wirtschaftspolitik im Spätmittelalter (Monographien zur Geschichte des Mittelalters 17) Stuttgart 1978.

¹⁴ Enemark: Salthandel (Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder. Red. A. Karner (cit.: KLN) XIV 1969 sp. 707 og der anførte henvisninger om Lüneburg saline sp. 710).

¹⁵ Abel: Agrarkrisen 1978 s. 61-67. Lütge fremhæver stigende differentiering og specialisering inden for håndværket (a.a. 1966 s. 257) ligesom H. Mottek: Wirtschaftsgeschichte Deutschlands I Berlin 1977 s. 175-192.

nings-% måske alligevel stigende, da det samlede folketal jo faldt føleligt. I alt fald var byernes økonomiske kapacitet givetvis stærkt stigende sammenlignet med landbefolkningens i senmiddelalderens Vesteuropa.

Dansk handel i senmiddelalderen

Tegner billedet af bysektorens erhvervsbetingelser i senmiddelalderen sig mere usikkert i forskning end billedet af agrarsektoren, når vi bevæger os på europæisk plan, så gælder det dog i langt højere grad, når vi vender blikket mod vurderingen af danske forhold.

Til belysning af dansk handel og landbrugseksport i 16. århundrede har en baggrund om de vesteuropæiske konjunkturforskel og den såkaldte »prisrevolution« længe været en selvfølge i alle danske fremstillinger. Det virker derfor ejendommeligt, når man vender blikket mod senmiddelalderen, at konstatere, at handelen stadig som i Erslevs og Arups tid udelukkende betragtes som et spørgsmål om forholdet til hanseaterne.

Det var det naturligvis *også*. Men kan man forestille sig, at Danmarks handelsvilkår i 1300- og 1400-tallet skulle have været ganske uberørt af det forannævnte hovedtema omkring koncentrationen af landbrugsproduktionen i europæiske hovedzoner, og faste forsyningslinier i næringsmiddeldistributionen for hele Nordvesteuropa? Den baltiske kornroute gennem Øresund med toldpligt i Helsingør og de jyske okseveje sydover synes dog at understrege Danmarks tætte relation til temaet.

Ikke desto mindre har dansk handelshistorie i senmiddelalderen overhovedet ikke været anskuet fra denne synsvinkel. Den hidtidige forskning har været domineret af konkurrencemomentet mellem danske købstæder og hanseatiske gæster og vinterliggere, og af den danske konges holdning til den hollandsk-hanseatiske handelskonkurrence i Norden. Lad os prøve at anlægge en lidt anden grundbetragtning på de oplysninger, vi har om handelen i senmiddelalderens Danmark. Vi kan passende starte med Skånemarkedet.

Skånemarkedet

Da Skånemarkedet i årene omkr. 1400 mistede sin betydning som internationalt varemarked og i de følgende 100-150 år reduceredes til en – ganske vist stadig betydningsfuld – sildesalteplads, finder Arup en hovedårsag i lybækkernes ukloge forsøg på at fortrænge de vesteuropæiske konkurrenter fra markedet, så disse (engl., holl.) fremtidig sejlede direkte til de baltiske havne i den indre Østersø, hvilket blev

begyndelsen til Sundruten til største skade for lybsk handel ad Traveruten mellem Lybæk og Hamborg.¹⁶

At Sundruten i længden viste sig såre skadelig for Traveruten, har Arup da ret i, men har han også ret i, at baggrunden for dens opkomst lå i forfejlet lybsk politik på Skånemarkedet, sagt på en anden måde: mener Arup, at Lybæk ved en anden politik ville have kunnet forhindre, at Sundruten kom i gang og blev fremtidens kommunikationslinie mellem Vest- og Østeuropa. Massevarerne korn og tømmer, der ikke kunne bære omladningsomkostningerne ad Traveruten var det egentlige grundlag for Sundrutens succes. Derfor vil jeg hellere se denne nye kommunikations-åre som et led i den agrarzoneopdeling, der i 1400-tallet afgørende delte Europa op i en slags specialvareproducerende vesteuropæiske I-lande – hvis jeg tør anvende et så moderne udtryk – mens Nord- og Østeuropa fik tildelt rollen som næringsmiddel- og råstofforsynende U-lande. Denne udvikling bundede, som jeg har søgt at vise, langt dybere og var naturligvis uafvendelig uanset lybsk handelspolitik på Skånemarkedet.

Både Erslev og Arup peger desuden på, at de lybske købmænd med Skånemarkedets svindende betydning for den almindelige varehandel i stedet opsøgte de danske købstæder, der i løbet af 1400-tallet måtte værgе borgernes handel mod konkurrence fra tyske gæster.¹⁷

Efter Kromans udgave af de danske stadsretter og byprivilegier i 1950'erne har gæsteretsforskningen fået et langt mere nuanceret og lettilgængeligt kildegrundlag at bygge på, end Erslev og Arup havde. Ingen har imidlertid under den fortsatte gæsteretsforskning fundet anledning til at anfægte Erslevs og Arups forsøg på at kæde grundlaget for hele gæsteretsproblemet i de danske købstæder sammen med Skånemarkedets dalende betydning som internationalt varemarked.

Curt Weibull har på grundlag af lybske pundtoldregnskaber fra årene omkr. 1400 kunnet fastslå, at Lybæk allerede da havde kontakt med byer overalt i Danmark. Mindst 500 småskuder pr. år besørgede sejladsen mellem Lybæk og Danmark (uden for Skånemarkedet) = gennemsn.

¹⁶ E. Arup: Danmarkshistorie II 1932 s.165, jfr. Arup i Axel Nielsen: Dänische Wirtschaftsgeschichte Jena 1932 s.47-48. – Klaus Spading (Holland und die Hanse im 15. Jahrhunderts (Abhandlungen zur Handels- und Sozialgeschichte XII) Weimar 1973 s.9) adværer mod at lade handelsforbudet bære for stort ansvar for hollandsk udebliven fra Skånemarkedet, der som mellemhandelsstation havde overlevet sig selv. H.J.Smit (De opkomst van den handel van Amsterdam. Amsterdam 1914 s.111) lægger hollandsk fremstød mod den sydlige Østersøkyst allerede omkr.1370.

¹⁷ Kr.Erslev: Samfund og Stat i Middelalderen (Danmarks Riges Historie II u.å. (ca.1900) s.579f, Arup: Danmarkshistorie II s.165, jfr. i Dänische Wirtschaftsgeschichte Jena 1932 s.48ff.

50-60 skuder pr.md. i sejsæsonen (d.v.s. 1-2 skibe daglig afgang fra Lybæk mod dansk destination). Lasten til Lybæk var korn, kød, fedevarer og huder. – Salt, læder, humle, øl og jern gik den anden vej.¹⁸

Smør, fedevarer og huder hentede lybske købmænd imidlertid også hjem fra Skånemarkedet, hvilket klart fremgår af Weibulls pundtoldmateriale. Men toldtariffer fra 1360'erne antyder, at det åbenbart også var normale varer på markedet, før lybækkerne fortrængte englændere og hollændere fra Skånemarkedet i 1380'erne. Valdemar Atterdags privilegier for Malmø 1360 og Lund 1361 regulerede netop de tyske gæsters opkøb af disse varer.¹⁹

De ændrede kostvaner og storbyernes stigende efterspørgsel efter forarbejdede og konserverede kvægprodukter, som netop blev fremhævet som et særkende ved den ændrede handelsstruktur i senmiddelalderens Vesteuropa, kan altså iagttages i lybsk opkøb på Skånemarkedet og i omegnen af dette allerede i 1360'erne, og i årene omkr. 1400 havde det bredt sig omtrent til alle dele af Danmark.

Disse varer gik imidlertid ikke *blot* til hansebyerne. I 1271 og 1283 opregnes korn, kød, smør, fedt, talg foruden heste og fisk som de varer, der fortrinsvis udskibedes fra Ribe til byer i Flandern. I 1368 omtales de samme varer i en udførelsestilladelse til byen.²⁰

Det almeneuropæiske billede af de længere forsyningsruter for korn og kvægprodukter har altså ganske klart sat sig spor i såvel lybsk som vesteuropæisk efterspørgsel efter disse varegrupper i Danmark allerede i 1300-tallet, ovenikøbet tidligst registreret fra Vesteuropa, så smukkere kan det jo ikke være.

Landhandel, forprang, bondesejls og ulovlige havne

Den nye efterspørgsel efter danske landbrugsvarer rejste øjensynlig problemer i det tilvante danske handelsmønster. Ifølge indledningen til købstadforordningen 1422 har borgerne klaget over, at bønder, vornede og forprangere driver købmandsskab på landet med klæde, humle, stål,

¹⁸ C. Weibull: Lübecks sjöfart och handel på de nordiska rikena 1368 och 1398-1400 (Scandia 32 1966 s. 86-92).

¹⁹ Weibull *ibid.* s. 84, D. Schäfer: Das Buch des Lübeckischen Vogts auf Schonen. 2. Aufl. Lübeck 1927 s. XCII ff, byprivilegierne i Danmarks gamle Købstadlovgivning. Udg. E. Kroman (cit.: DGK) IV s. 21 § 13, s. 34 § 8-9 (til dels gentagelse af Magnus' priv. 1353 § 11-12 s. 31).

²⁰ DGK II s. 61 (1271 6/4) s. 70 (1368 20/5), Diplomatarium Danicum 2.rk. III 1939 nr. 67 (1283 15/73).

sardug og lærred.²¹ Det er varer, de åbenbart har skaffet sig ved handel med tyskerne på fiskelejerne, hvor det hævdes, at alle og enhver køber »hwat them luster oc gøre stoort forköp, bothe vpa sild, pa fææ (dvs. kvæg) oc vpa alle hande köpmanschap«. Afgrænsningen til Skånefeddene var åbenbart ikke længere så entydigt, for der tales om tilstrømning til nye fiskelejer i landet. Her er formentlig tænkt på Dragør og København, men sandsynligvis også på sildefiskerierne om foråret i Limfjorden. I 1360'erne forhandles Niphering (dvs. sild fra Nibe) på sildetorvet i Lybæk, og i 1385 omtales det i toldregnskab i Rostock.²²

Det var meget naturligt, at de hanseatiske købmænd især søgte at dække deres nye behov for landbrugsvarer i omegnen af de lokaliteter, Skånemarkedet, Dragør og Limfjorden, hvor sildesaltningen i forvejen trak dem til, og de opdagede naturligvis snart, at de danske købmænds mellemhandleravance kunne spares, om de kunne få direkte kontakt med producenterne, bønder og godsejere, under påskud af den fri uindskrænkede handel, der gjaldt på frie årsmarkeder.

Malmø, København og Ålborg følte sig tidligt trængt af de tyske gæsters landkøb uden for markedspladsen og uden for markedstiden. Bøndernes varekøb i tyskeres boder til gengæld for de solgte landbrugsprodukter, drev de åbenbart forprang med på landet, så både tyske købmænd og danske bønder så deres fordel ved handelskontakten.

Et af stridspunkterne mellem Malmø og de tyske købmænd gjaldt Skånemarkedets udstrækning i tid. Danskerne hævdede, at det ophørte St. Mikkelsdag (29/9), tyskerne St. Dionysius dag (9/10).²³ Siden disse 10 dage spillede en væsentlig rolle for tyskerne, må det være af hensyn til opkøbet af kvægavlsprodukterne p.gr. af de normale drivnings- og slagtnings-tider. Fiskeriet var for længst forbi.

²¹ DGK II s. 73-75, jfr. herom J. Pasternak: Erik af Pommern og købstadforordningen af 1422 15. februar (Scandia 26:2 1960 s. 329-342).

²² LUB IV Lübeck 1873 nr. 136 (sildetorvet i Lybæk), Hanserecesse III Leipzig 1875 nr. 186 (s. 164) (Rostock 1385). Om Limfjordssildefiskeriet se KLN M X 1965 sp. 573-75, Harry Christensen: Ni tværnsnit af Nibes historie Nibe 1977.

²³ Johs. Hansen (Beiträge zur Geschichte des Getreidehandels u. der Getreidepolitik Lübecks (Veröffentlichungen zur Geschichte der Freien u. Hansestadt Lübeck Bd. I:1 Lübeck 1912) s. 25) omtaler datostriden, som han dog mener først opstår 1468/69 (HR 2. Abt. VI nr. 249 § 19, 250 § 3 og Hansisches Urkundenbuch (cit. HUB) IX nr. 636 § 4). Det kan imidlertid ikke passe, for hanseaterne klager herover allerede i 1417 (HR VI nr. 387 § 5 & § 8), og forbudet mod handel efter 29/9 optræder da også i Malmø privilegier 1415 5/5 § 24, hvilket må være anledningen til hanseklagen 1417. Men i privilegiet 1415 gentages blot en ældre bestemmelse fra Malmøprivilegiet 1360 23/12 § 24 (DGK IV s. 36f, 60f), så allerede i 1360'erne må problemet have været aktuelt.

I den tidsperiode, hvor Skånemarkedet mistede sin betydning som internationalt varemarked, hvor specielt klæde- og pelsvarehandelen forsvandt, bl.a. fordi de vesteuropæiske handlende fortrængtes fra markedet, fik Skånemarkedet åbenbart stigende betydning for de lybske købmænds indkøb af danske landbrugsprodukter, en handel som de søgte i videst muligt omfang at bringe under dække af den frie markedshandel, altså bevare i tilknytning til markedet.

Dette fjernopkøb af levnedsmidler må rimeligvis ses som et udslag af de ændrede handelsstrukturer med udgangspunkt i Vesteuropa, som nu via Lybæk nåede Danmark, hvor lybækkerne i forvejen var vante til at handle. Denne handel havde intet at gøre med den klæde/pelsværksomsætning, der tidligere havde udspillet sig på Skånemarkedet, men som i 1400-tallet var totalt forsvundet.

Når landbrugsvareopkøbet bredte sig til hele Danmark, havde det derfor heller intet at gøre med Skånemarkedets svindende handelsbetydning som klæde- og pelsvarecentrum således som Erslev og Arup har formodet. Det var simpelthen en følge af et stigende behov, der ikke længere lod sig tilfredsstille i omegnen af Malmø, København og Ålborg, hvor sildesaltningen hidtil havde ført tyskerne hen. Hele Danmark var i færd med at blive Lybæks forsyningsopland for disse varer. For rostockerne tjente Oslo og Tønsberg, ja hele Vikenområdet, samme funktion.²⁴ Allerede i årene omkring 1400 er sejladsforbindelsen mellem Lybæk og alle dele af Danmark, som Weibulls tal fra pundtoldsregnskaberne viser, ganske anselig.

De mange småskuder var dog næppe alle i købmændsbesiddelse. Stadig hyppigere lyder klagerne fra købstæderne især på de sydlige danske øer: Svendborg, Rudkøbing, Nakskov og Stege. Bønderne sejler deres landbrugsartikler til Lybæk og gør indkøb af salt, humle, øl, stål m.v., som de siden videreforsandler på landet, og de tyske købmænd opkøber alle landbrugsvarer i ulovlige havne, så varerne ikke føres til byens torv til borgernes forsyning.²⁵

Forprang og landkøb skulle forbydes og handelen forlægges til købstæder, torve og markeder, står der i forordningen 1422. Men borgerne tog åbenbart heller ikke i betænkning at tage sig selv til rette overfor – hvad de betragtede som indgreb i deres erhvervsrettigheder. Adel og

²⁴ G.A.Blom i *Det nordiske Syn på forbindelsen mellem Hansestæderne og Norden*. Århus 1957/1972 s.15f.

²⁵ Om bondesejladsen se artiklerne: Skudehandel, Östersjöhandel og Kornhandel (KLNM XVI sp.2, XXI sp.45-47, samt IX sp.148-151).

gejstlighed har – som det fremgår af indledningen til 1422-forordningen – også givet deres utilfredshed til kende over »gemmerlicht oc vskiellicht regiment meth kopmanscap oc hantering – ther then ene scal berghe sik aff meth then annen og serdeles i wore købstædher«. Man søger i forordningen ved markering med torvetegn at angive borgernes fortrinsret til at handle før kl. 10.²⁶

Lidt mere tilbageholdende var man med at forbyde bøndernes sejlads med deres egne produkter, men de måtte naturligvis ikke drive erhvervs-handel med de hjembragte varer på landet. I 1447 fik beboerne på Tåsinge lov til at udføre deres heste, øg, øksne og køer til Tyskland, hvis der ikke var udførselsforbud; men deres korn, mel, smør, honning o.a. »ædende varer« (dvs. levnedsmidler), som de ville sælge, skulde føres til Svendborgs torv.²⁷

I 1480 forbydes det beboerne på Thurø, Strynø, Strynøkalv, Birkholm, Hjortø, Skarø, Drejø, Tåsinge og Ørkel at bruge ulovlige havne og sejlads til Tyskland til skade for Svendborgs borgere.²⁸ Eksempler af denne art vedrørende enkelte købstæder er meget talrige og viser et generelt problem: Torvehandelsstrukturen var åbenbart i færd med at bryde sammen.

Bag den mærkbart stigende lybske interesse for danske landbrugsvarer lå antagelig hollændernes øgede opkøb i lybækkernes og hansebyernes normale forsyningsområder. Straks efter 1400 lyder de stadige klager over hollandske kornopkøb i mecklenburgske og pommerske kliphavne, altså direkte hos producenterne uden om den hanseatiske mellemhandler.²⁹ Trods ihærdige foranstaltninger lod denne trafik sig ikke standse. Forklaringen er enkel: hollænderne bød mere for kornet end producenterne var vant til at få hos lybækkerne, ligesom de lybske købmænd i Danmark bød danske bønder og godsejere mere for deres landbrugsvarer end torveprisen i de danske byer.

Men den hollandske skipper kunne afsætte korn og fedeverar til endnu højere priser i de vesteuropæiske byer. Det er prisforskellen, der betinger den fjernhandelstrafik med korn og andre næringsmidler, der er så karakteristisk for senmiddelalderen – og som altså også er afgørende for at se danske handelsvilkår i det rette perspektiv.

²⁶ DGK III s. 74 f, Pasternak i Scandia 26:2 1960 s. 331.

²⁷ DGK III s. 539.

²⁸ DGK III s. 542.

²⁹ K. Koppmann: Zur Geschichte der mecklenburgischen Klipphäfen (Hansische Geschichtsblätter (cit.: HGbl)) 1885 s. 105, F. Vollbeh: Die Holländer und die deutsche Hanse (Hansische Pfingstblätter 21 1930) s. 27 f, Spading a.a. s. 11-12.

*Handelen med levende kvæg*³⁰

Skibsfragterne med slagtekvægprodukter fra danske og andre Østersøhavne dækkede ingeniende Lybæks samlede behov for disse varer. Knochenhauerne indkøbte store flokke af levende okser i byens omegn og førte dem til efterårsmarked og slagting med henblik på byens vinterlagre af saltkød. Denne indsamling og drivning i efterårsmånederne var helt normalt for alle større byer i senmiddelalderen.

Men knochenhauernes opkøbsveje blev længere og længere i løbet af 1400-tallet, og som Köln forsynedes fra fjerne egne, nåede lybske, hamborgske og lüneburgske købmænd og knochenhauere først til de fjerneste egne af Holsten og Slesvig for derefter at opsøge Jylland og Fyn. Omkring midten af 1400-tallet har der etableret sig faste driverruter ned gennem halvøen, og oksemarkeder i Ribe og Kolding i september/oktober må betragtes som en realitet. Fynske kontingenter af dyr færgedes fra Assens over Årøsund til Haderslev, hvor de sluttede sig til de østjyske flokke. Vejene sydover mødtes i Gottorp, hvor toldstedet lå. Toldregnskaber i 1485 og enkelte år i 1490'erne registrerede 10-12000 fortoldede okser i sept.-okt. måned tilligemed nogle få tusinde i forårs-månederne marts-april.

Både Ribe- og Koldingmarked og Assens færgested registreres tydeligt såvel i de ældste Gottorpregnskaber som i dronning Christines hofholdningsregnskaber 1501-21 (det var Hans' dronning, der oppebar indtægterne fra disse byer). De samme 3 byer genfindes i Christian I's handelsforordninger 1475 og 1477. Når danskere ikke måtte drive okserne længere sydpå end til disse byer, hvor de skulle sælges til tyske opkøbere, således som der står i forordningerne, så genspejler det faktisk den virkelige situation. Der er ingen grund til – som Erslev og Arup gør det – at lægge handelspolitiske motiver om at vælte tolden over på opkøberne i denne forordningsbestemmelse.³¹ Når omsætningen blev bundet til marked og færgested, sikredes toldoppebørslen, hvilket utvivlsomt har været kronens hovedinteresse, altså et rent fiskalt ærinde.

De danske oksehandlere var ikke knochenhauere som i de tyske byer. Mange var prangere; men andre tilhørte købmansklassen og tilmed hyppigt den rigeste og mest ansete gruppe, der ofte beklædte rådmands-

³⁰ Generelt om dette afsnit se Poul Enemark: Oksehandelens historie ca. 1300-1700 (særtryk af: Sortbroget kvæg. Red. A. Petersen m.fl. 1983) især s. 13-15 og 19-27.

³¹ Handelsforordningerne i DGK III s. 106-110, Erslev a.a. s. 581, Arup: Danmarks-historie II s. 260.

og borgmesterstillinger. Det var sandsynligvis kun de færreste, der kunne mobilisere tilstrækkelig kapital til at kaste sig ud i denne omsætning.³²

I 1480 hedder det i privilegium til Ribe at »Wore borgere i Ribe mwe søge oc faræ effther theres næring oc biergning allesteds i wort land Judland oc annerstedt i wort rige Danmarck meth theres købmantzschab og ighen købe øxn oc annet effter thi, som the tilforen pleye at gøre«. Formuleringen efterlader ingen tvivl om, hvilken opkøbsvare, der betød mest for Ribeborgerne.³³ Men der findes adskillige tilsvarende vidnesbyrd om den stigende opkøbsinteresse, der spores i det ganske land efter levende okser, ja, helt op til landskaberne, der grænsede op til Sverige.

I en forordning af 1472 gentages forbud mod, at bønder drev købmændskab på landet. Nyt var det derimod, at de heller ikke måtte hjemmeslagte og føre flået kokød til købstæderne. De skulle i stedet føre levende kvæg til byerne. Arup peger på, at slagtererhvervet skulle sikres i købstæderne.³⁴ Det kunne dog også opfattes som et lod i vægtskålen til fordel for købmændenes eksport af levende dyr over for den tidligere enerådende udskibning af slagtningsprodukter, der især holdt sig længe på Sjælland og i Skåne.³⁵ Det var faktisk to erhvervsmønstre, der her brødes, og der er næppe tvivl om, at købmændene havde lettest ved at få sikkert greb om eksporten af de levende okser.

Der har været en tilbøjelighed til at overse – eller i alt fald undervurdere betydningen af udskibningen af danske slagtningsprodukter. Det er næppe berettiget, selvom vi ikke rigtig har kilder til at belyse omfanget af denne skibsfragt i løbet af 15. århundrede. Ifølge lybsk pundtoldregnskab 1492 udskibedes dog 60.000 huder fra danske havne blot til Lybæk. Til sammenligning androg eksporten af levende okser forbi Gottrop i 1491 kun 18.000 dyr, eller – sagt på en anden måde – kun 30% af det antal slagtede okser, der havde leveret huder til udskibningen blot til Lybæk.³⁶

Eksporten af de levende okser var 1400-tallet igennem i alt væsentligt sommergræssede dyr, der gik til efterårsslagtning og saltet vinterforråd i

³² Navnlig i 1400-tallet har måske flere danske oksehandlere end tidligere antaget snarere været prangere og ikke nødvendigvis tilhørt købmændsklassen, se herom Enemark: Flensborg og oksehandelen i årtierne op til 1500 (Sønderjyske årbøger 1989 s.67-98) eller Enemark: En nordjysk Prangerfamilie gennem 4 generationer (Skjolde-Slægter-Steder. Festskr. til Knud Prange. Odense 1990 s.29-47).

³³ DGK II s.89.

³⁴ Arup: Danmarkshistorie II s.259.

³⁵ Enemark a.a. 1983 s.20, 47-49.

³⁶ Ibid. s.19-21, jfr. art. Skinnhandel og Smørhandel (KLN M XV 1970 sp.525-29, XVI 1971 sp.326-332).

de nordtyske hansebyer. Kun et lille kontingent fortoldedes om foråret; men i de første to årtier af 1500-tallet tog forårseksporten fart. Det var dyr fra stald (de senere så almindelig kendte staldøksne), der efter afsætning førtes til fedning i marskegnene for at være tjenlige til næste års efterårsslagtning i hollandske og vesttyske byer. Men dette erhvervs-mønster hører først en følgende tid til.

Købmænd og håndværkere

Købstadsforordningen 1422 vidner ikke blot om modsætningerne mellem borger og bonde. Der var åbenbart også dyb uenighed mellem købmænd og håndværkere og afgrænsningen af deres erhverv. Håndværkerne foreholdes, at de må bjerge sig og ernære sig af deres håndværksembede: bager af bagning, sudere af skogerning og så fremdeles, mens købmandskab er forbeholdt den del af borgerne, der intet håndværksembede har. De håndværkere, der »fare vschiellighe meth sin hantering«, må stå til ansvar herfor over for borgmestre og rådmænd bistået af byfogeden. Da byrådet således har kontrollerende funktion over for håndværkerne, var det for så vidt naturligt, at håndværkerne ikke kunne få sæde i rådet, således som forordningen 1422 fastslår.

De retningslinier, der udstikkes mellem de to hovederhvervsgrupper i købstæderne i 1422, fulgte stort set samme baner, som var kendt i udlandets byer. Lybæk og hansebyerne var sikkert det direkte forbillede. Men de modsætninger mellem håndværkere og købmandspatriciat i byrådene, som var et særdeles markant træk i bybilledet i løbet af 14.-15. århundrede, og som rystede en lang række vesteuropæiske og tyske byer, kan altså også spores i danske byer i 15. århundrede, selvom urolighederne aldrig nåede det omfang, man kendte i udlandet.³⁷ Det føltes dog nødvendigt i 1422 at indskærpe det menige borgerskab i købstæderne, at de ikke måtte afsætte borgmestrene uden konges/rigsråds samtykke.

Byrådets kontrol med håndværkerne kunne let give anledning til splid. Selv om varekontrollen i praksis gerne lå hos lavsoldermændene med ansvar over for rådet, så var pris- og lønkontrol hos magistraten.³⁸ De

³⁷ Om uroligheder i nederlandske byer i 14. århundrede se f.eks. H. Pirenne: *Economic and Social History of Medieval Europe*. London 1965 (eller senere udg.) s. 201 ff, især s. 206. Om uroligheder i tyske byer i 14. og 15. århundrede se f.eks. Fr. Lütge a.a. 1966 s. 205 ff, Ph. Dollinger: *Die Hanse*. Stuttgart 1966 (eller senere udg.) s. 176-186, H. Hausherr: *Wirtschaftsgeschichte der Neuzeit vom Ende des 14. b.z. Höhe des 19. Jahrhundert* s. 3. Aufl. Köln/Graz 1960 s. 13 ff.

³⁸ Art. Varukontroll i KLN M XIX 1975 sp. 551-555.

stigende håndværkerlønninger har vel også tilsmilet danske håndværkere, især i næringsmiddelbranchen: bagere, slagtere, bryggere og i læder- og skindbranchen: garvere, skindere, skomagere. Den store eksport af huder til Lybæk og hansebyerne som råstof for disse byers store skomager-, skinder-, garver- og remsniderlav tyder dog ikke på nogen voldsom udvikling af disse håndværksfag i Danmark, hvor man jo måtte konkurrere med de tyske færdigvarer i læderbranchen. Tysk øl har også været en alvorlig konkurrent for de danske bryggere, der tillige måtte kappes med hjemmebrygningen.

Ligesom de billige østeuropæiske næringsmidler skabte vanskeligheder i Vesteuropa, specielt for kornproducenterne, så måtte den lette adgang til vesteuropæiske og tyske håndværksartikler virke hæmmende på udviklingen af egne håndværksfag i nordiske og baltiske landes byer. Håndværkerindflydelsen i de små danske byer var sikkert for uvæsentlig til at betyde nogen alvorlig fare for det købmandsdominerede bystyre.

Et hovedproblem 1400-tallet igennem var derimod bekæmpelsen af landhåndværkerne, og her havde bystyre og byhåndværkere fælles interesser. Derimod bekæmpede bystyret lavenes forsøg på urimelig monopolisering ved begræsning af tilgangen til fagene, f.eks. ved høje indtrædelsesgebyrer til lavene, hvilket bl.a. ses af købstadforordningen 1422.³⁹

Adelig handel

Selvom den egentlig udfordring mellem adelige godsejere og købmænd i handelsomsætningen muligvis bevidst er undgået i købstadforordningen af 1422, så lod interesseremodsætningen sig naturligvis i længden ikke skjule.⁴⁰ Den måtte blive en uundgåelig følge af, at adelen var storproducent af de levnedsmidler, som de tyske købmænd efterspurgte i stadig stigende mængde i Danmark i senmiddelalderen.

Og kunne man nægte godsejerne at sælge deres egne produkter til hvem, de ønskede? Mens bønderne på Tåsinge i 1447 fik påbud om at føre deres korn, mel, smør og honning til Svendborgs torv, hvis de ville handle, fik hans velærværdighed bisp Ulrik af Århus, der havde gods på Tåsinge, tilladelse til frit at sejle sin egen gårds avl til Tyskland på eget skib.⁴¹

³⁹ Art. Lav II i KLN M X 1965 sp. 363-365.

⁴⁰ Antydes af J. Pasternak i Scandia 26:2 1960 s. 336f, 339f.

⁴¹ DGK III s. 539.

Netop her kom skillelinien til at gå – i det mindste i forordningsbestemmelserne, om man så ellers kunne få dem respekteret. Egen avl måtte adelsmanden sælge til hvem, han ville, eller eksportere toldfrit på eget skib. Men erhvervshandel var forbeholdt købmanden. Det var dog i praksis umuligt at afgøre, om det var korn og smør fra hovedgården eller landgildeafgrøder, godsejeren solgte, hvilket betød en væsentlig forøgelse af begrebet egenproduktion.

Grethe Ilsøe har samlet en del spredt kildemateriale – mest brevstof – til belysning af danske adeliges nære handelsrelationer til de tyske hansekøbmænd, der aftog deres korn, smør og slagtningsprodukter og i stedet skaffede dem de importvarer, de ønskede.⁴² Adeligt indkøb til eget behov kunne foretages hos hvem som helst og kunne importeres toldfrit. Det adelige behov var i forordningen 1475 defineret som »bords og gårds behov«, altså den adelige sædegårds husholdning, men naturligvis ikke fæstebønderne.⁴³ Spørgsmålet var blot, om denne distinktion ville kunne kontrolleres. Der er i alt fald næppe tvivl om, at den fra tid til anden er blevet overtrådt.

Adelig økonomi fik også herhjemme krisen at føle i 14.-15. århundrede. Stigende arbejds lønninger, men vel især manglende arbejdskraft og mange ødegårde og dalende landgilde må have skabt problemer i mangt et adeligt budget. Men afsætningspriserne for korn, og måske især for smør, fedevarer og huder til hanseatisk prisniveau er sikkert forekommet ret fordelagtige efter dansk målestok. Her minder den danske situation måske mere om den østeuropæiske producents end om den vesteuropæiskes.

På handels- og lensindtægterne har den danske højadelige godsejer velsagtens kunnet ride krisen af i 14.-15. århundrede under en delvis omlægning af bedriften til større vægt på ekstensivt kvæghold på store sommergræsningsarealer, hvilket resulterede i stor afsætning af efterårsøksne eller slagtning og udskibning af kød, fedt, talg og huder.⁴⁴

Lavadelen havde ikke de samme muligheder, men måtte i første omgang søge at klare sig igennem som fogeder, regnskabsførere og klienter i forvaltningen af krongods, bispelen og i højadelig tjeneste.⁴⁵

⁴² G. Ilsøe: Dansk herremandshandel med hansekøbmændene i senmiddelalderen (Middelalderstudier tilegnede Aksel E. Christensen på 60-årsdagen 11/9 1966. Kbh. 1966 s. 305-336).

⁴³ DGK III s. 107, 109.

⁴⁴ Se f.eks. Enemark a.a. 1983 s. 15-18. Generelt om adelens grupper i 1400-tallet se Troels Dahlerup i Den nordiske Adel i Senmiddelalderen. Rapport til Det nordiske historikermøde i Kbh. 1971. Kbh. 1971 s. 45-80.

⁴⁵ Troels Dahlerup: Lavadelens Krise i dansk Senmiddelalder (Hist. Tidsskr. 12.rk. IV 1969/70 s. 1-43).

Det er naturligvis umuligt at måle, hvilken rolle de adelige handelsprivilegier spillede for den samlede adelige økonomi. Men det er dog bemærkelsesværdigt, at man – trods tidens gunstige definition af »egen avl« og »bords og gårds behov« – i Christian II's håndfæstning fordrerede den adelige handelsret respekteret *uden begrænsninger af nogen art*.⁴⁶ At adelen klagede over Hans' møntforringelser, der stillede dem ugunstigt over for de fremmede købmænds udenlandske mønter, og at de fordrerede landkøb forbudt ikke blot for de fremmede købmænd, men tillige for de danske borgere, er også et vidnesbyrd om, at handelen direkte med hanseatiske købmænd spillede en ikke ubetydelig rolle for den danske adel, der især havde kunnet udnytte de fordele, senmiddelalderens nye handelsstruktur med de lange levnedsmiddelforsyningsruter bød dansk økonomi – og da især næringsmiddelproducenterne.

Afrunding

Danmarks handel i 16. århundrede – specielt i perioden efter Speyerfreden 1544 og frem til Christians IV's deltagelse i Tredive-årskrigen i 1625 – var kendetegnet ved eksport af korn og øksne til Vesteuropa, især Nederlandene. Men en lang udvikling gik forud i 14.-15. århundrede, hvor de strukturændringer, der udgik fra Vesteuropas omlægninger i landbruget, lagde grunden til de lange tilførselslinier for levnedsmidler, specielt til de tætbefolkede konsumcentre i Vesteuropas storbyer.

I denne periode var – med undtagelse af eksporten over Ribe – Danmarks handelsforbindelser med de toneangivende aftagerområder i Vesteuropa ikke etableret endnu. Derfor modtog Danmark i første omgang de nye impulser på anden hånd via Lybæk som det store aftagercentrum. Lybæk var ifølge sagens natur ikke så langt fremme i udviklingen som de centrale aftagerområder i Vesteuropa, specielt Nederlandene, hvilket hæmmede Lybæk i konkurrencen med de hollandske købmænd om hovedleverandørområderne i det indre Baltikum.

I Danmark, der var et sekundært leverandørområde, spillede det ingen nævneværdig rolle i hovedparten af senmiddelalderen, men da hollændernes efterspørgsel i årene efter 1500 i højere grad begynder at interessere sig også for Danmark som leverandørområde, måtte der opstå

⁴⁶ Samling af Danske Kongers Haandfæstninger o.a.lign. Acter. Kbh. 1974 (eft. Geheimearchivets Aarsberetninger II 1856-60) s.62 § 40.

⁴⁷ Ibid. s.62 § 41, jfr. C.F.Allen: De tre nordiske Rigers Historie 1497-1536 II Kbh. 1865: Aktstykker s.587-88.

alvorlige vanskeligheder for de lybske købmænd, og den danske regering vidste at udnytte den vanskelige lybske situation i handelskonkurrencen.

I 1521 forbød Christian II således at sejle dansk korn til Tyskland, det skulle i stedet føres til Øresundbyerne midt på den hollandske kornrute; det var sikkert en helt bevidst trussel om at orientere vor udenrigssætning mere direkte mod Nederlandene. Forårseksporten af øksne, der i begyndelsen af 1500-tallet voksede frem på efterårseksportens bekostning, var ligeledes et forvarsel om en ny epoke med mere direkte handelsrelationer til Vesteuropa, navnlig Nederlandene.⁴⁸

Paradoksalt nok blev det formodentlig bekæmpelsen af hollænderne og deres eventuelle støtte til den landflygtige Christian II og senere til dennes døtres arvekrav i Danmark, der under Frederik I og Christian III førte til kortvarige eller mere permanente sundspærringer, der vendte de hollandske skipperes opmærksomhed mod dansk korn og danske kornhavne i en periode, hvor de var afskåret fra deres normale tilførsler i de indre baltiske kornhavne og derfor stormløb alle tilgængelige nordeuropæiske kornhavne.

Selvom handel med hollænderne 1531-32 efter Christian II's Norgestogt, 1535-36 under Grevefejden og 1542-44 under krigen med kejseren naturligvis var forbudt, så taler de generelle korneksportforbud og de meget høje danske kornpriser dog deres eget sprog om, hvilke fristelser danske købmænd, godsejere og bønder med kornlagre var udsat for. Danmarks lange kystlinie og mange smuthavne var ikke så let at kontrollere.⁴⁹

I 1500-tallet var det de lybske levnedsmiddelopkøbere i Danmark, der kom i klemme i kapløbet med de hollandske skippere, der kunne byde langt bedre priser, ligesom de danske købstæders levnedsmiddelforsyninger tydeligt nok i senmiddelalderen var hårdt trængt af de bedre betalende tyske opkøbere i smughavne og ude hos producenterne.

Det var imidlertid ikke udtryk for nogen depressionsperiode i handelen i senmiddelalderen. Det var kampen om andelen i en højkonjunktur. Senmiddelalderen betød generelt en enorm vækst i handelsintensiteten og en rig tid for bysektoren, ikke blot i de dominerende vesteuropæiske egne, tillige i hansebyerne, der fulgte hurtigt efter i udviklingen vestfra, og i sidste instans såmænd også i de danske købstæder, trods klager over forprang, landkøb, bonde- og adelshandel og revner i torvehandelsstrukturen.

⁴⁸ Disse aspekter belyses hos Enemark: Den økonomiske baggrund for de første oldenborgske kongers udenrigspolitik (Jyske Samlinger Ny rk. IV 1957 s. 1-20, især s. 8-9.

⁴⁹ Ibid s. 12-14.

De danske byer var dog små. Omkring 1300 har sikkert kun få talt over 3000 indbyggere – måske handelsbyerne Ribe og Slesvig og bispebyer som Roskilde og Lund. I senmiddelalderen var det netop de byer, der kæmpede hårdt mod de hanseatiske gæster og »vinterliggere«, der var i virkelig vækst: Malmø, København og Ålborg, i nærheden af tyskernes sildesaltepladser og opkøbscentre for landbrugsprodukter. Det var byer med et talstærkt tysk befolkningsislæt: gæster, »liggere« og tilflyttede borgere.

Lybæks handel på Malmø var i årene omkring 1400 større end på nogen anden nordisk by, større end på Bergen og Stockholm tilsammen; men en væsentlig del faldt i Skånemarkedssæsonen.³⁰ At Erik af Pommeren i 1417 sikrede kronen København fra Roskildebispen, vidner om et sikkert blik for byens økonomiske muligheder. Sundruten forrykkede yderligere tyngdepunktet til sundbyerne med anlæg af Helsingør og Landskrona.

Omkring 1500 har København og Malmø vel kunnet mønstre 6-8000 indbyggere. Slesvig havde tabt sin betydning; men Ribe og Flensborg har sikkert talt 4-5000 indbyggere, og Ålborg og Odense har næppe været meget mindre. På samme tid havde Lybæk sandsynligvis 20-25000 indbyggere, Danzig måske næsten ligeså mange, Rostock sikkert 14-15000, og Hamborg velsagtens mindst 10-12000.

Den store udviklingstid for dansk handel i 1500-tallet, der med højkonjunktoren henimod 1600 bød store fortjenester til danske købmænd, der var involveret i levnedsmiddelhandel, og til krone og gods- ejere, der havde kornoverskud og eksportstude på stald, – tog faktisk allerede sin spæde begyndelse i senmiddelalderen, da først lybske, siden hollandske opkøbere bød store priser for den danske overskudsproduktion af levnedsmidler: korn, smør, slagtningsprodukter og levende øksne, der via de lange forsyningslinier i senmiddelalderen fandt afsætning i det industrialiserede Vesteuropa efter strukturomlægningerne i landbrugssektoren, en af de langstrækkende følger af det, der er kaldt den »senmiddelalderlige agrarkrise«.

Ekskurs

Abels agrardepressionssions-teori

I 1966 udkom 2. og stærkt udvidede og omarbejdede udgave af Wilhelm Abels *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land-*

³⁰ C. Weibull i *Scandia* 32:1 1966 s. 47, 50, 77, jfr. s. 93 og 98.

under Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter (1. udg. i 1935). Siden er udkommet med uvæsentlige ændringer 3. udg. 1978, en fransk oversættelse i 1973 og en engelsk i 1981, paperback i 1986.

Abel vil kortlægge de lange »trends« i kornpriserne (fra 13.-20. århundrede) som han i forskellige tidsperioder sammenligner med andre varepriser, med jordrenteniveau og med lønninger. Da møntværdi varierer fra tid til anden og fra sted til sted (i middelalderen havde man ikke engang nødvendigvis fælles national møntfod), kan de nominelle om-løbspriser ikke umiddelbart bruges, men må omskrives til en fælles målestok, som Abel mener at finde i prisen udtrykt i møntens gældende sølvindhold. På basis af et områdes enkelt-pris-eksempler må gennemsnitspriser tilvejebringes, og da det er de lange »trends«, der skal frem, laves 25-års eller 50-års gennemsnit for at se hovedtendensen i århundredet i stedet for enkelt-års-kurvens heksedans. Det er således et stærkt bearbejdet kildemateriale, der fremtræder i de grafiske figurer, Abel underbygger sin tese med.

Abel finder, at kornpriserne målt i sølv stiger ret stærkt flere steder i Europa indtil 1300, men derpå følger et fald, der varer ved til omkring 1450, hvorefter en langsom stigning indtræder; et stykke ind i 16. århundrede nås prisniveauet fra ca. 1300, men efter 1550 følger en meget kraftig prisstigning. Prisfaldet i senmiddelalderen er ikke nær så markant på andre varer som på korn. Prisfaldet er mindre på kreaturavlens produkter og på industri- og foderafgrøder end på korn; men byhåndværkets produkter: tekstiler, lædervarer, metal- og bygningsartikler holder bedre prisniveau end landbrugsvarer. Arbejdslønninger faldt ikke særligt, steg endda visse steder lidt.

Udviklingen betegner Abel som en fælleseuropæisk agrardepression, der navnlig rammer kornproducenterne, hvis omkostninger (redskaber, arbejdskraft, privatindkøb) bliver dyrere i forhold til indkomsten (kornsalg) end tidligere. For byerhvervene, der skal konsumere billigere næringsmidler af samme arbejds-løn eller ved forhandling af byens relativt dyrere produkter, vil tiderne derimod bedres, eftersom kosten vil udgøre en relativt mindre del af personens løn eller indkomst end tidligere. Da det jo ikke er muligt at rekonstruere et budget og dermed fastslå en realløn for datidens håndværker, vises udviklingen ved at regne hele lønnen ud i kornmængde (kornløn).

Da mønterne forringedes ganske stærkt i senmiddelalderen, vil det, der tager sig ud som et stærkt kornprisfald målt i sølv, være ensbetydende med stagnerende eller svagt dalende kornpriser i verserende mønt de fleste steder, mens andre varer steg i nominelle priser, og lønningerne røg

stærkt i vejret. Abel har undersøgt adskilligt spredt kildemateriale, hvis udsagn han mener bekræfter, at samtiden har fornemmet udviklingen således.

Abel finder årsagen til denne udvikling i befolkningsfald som følge af gentagne pestbølger. Kornkonsumeringen faldt efter hans opfattelse stærkere end kornproduktionen, og befolkningsfaldet gav mangel på arbejdskraft. Kornbrugets svækkede rentabilitet og de bedre indtjeningsmuligheder i byerhverv fristede bønderne til at forlade landbruget og søge til byerne, der dog p.g.r.a. pestepidemierne trods tilvandringen ikke formåede at holde befolkningstallet oppe, mens navnlig godsejerne led under et stigende ødegårdsproblem og faldende jordrente.

Kommentar til Abel

Grundidéen bag Abels undersøgelse og hovedtendensen i hans iagttagelser er vanskelige at komme udenom. Men der kan rettes indvendinger mod hans kildebehandling og sættes spørgsmålstejn ved en række fortolkninger. Det er i det hele taget højest problematisk, om senmiddelalderens økonomi lader sig passe ind i slet så enkel en skematisk model, som Abel antager. Man har rejst tvivl om, at prisomregningen i sølv i stedet for verserende mønt og forsøget på at erstatte realløn med kornløn ikke medfører skævheder, der vil rokke ved resultaterne. Man har overvejet, om mangel på betalingsmidler (sølvproduktionen gik i stå over hele Europa i 14. århundrede) kan have standset højkonjunktoren og sat depressionen i gang, så befolkningsnedgangen kun er en sekundær uddybende faktor. At de store kornleverandører må have lidt tab, er alle enige om, men hvorvidt bønderne blev ramt, må afhænge af, i hvilket omfang deres produktion var baseret på markedsafsætning og deres bedrift på fremmed arbejdskraft eller modsat hvilede i gårdfamiliens selvforsyning.

Fra økonomisk synsvinkel er der grund til at korrigere termen: depression anvendt om bølgedalen mellem 1300 og 1500. Depression udtrykker en økonomisk nedadgående retning. Hvis bundpunktet nås omkring 1450, er der ikke længere rimelighed i at bruge termen depression, da den økonomiske retning nu nærmest er opadgående. Hvornår 1300-tals-niveauet nås, er i den henseende ligegyldigt.

Hvis befolkningsfald og dalende kornkonsumtion er en hovedårsag til den økonomiske udvikling, er det naturligvis helt afgørende at vide, hvorledes pestbølgerne influerer på befolkningsgruppernes regenerationschancer, og hvilken rolle vandring fra land til by har spillet. Er

f.eks. befolkningsfordelingen %-mæssig forrykket mellem by og land, og i hvilken retning?

De nordtyske byers befolkningsfald

Abel har selv i »Wüstungen des ausgehende Mittelalters« 1943 (2. udg. 1955) givet et bud på befolkningsudviklingen i de tyske byer i senmiddelalderen. Metoden, der kaldes en statistisk undersøgelse, er følgende: Hvor mindst to folketal er bevaret fra samme by i senmiddelalderen, viser det sig ifølge Abel i langt de fleste tilfælde, at det ældste er størst. Tallene er temmelig ukritisk indsamlet fra nyere og ældre bylitteratur. I enkelte tilfælde er Abel godt klar over, at det ene eller begge tal er forkerte (for store!); men hvis de er beregnet på samme måde, går han ud fra, at fejlen også forholdsmæssigt vil være ens. Når Hamborg i 1526 er anslået til 12.000 og i 1419 til 22.000 indb., er fejlen i alt fald ikke forholdsmæssigt lige stor på begge tal.

I visse tilfælde haves ikke eksakte befolkningstal, men blot relative i form af antal huse, antal skattebetalende, antal fuldborgere eller andre tal, der forudsætter en omregningskoefficient, som Abel vilkårligt sætter til 7, skønt han godt ved, at den antagelig har varieret fra sted til sted. Da det er udviklingen og ikke byens eksakte befolkningstal, han søger, mener Abel ikke, at denne vilkårlighed får betydning for det samlede resultat.

Med stigende undren følger man derefter de resumerende betragtninger. I 29 tyske byer faldt befolkningstallet fra 334.775 til 270.013 (til 81%). Ja, men så er det jo det eksakte folketal, der bruges. Vil den vilkårligt valgte omregningskoefficient give de beregnede byers folketal en størrelsesorden, så de vægter rimeligt i sammentællingen med de eksakte tal? Ellers bliver faldet på 19% jo forkert.

Men fra hvornår og til hvornår indtræffer så dette udregnede befolkningsfald? Byernes begyndelsesår rækker nemlig fra 1300-1444 og slutår fra 1410-1530. Abel er godt klar over, at det er lidt uheldigt, at nogle byer har slutår tidligere end andre byers begyndelsesår, men ved at regne middelår ud i begge tilfælde, hævder han, at hans beregning viser et befolkningsfald i tyske byer fra 1370-1470 på 15-20%, og da faldet jo er begyndt før 1370, må det antages i alt at have været større end 20%. Dette slutresultat godtager Postan uden reservationer som bevis for, at befolkningstallet i nordtyske byer er faldet i 14. og 15. århundrede mindst 20% (Cambr. Econ. Hist. of Eur. II 1952 s. 215, Med. Tr. & Fin. 1978 s. 184).

Rent bortset fra, at jeg finder resultatet for bastant i betragtning af de

noget problematiske statistiske kunstgreb, der må bygges på, så er det nok et stort spørgsmål, om disse spredte folketal i det hele taget kan bruges til ret meget.

Byernes befolkningsfald – hvis der i det hele taget har været et fald – kan jo ikke forventes at have artet sig som en jævnt faldende kurve over et langtidsåremål. Der må have været tale om pludselige og meget voldsomme befolkningsfald i ganske få år som følge af om-sig-gribende pestepidemier, der må have haft let spil i den tætte bebyggelse med de højst begrænsede sanitære muligheder. En epidemi fulgtes i reglen af en række år med større tilvandring end normalt, indtil hullerne var nogenlunde fyldt ud. Spørgsmålet er nu, hvor på byens befolkningsudsvingskurve ligger de tilfældige år, vi har tal fra? Ligger de umiddelbart efter, at en pestepidemi har tyndet ud, eller efter, at tilvandringen i nogle år har fyldt op igen? Det ved vi intet om.

Et andet spørgsmål er tilvandringens omfang, der jo er udtryk for fristende indtjeningsmuligheder. Man tør nok slå fast, at vandringen fra land til by må vidne om byernes generelt bedre erhvervsmuligheder. Da byerne under de stadige pestbølger ikke kunne reproducere deres befolkning selv, blev byernes folketal afhængigt – ikke blot af pestens høst, men tillige af byens erhvervsbetingelser. Skiftende erhvervskonjunkturer blev afgørende for, om byen voksede eller faldt i indbyggertal, men p.gr.a. den store dødelighed og de omfattende vandringer kunne forandringer indtræffe ganske hurtigt.

Kornprisdannelsen sker i økonomiske småsamfund

En afgørende indvending mod Abels regelrette model til kornprisdannelsen efter udbud og efterspørgsel er desuden, at der ikke eksisterede et fælleseuropæisk kornmarked i senmiddelalderen, hvor denne prisdannelse kunne etableres. Kornomsætningen fandt sted i langt mindre økonomiske enheder, der traditionelt var trafikalt afrundet (byen og et større eller mindre opland, en flodbys tilførsler fra flodens opland, en havnebys tilførsler fra nærliggende kystegne og øer o.s.v.). Stærkt divergerende prisniveau fra område til område vil være et incitament til korntransport mellem områderne, navnlig i krisesituationer, hvilket vil gribe helt forstyrrende ind i Abels model. I den forbindelse skal peges på korntransporterne fra Østeuropa gennem sundet til Vesteuropa.

Abels gruppering af priseksemplerne efter nutidige nationalstatsgrænser har utvivlsomt efter samtidens kommunikationsforhold været et helt kunstigt opdelingsprincip, der tenderer i retning af at udviske de økonomiske småsamfunds særkarakteristika. Eksempelvis vil franske

kornpriser fra Normandiet sandsynligvis have mere til fælles end sydengelske priser og efterspørgslen fra Nederlandene end med sydfranske kornpriser fra Langedoque og Marseilles, der muligvis mere er influeret af forhold bestemmende for norditalienske kornpriser fra Podalen.

Rye prices in Königsberg (in grams of silver per 100 kilograms)

Date	Price	Date	Price
1399	18.2	1494	9.0
1405	16.2	1508	8.5
1432	15.5	1536	14.7
1448	14.5	1556	22.1

Kaster man et blik på Abels tabel 1 (3. udg. s. 308f) over tyske rugpriser bestemmende for kurveforløbet i fig. 1, der jo er konstituerende for Abels teori, opdager man unægtelig på detailplanet en kildebehandling, der må vække en vis skepsis. For 1340'erne baseres rugprisen udelukkende på Braunschweigpriser, der viser prisfald i 1350'erne i forhold til foregående årti, men som følge af de langt højere Frankfurtpriser, der foreligger fra 1350'erne, udviser de fællestyske gennemsnitspriser alligevel en stigning. 1490'erne viser pæn prisstigning i Frankfurt, Xanten og Strassburg i forhold til foregående årti, men da de lave Slesvig-Holsten-Hamburgpriser i dette årti er kommet med i gennemsnittet, forsvinder den vesttyske prisstigning i det fællestyske gennemsnit i 1490'erne. Det er jo ganske irrelevante faktorer, der her spiller ind på det tyske 10-års-gennemsnit.

I 1430'erne var priserne høje i Vesteuropa. En stærk stigning i forhold til 1420'erne spores især i Frankfurt og Göttingen, lidt mindre i Strassburg, men i Slesvig-Holsten indtrådte derimod i 1430'erne et markant fald i rugpriserne i forhold til foregående årti. Hvis den stærke prisstigning i Nederlandene og Vesttyskland har kaldt billigt baltisk korn på markedet, kan det måske have virket pristrykkende i Slesvig-Holsten, der antagelig normalt har været mere alene om eksporten til Vesteuropa. Under alle omstændigheder er prisbevægelsen i 1420'erne og 30'erne i Slesvig-Holsten og Vesttyskland modsat rettede, hvilket nærmest udviser begge bevægelser i Abels gennemsnitspris, som ganske vist stiger lidt; men ville den mon også have gjort det, hvis man tilfældigvis havde haft bevaret de lave priser fra Braunschweig i dette årti?

I 1470'erne har vi meget lave priser i Frankfurt, Göttingen, Strassburg og Xanten, men derimod høje priser i Slesvig-Holsten og Hamborg. Eksemplerne kunne let suppleres; men det anførte må være tilstrækkeligt til at vise, at småsamfundenes prisbevægelse slet ikke viste samme model over hele Tyskland. Men værre er det, at Abel i sit forsøg på at få en fælles bevægelse til at fremtræde, har bearbejdet materialet på en måde, der gør det umuligt at se, om de oprindelige tal muligvis kunne have vist, om enkeltområdernes forskellige prisudvikling eventuelt har influeret på hinanden, hvilket jo ville være en nærliggende tanke. Distributionens mulige indvirkning på prisudviklingen er altså på forhånd afskåret ved Abels bearbejdelse af kildematerialet.

Den preussiske agrarkrise

Abels indsamlede kildemateriale hidrører fra 14.-15. århundrede, men han beskæftiger sig ikke med, om symptomerne indtræder samtidigt i alle dele af Europa, og om de virker ens, hvilket sidste er højst tvivlsomt, da egnene befinder sig på vidt forskelligt økonomisk udviklingstrin. Bydannelser og pengeøkonomi var f.eks. trængt langt stærkere igennem i det mere industrialiserede – eller skal vi sige manufakturudviklede – Vesteuropa og Norditalien, mens navnlig Østeuropa i højere grad baseredes på naturaløkonomi og selvforsyning, bortset fra overklassens begrænsede behov for luksusvarer. Abels model kan ikke have virket ens på de to samfundstyper. Bøndernes økonomiske stilling i Østeuropa vil ikke tilsvarende svækkes, og de har ikke i samme grad et alternativ i vandring til byerne som i Vesteuropa. Stigende korntransporter til det kriseramte Vesteuropa kan tilmed have bidraget til gunstigere forhold for kornbruget i Østeuropa.

I England, Frankrig, Flandern og de vestelbiske dele af Tyskland, der jo var tæt befolkede allerede forud for den tyske østvendte kolonisation i de tyndt befolkede slaviske egne i 12.-14. århundrede, har man klare symptomer på agrarkrisefænomener og vanskeligheder for kornbruget allerede i løbet af 14. århundrede. I Østeuropa kan Abel imidlertid kun påvise symptomer på ubestridelige agrarkrisetræk i den Tyske Ordensstat i Preussen, men disse træk melder sig først i 1440'erne (3. udg. s. 72 f.).

Denne ordensridderstat havde netop konsolideret sig i årtierne omkring 1350 med udstrakte godsbesiddelser i Preussen og Livland. Allerede før 1400 har vi efterretninger om intens handelsforbindelse med Vesteuropa, specielt England og Flandern, opretholdt for højmesterens regning med eksportartikler som rav, korn, tømmer o.a. skovbrugsprodukter. Da engelske skippere i årtierne omkring 1400 stærkt øger deres

Baltikumsejlads i forsøget på at skaffe afsætning for den nye og hastigt stigende produktion af engelske klædeprodukter (Postan i Cambr. Econ. Hist. Eur. II s. 192, Med. Tr. & Fin. s. 161: 5-6 doubling fra 1350'erne til 1390'erne), er det specielt havnene i højmasterens område, der hjem søges. Kunderne til de engelske klædevarer var sikkert de tyske ordensriddere, der betalte med korn og tømmer fra deres udstrakte godser især i Preussen. I denne periode er der absolut ingen agrarkrisetegn at spore hos godsejerne i den Tyske Ordensstat.

Men de engelske købmænd holdt sig ikke til havnebyernes handelsstand. Da de trængte ind i baglandet for at handle direkte med godsejerne, gav det anledning til utallige rivninger med byernes hanseatiske købmænd. Det bemærkelsesværdige er imidlertid, at der hurtigt observeres en iøjnefaldende kløft mellem købmændenes gæstefjendske bestemmelser, der især kommer klart frem i Danzig, og højmasterens adskilligt mere imødekommende holdning over for de fremmede købmænds handel. Det er indlysende, at det er godsejerinteresser, der her brydes med byernes krav om monopol på lokalhandelen og sikkerhed for mellemhandleravancen.

I begyndelsen af 1400-tallet meldte også hollandske skippere sig i stigende tal som opkøbere af korn og tømmer i Preussen, og her kunne man bruge den fremmede skibstonnage til at klare den voksende transport. Men den økonomiske modsætning mellem Danzigs og de øvrige byers købmænd på den ene side og højmasterens og adelens godsejerinteresser på den anden side var ikke bilagt. Da højmasteren i 1440'erne for at splitte en intern opposition og vinde godsejerne skærpede kursen mod byerne, gik det galt. Købmændene søgte kontakt med det pommerske og polske baglands kornproducenter, hvis overskudslagre fragtedes ned ad Weichselfloden og dens bifloder til Danzig, hvor det åbenbart kunne leveres billigere end det preussiske korn til stor fortrydelse for Ordensstatens godsejere.⁵¹ Et væsentligt omkvæd i kriserøsterne i Preussen i 1440'erne er netop korntilførslerne fra Polen og de lave priser i Danzig. Men det er jo *ikke* et befolkningsproblem og følgen af en for stor preussisk kornproduktion, der skaber krise. Det er et rentabilitetsproblem for den preussiske kornproduktion i konkurrence med tilført

⁵¹ Om forholdene i Ordensstaten i 1400-tallet se K. E. Murawski: Zwischen Tannenberg und Thorn. Die Geschichte des Deutschen Ordens unter dem Hochmeister Konrad v. Erlichhausen 1441-1449. Göttingen 1953, M. Malowist: Die Handelspolitik des Adels in den Ostseeländern (HGbll 75 1957 s.29-47), Daenell a.a. II især s.146-195, Naudé a.a. s.252-278. En kort oversigt over problemerne se Enemark: Christian I og forholdet til Sverige 1448-1454 (Historie. Jyske Samlinger Ny rk. XIV, 3 1982 s.484-490).

billigt polsk korn, altså en distributionsskabt krise af samme art, som man kunne forestille sig, at det billigere preussiske korn i årtierne omkring 1400 kunne have beredt vesteuropæiske kornproducenter.

Rugpriser i Königsberg

Til belysning af kornkrisen i Preussen anfører Abel en tabel over rugpriser omregnet i sølvværdi fra Königsberg (3. udg. tabel 5 s. 58), som ifølge kildens eget udsagn er 40-års-gennemsnitspriser. Desværre, skriver Abel, oplyser kilden ikke, om det anførte år angiver 40-års-periodens middellår, begyndelsesår eller slutår. Hvis man antager, at årstallet angiver 40-års-periodens slutår, vil prisbevægelsen i Preussen tidsmæssigt stemme overens med kornprisbevægelsen i England, Frankrig og Vesttyskland, bemærker Abel i 1966 (2. udg. s. 56). I 1978 (3. udg. s. 58) er han imidlertid blevet så overbevist om priskorrelationen mellem Preussen og Vesteuropa, at han glemmer at meddele, at det kun er under forudsætning af, at 40-års-gennemsnittet virkelig *er* angivet ved slutår.

Umiddelbart var det vel nok at vente – specielt da intet er anført – at tallet angiver periodens middellår; men i så tilfælde forsvinder krisekorrelationen mellem Preussen og Vesteuropa i alt fald helt. I forvejen er den nu ikke særlig udtalt. Det virkelige fald indtræder i Königsberg mellem 1448: 14,5 og 1494: 9,0, medens faldet fra 1399: 18,2 til 1448: 14,5 er mere beskedent. De forannævnte skriftlige vidnesbyrd om krisesyntomer i 1440'erne taler dog deres tydelige sprog, men det skulle blive meget værre.

I 1450'erne brød et regulært oprør ud mod højmasteren, og i den følgende 13-års-krig 1454-1466 mellem Preussen og Polen sluttede Danzig og flere preussiske byer sig til Polen imod deres tidligere landsherre. Dette skridt blev på længere sigt af enorm stor betydning for Danzig, der som polsk korn- og tømmereksporthavn gik en blomstrende fremtid imøde i de næste par hundrede år. For Preussen (og Königsberg) var stortiden imidlertid slut. I de følgende års konkurrence med Danzig og Polen kom man uhjælpeligt til kort. Abels Königsberg-rugpriser illustrerer det med al ønskelig tydelighed, især da hvis 1448 = 1429/1468 og 1494 = 1475/1514. Og mon det i virkeligheden ikke også er sådan, tallene skal forstås?

Vi har faktisk en kontrolmulighed – nemlig i Abels egen tyske rugpristabel 1 (3. udg. s. 309). Hvis Königsberg-tabellens 1556-tal: 22,1 = 1537/1576, kunne vi sammenligne med Danzig/Königsbergs sølvpriser i tabel 1: 1541/1580 = 23,4, hvilket ikke ser urimeligt ud. Hvis 1556-tallet: 22,1 derimod, således som Abel antager, skulle dække

Rye prices in Germany between the fourteenth and twentieth centuries (ten-year averages, in grams of silver per 100 kilograms)

Year	Braunschweig	Frankfurt	Xanten	Strasberg	Schleswig-Holstein Hamburg	Göttingen	Munich	Augsburg	Würzburg	Speyer	Danzig Königsberg	Leipzig	Berlin	Mittel der Königsberg	Year
1341- 50	16.9													16.9	1341- 50
51- 60	13.0	29.2												21.1	51- 60
61- 70	15.0	41.4												28.7	61- 70
71- 80	14.3	28.6	21.9											21.6	71- 80
81- 90		21.7	21.1	19.4										20.7	81- 90
91-1400		24.9	24.1	21.6	12.9									20.8	91-1400
1401- 10		26.2	27.8	19.2	12.5	35.3								24.1	1401- 10
11- 20		21.6	18.0	19.2	14.7	22.2								19.1	11- 20
21- 30		19.4	24.0	19.4	13.6	16.6								18.6	21- 30
31- 40		29.3	20.7	22.4	9.5	24.5								21.3	31- 40
41- 50	11.4	20.5	22.0	19.6	9.1	18.5								16.9	41- 50
51- 60		26.6	22.7	17.7	9.3	17.9	31.3							19.6	51- 60
61- 70	12.4	13.9	14.2	12.7	10.1	13.2	26.1							14.6	61- 70
71- 80	12.1	13.0	16.8	11.6	17.9	9.8	23.3	20.2	12.9					15.3	71- 80
81- 90	18.7	23.5	29.9	19.7	16.7	14.5	31.3	20.1	15.2					21.1	81- 90
91-1500	20.2	19.6	25.9	16.2	29.6	15.0	40.1	26.9	18.7					23.6	91-1500
1501- 10	10.1	20.3	19.4	13.6	20.6	9.0	43.4	25.2	24.0					20.6	1501- 10
11- 20	8.8	14.6	15.5	14.8	23.5	11.5	31.8	21.5	18.2					17.8	11- 20
21- 30	13.0	17.5	15.5	14.9	23.6	13.6	36.4	25.7	15.2					19.5	21- 30
31- 40	13.2	24.7	17.4	22.2	21.7	16.8	56.3	31.7	33.4	23.9				26.1	31- 40
41- 50	14.9	36.4	24.1	25.9	17.9	18.7	42.8	32.0	26.2	25.7	17.7			25.7	41- 50
51- 60	19.5	40.9	33.8	29.8	27.0	22.4	45.3	33.8	33.4	35.9	21.7			31.2	51- 60
61- 70	22.4	45.5	36.0	41.1	26.5	26.4	76.9	50.3	45.7	42.9	25.5			39.9	61- 70
71- 80	30.6	53.7	53.2	54.2	34.0	34.4	95.8	63.7	70.7	57.4	28.9	40.9		51.5	71- 80
81- 90	29.1	68.3	41.7	60.2	27.9	34.0	74.3	53.9	62.9	51.7	31.2	47.6		48.6	81- 90
91-1600	39.0	59.1	35.8	54.8	39.4	33.3	93.4	60.4	61.4	58.4	44.2	52.2		52.6	91-1600

1517/1556, vil de to sidste årtier ifølge tabel 1 give 19,7 i gennemsnit, hvilket må forudsætte, at 1517/1536 skulle ligge helt oppe på 24,5 for at opnå gennemsnittet 22,1. Det forekommer næppe sandsynligt, at der skulle være indtrådt et så markant prisfald i 1530'erne, hvor man ellers plejer at regne med, at den store prisstigning så småt begynder at slå igennem. Men værre er det, at 1536-tallet: 14,7, der ifølge Abel skulle dække 1497/1536, bliver umulig at tilpasse. Hvis gennemsnittet for 1517/1536 skulle være helt oppe på 24,5, måtte de foregående årtier 1497/1516 helt ned på 4,2 i gennemsnit, hvilket er under halvdelen af tabellens laveste priser for 1508 og 1494. Så voldsomme prisudsving i 20-års-gennemsnitspriser: 1497/1516: 4,2 og 1517/1536: 24,5 og 1537/1556: 19,7 må siges at være helt urealistiske. Abels egne tal fører således det afgørende bevis imod hans fortvivlede forsøg på at skabe tidsmæssig korrelation mellem den preussiske og den vesteuropæiske kornprisbevægelse i ønsket om at se en fælles agrarkrise ramme hele Europa samtidigt.

Ved at drage den preussiske krise ud af dens naturlige politisk-økonomiske sammenhæng og ved at manipulere med de königsbergske rugpristal har Abel opnået at tilsløre, at krisen i Preussen slet ikke var et resultat af almindelig overproduktion af korn p.gr.a. dalende efterspørgsel, men tværtimod er vort tydeligste eksempel på, at distribution mellem områder med forskellige kornpriser nødvendigvis i senmiddelalderen måtte skabe rentabilitetskriser i kornbruget.

Postans »contraction«-teori

Postans »contraction«-teori for senmiddelalderen er fremsat i Cambridge Economic History of Europe II 1952 s.191-256 og i omtrent uændret form genoptrykt i Medieval Trade and Finance. Cambridge 1973 s.160-224. Lignende tanker lader han komme til orde på den 10. internationale historikerkongres i Rom i 1955 se: M.Mollat, P.Johansen, M.Postan, A.Sapori, Ch.Verlinden: L'Économie Européenne aux deux derniers siècles du Moyen-Age (X Internationale Historikerkongress Rom 1955: Relazioni Vol.VI Firenze 1955 s.803-957).

Postan påpeger, at den foregående periodes (ca.1150-1350) befolkningsvækst og økonomiske ekspansion gradvis gik i stå omkring 1300, og under indtryk af forskningens erkendelse af befolkningsfald, agrarkrise og ædelmetalknaphed når han til det generelle indtryk af nedgang over hele det nordeuropæiske område, ikke blot i agrarsektoren, men tillige i manufakturproduktionen, minedriften og i handelsomsætningen. En økonomisk »contraction« havde i 14./15.århundrede (med lavpunkt

ca. 1350-1450) afløst den foregående periodes kommercielle »expansion«, omend Postan indrømmer, at den er »easier to diagnose than to measure«.

Vanskeligheden ved at måle tilbagegangen skyldes de meget få og spredte mængdedata til belysning af omsætningens omfang, der lader sig hente ud af det middelalderlige kildemateriale. Tallene er kun overleveret fra enkelte lokaliteter, ofte blot fra spredte år, og muligvis ikke engang altid med helt éntydig tolkelige størrelser. Langt det fyldigste talmateriale hidrører fra England, hvor næsten ubrudte talrækker er bevaret flere steder tilbage til 1350 eller endnu længere. Det er derfor naturligt, at Postan tager udgangspunkt i dette fortrinlige engelske kildemateriale, som han selv og andre engelske forskere indgående har bearbejdet.

Postan viser, at eksporten af uld (Englands hovedeksportartikel omkring 1350) faldt fra ca. 35000 sække i 1350'erne til 7-9000 sække 100-150 år senere. Derimod steg eksporten af engelsk klæde i sidste halvdel af 1300-tallet fra ca. 3000-43000 stkr. klæde for derefter at stagnere i det meste af 1400-tallet. Englands store import af Bordeaux-vin fra Vestfrankrig i begyndelsen af 1300-tallet svandt ind til ca. 10% i løbet af 14. århundrede og steg ikke væsentligt over dette niveau i 15. århundrede. Det samlede billede af Englands import og eksport viser ifølge Postan nærmest dødvande i 15. århundrede.

Idet Postan vender sig til det øvrige Nordeuropa, bliver der langt mellem brugbare tal. De eneste tal, han konkret nævner, er fra Hamborgs pundtoldregnskaber, og de viser endda kun begrænset fald. Alligevel fastslår Postan, at de spredte tal, der står til rådighed til belysning af den internationale handel, dækker en så lang række varer og lokaliteter, så det nok kan opveje knapheden på generelle målinger (her ligger utvivlsomt usikkerheden i Postans tese). De få og spredte europæiske mængdedata tolker han som bekræftende for den generelt nedadgående linie, han mente at finde i det engelske talmateriale.

I mangel af konkrete tal tyer Postan til teoretiske overvejelser, der må bære deres del af teorien. Da handelen i Nordeuropa overvejende omfatter landbrugs- og manufakturvarer, hvis produktion enten viser stagnation eller tilbagegang, må man også gå ud fra, at handelen med disse varer har været faldende eller i alt fald stagnerende mener Postan: dalende kornproduktet → dalende kornhandel. Da de store korneksporterende godsejendomæner udstykkes til bøndergårde med større grad af selvforsyning, vil en mindre del af kornudbyttet indgå i den interregionale handel. Et dalende folketal i byerne vil føre til dalende efterspørgsel efter levnedsmidler, navnlig korn.

Forekomsten af ødegårde også i Brandenburg, Mecklenburg, Pom-

mern og Preussen tager Postan som vidnesbyrd om, at også disse egne ramtes af agrarkrise, så hvis kornforsyningerne fra Baltikum virkelig har været tilstrækkelige til at dække behovet, kan det næppe skyldes øget udbud fra Østeuropa, fastslår Postan, men snarere dalende efterspørgsel i Vesteuropa.

Det enorme fald i engelsk uldeksport lader sig ikke kompensere ved den påviste stigning i engelsk klædeeksport. Til de 43000 stkr. klæde England eksporterer i 1390'erne og i store dele af 1400-tallet vil kun medgå ca. 10000 sække uld, men faldet i uldeksporten var langt større. Engelsk uldproduktion må altså være gået tilbage i senmiddelalderen, hævder Postan. Klædefabrikationen gik tilbage i Flandern, men fik stigende betydning i Brabant og Holland. Da uldproduktionen og uldeksporten faldt så stærkt, må man dog antage, at klædefabrikationen generelt taget er gået tilbage og dermed også den samlede klædehandel, konkluderer Postan.

Handelen med Baiesalt fra Vestfrankrig var stigende i 15. århundrede, men produktion og handel med de øvrige saltsorter fra Lüneburg, Zeeland og Sydtyskland er muligvis gået tilbage. Tal fra engelsk saltproduktion viser fald. Sildesaltningen er hovedaftager til salt, og sildefiskeriet ved Skåne hævdes at have haft en række dårlige år, hvilket Postan mener kunne tale for, at salthandelen generelt måske er gået tilbage.

Bedømmelsen af vinhandelen er Postan tilbøjelig til at se i lyset af den store engelske importnedgang af Gascognevin fra Bordeauxområdet, som han vurderer som Europas vigtigste vindistrikt. Han antyder dog, at øl eventuelt i et vist omfang har kunnet substituere vin.

Vanskelighederne ved at holde de europæiske sølvminer i funktion har nok påvirket Postans generelle vurdering af minedriften. Også kobber- og tinminerne mener han var i vanskeligheder, mens jernproduktionen derimod viste kraftig vækst, navnlig p.gr.a. våbenfabrikationen.

Den rigoristiske byprotektionisme og den regulerede og kontrollerede handel ser Postan som et senmiddelalderligt træk, der tenderer mod en opløsning af det økonomiske samfund i små monopolbeskyttede bysektorer, hvilket for Postan afspejler en ny købmandstype. Den brede middelklasse havde afløst de store købmandsmagnater, og pionerforetagendernes tid var forbi. Smålig og kortsynet kiv om éngangsvundne positioner kendetegnede det vigende afsætningsmarked. Den dalende efterspørgsel var vidnesbyrd om, at Europa var blevet mindre og fattigere, fastslår Postan.

Kommentar til Postan

Postans formodning om handelsstagnation eller -tilbagegang kan inden for visse områder i Nordeuropa (eksempelvis Flandern og dele af det hanseatiske handelsområde) næppe uden videre afvises. Derimod virker hans forsøg på at underbygge en påstand om absolut nedgang i handelsomsætningens samlede volumen mindre overbevisende.

Selvom den samlede kornproduktion, muligvis som følge af en mindre befolknings dalende behov, kan være gået noget ned, behøver handelen med korn dog ikke af den grund at være mindsket. Svigtende kornpriser og forbedrede kommunikationsforhold taler for at opgive kornavlens i de dårligst rentable områder, der i så fald vil blive henvist til permanente tilførsler, hvor lejlighedsvis suppleringsforsyninger i misvækstår tidligere strakte til. Det gjaldt i senmiddelalderen i Vestnorge og de sydlige Nederlande.

Når Postan fremhæver, at udstykning af korneksporterende domænebrug til selvforsynende bondebrug ville resultere i dalende interregional kornhandel, har han antagelig den sydengelske udvikling for øje, og her passer billedet. Men Englands korneksport gik utvivlsomt også tilbage, hvilket hang sammen med, at England i senmiddelalderen gradvis fik en anden rolle i det vesteuropæiske produktions- og distributionssystem.

Især Sydengland havde i overvejende grad været råstof- og levnedsmiddelleverandør (uld- og korneksport) til de tætbefolkede flanderske og nordfranske områders veludviklede klædemanufaktur. I løbet af senmiddelalderen undergik England imidlertid en art »industrialisering« eller manufakturudvikling, så det i 16. århundrede selv hørte til de manufakturproducerende vesteuropæiske »industri«-centre med eksport af færdigvarer (klæde), mens råstof- og næringsmiddeleksporten (uld og korn) forsvandt.

Når Postan mener, at kornleverancerne fra Østeuropa er gået ned i senmiddelalderen, kan hans teoretiske betragtninger imidlertid ikke længere godtages. Før 1350 giver efterretningerne klare vidnesbyrd om stedvise kornleverancer fra Østersøområdet i misvækstperioder; men 100 år senere var en permanent kornrute fra Baltikum en realitet. Postans opfattelse bygger ensidigt på kriseudsagn fra Den tyske Ordensstat i Preussen suppleret med oplysninger om ødegårde i Brandenburg, Pommern og Mecklenburg, men det er jo ikke at sidestille med baltiske forsyninger, der i 1400-tallet tillige omfattede leverancer fra Livland, Litauen og navnlig Polen.

Det er muligt, at den engelske kornproduktion er gået tilbage og i nogen grad er erstattet af baltiske korntilførsler til dele af England. Men

at uldproduktionen skulle være gået tilbage, er ikke sandsynligt og bevises i alt fald ikke af de faldende tal i uldeksporten. I Postans regnestykke med uldsække og eksporterede klædestykker har han glemt hjemmemarkedet. I 1200-tallet forsynede de flanderske klædekøbmænd det engelske marked med flanderske klædestoffer, men denne import af fremmede klædesorter forsvandt med den engelske klædefabrikation. Hvor stor en produktion hjemmemarkedet aftog i senmiddelalderen, har vi ikke tal på; men det er nok sandsynligt, at det professionelt fremstillede klæde i England også vandt terræn fra de hjemmeproducerede vadmelstøjer, som bondefamilierne fremstillede til eget forbrug. Det er tværtimod den almindelige opfattelse, at korndyrkning i England i senmiddelalderen er vejet for øget fårehold, hvilket flere udsagn tyder på. Kendtest er Thomas Mores bemærkning i »Utopia« fra 1516 om de menneskeædende får, hvilket tages som vidnesbyrd om, at »enclosure«-bevægelsen allerede var i gang.⁵³

Faldet i uldeksporten fra England kan heller ikke anvendes til at belyse den generelle klædefabrikation. Engelsk uld erstattedes i vid udstrækning af spansk uld fra et stærkt udvidet spansk fårehold i senmiddelalderen.⁵⁴

Faldet i Englands import af Gascognevin skyldtes især militære og politiske forhold under Hundredårs-krigen og viser intet om den samlede vinhandels omfang i Europa, så længe vi ikke kender omsætningen af de andre franske vine, de spanske, italienske og græske vine, for slet ikke at tale om Mosel-, Elsass- og Rhinskvinene, der dengang havde størst udbredelse i Nordeuropa. Postan antyder selv, at ølforbrug i visse egne måske kunne kompensere vin. Vi véd intet herom, men øl blev i 14.-15. århundrede en vigtig eksportartikel fra flere tyske byer (Hamborg, Wismar, Braunschweig, Einbeck) muligvis p.gr.a. overgang til humletilsætning.⁵⁵

At salthandelen skulle være dalende i senmiddelalderen er usandsynligt. Selvom Skånefiskeriet svigtede i en række år og muligvis også generelt var i tilbagegang (anvendeligt talmateriale for fiskeriet har vi

⁵² Forholdet mellem uldsække og klædestykker også berørt af E. Carus Wilson: *The Woollen Industry i Cambr. Econ. Hist. Europe II* s. 416: 30.000 sække uld tilstrækkeligt til at fabrikere 130.000 stkr. klæde (eller 1 sæk uld = mindst 4 stkr. klæde).

⁵³ Om fårehold og enclosure-bevægelse i England allerede i senmiddelalderen se B. H. Slicher v. Bath a.a. s. 164-166.

⁵⁴ Om øget spansk fårehold og uldeksport se J. Klein: *The Mesta 1273-1836*. 1920, jfr. Slicher v. Bath a.a. s. 167 f.

⁵⁵ Om tyske ølsorters afsætning i senmiddelalderen: W. Bing: *Hamburgs Bierbrauerei vom 14. b.z. 18. Jahrh.* (Zeitschr. d. Vereins f. Hamburgische Geschichte 14 1909), F. Tschchen: *Das Brauwerk in Wismar* (HGblt 1915 & 1916), K. Hoyer: *Das Bremer Brauereigewerbe* (HGblt 1913), E. Plümer: *Einbecks mittelalterliche Bierhandel* (HGblt 99 1981).

dog ikke!), så blomstrede netop i 14. og 15. århundrede sildefiskeriet i Limfjorden og det hollandske Nordsøfiskeri: Flamsilden frem.⁵⁶ De hanseatiske og hollandske Baiefarter med salt fra Vestfrankrig til Nord- og Østeuropa blev sat i system efter 1370'erne, og i 15. århundrede dukkede også portugisisk havsalt op i Norden.⁵⁷ Man har tidligere antaget, at afsætningen af Lüneburgsalt under konkurrence fra havsaltet gik tilbage; men de nyeste beregninger vidner derimod om, at produktion og afsætning må være steget.⁵⁸ I 1390-98 byggedes Stecknitz-kanalen, der åbnede for pramsejlad fra Elben til Lybæk, så fragtomkostningerne for Lüneburgsalt til Lybæk, Norden og Østersølandene kunne nedbringes. Det var utvivlsomt datidens største ingeniørpræstation på nordisk område, og det vidner i alt fald ikke om afmatning og svigtende økonomi i salthandelen i senmiddelalderen.⁵⁹ Der må tværtimod være tale om stærkt stigende saltforbrug i 14. og 15. århundrede, hvilket sandsynligvis skyldtes ændrede kostvaner. Kødforbruget pr. indbygger var stærkt stigende og dækkedes fortrinsvis ved omfattende kreaturslagtning om efteråret og nedsaltning til store vinterforråd.⁶⁰ Konserveringen af sild var derfor ikke længere så ensidigt dominerende i saltforbruget som tidligere.

Det er muligt, at Posten har ret i at påpege tilbagegang i kobber- og tinproduktionen, hvilket dog antagelig bør betragtes i relation til den stærkt stigende jernproduktion, som også Posten har blik for. Jernproduktionen sigtede dog slet ikke alene mod våbenfabrikation. Navnlig indførelsen af støbejernsteknikken i løbet af 14. århundrede revolutionerede jernfabrikationsområdet til gavn også for husgeråd- og redskabsbe-

⁵⁶ Om Limfjordssild se foran note 22. Om det hollandske sildefiskeri i Nordsøen se K. Spading a.a. s. 138-145. Nordsøsilden erobrede hurtigt et marked i Vesttyskland, se herom: B. Kuske: *Der Kölner Fischhandel vom 14.-17. Jahrhundert* (Westdeutsche Zeitschr. f. Geschichte u. Kunst 24 1905 s. 227-313). De hollandske og zeelandske saltsyderier rensede Baiesaltet til konservering af levnedsmidler (se KLN M XIV 1969 sp. 705).

⁵⁷ Se herom A. Agats: *Der hansische Baienhandel* (Heidelberger Abhandlungen z. mittleren u. neueren Geschichte 5) Heidelberg 1904.

⁵⁸ Om Lüneburgsalt se foran note 14.

⁵⁹ Om Stecknitz-Delvenau-kanalen se Dollinger a.a. s. 199f. Om pramfarten med Lüneburgsalt se art. Salthandel (KLN M XIV 1969 sp. 706) Kanalen ses på kort 2 og 7 i Fr. Bruns & H. Weczerka: *Hansische Handelsstrassen Atlas Köln/Graz 1962*.

⁶⁰ Om baggrunden for de omfattende vinterslagtninger se Heinz Wiese: *Der Rinderhandel im nordwesteuropäischen Küstengebiet v. 15. b.z. Beginn d. 19. Jahrhunderts* (H. Wiese & J. Böls: *Rinderhandel u. Rinderhaltung im nordwesteuropäischen Küstengebiet v. 15. b.z. 19. Jahrh.* Stuttgart 1966) s. 14-22, Enemark a.a. 1983 s. 13-16, 19-27. Om det stigende kødforbrug i kostsammensætningen se Abel: *Geschichte der deutschen Landwirtschaft* (jfr. note 6) s. 124ff.

hovet og i udpræget konkurrence med bronzearbejderne. Hermed flyttes metalvarefabrikationens centrum fra Ardennerne kobber- og tinminer til Sydtyssklands jernlejer, hvilket blev grundlag for Augsburgs, Nürnbergs, Nördlingens, Regensburgs varierede redskabsproduktion og kleinsmede-, låsesmede- og våbenfabrikation, der afgav eksportartikler til Nürnbergs kramvarehandel, som i 14.-15. århundrede banede sig vej til afsætning i Østtysskland, Böhmen, Polen, Litauen og Rusland. I Vesteuropa nåede nürnbergerne via Frankfurt og Köln frem til Antwerpen og skabte en alternativ øst-vest-handel i konkurrence med hanseaternes handel.⁶¹

Det er således ikke så indlysende, at disse omlægninger nødvendigvis måtte indebære en samlet tilbagegang i den europæiske minedrift, således som Postan mener. Jernproduktionen skabte i alt fald en lang række nye metalvarer, der med nürnbergernes handelsfremstød hurtigt vandt indpas i fjernhandelen, et aspekt som Postan ikke rigtig har blik for.

Hertil kan tilføjes en lang række varer, hvis samlede omsætning, Postan – af let forståelige årsager – slet ikke forsøger at mængdebestemme f.eks. luksusartikler (krydderier, parfumer, ædelstene, smykker, kunstgenstande), tekstiler (silkestoffer, linned, bomulds- og barchentprodukter), forbrugsartikler (redskaber af horn, glas, træ, metal m.m.), råvarer (tømmer, humle, hamp, hør, beg), fødevarer (kød, smør, fisk, flæsk, talg, øl) og levende kreaturer.

De eksisterende kildeudsagn kan ikke overbevisende dokumentere, at omsætningens samlede volumen skulle være gået tilbage i senmiddelalderen. Hvis folketallet er formindsket, er det måske snarere et spørgsmål, om produktion og omsætning pr. capita ikke er gået i vejret. At det må være sket i visse egne af Europa, og at det er hovedtendensen for visse erhverv og befolkningsgrupper (handel, håndværk) kan næppe betvivles. Set fra det udgangspunkt er det vanskeligt at godtage Postans generelle tilbagegang, specielt med henblik på handelsomsætningen.

⁶¹ Om sydtysk specialisering i jernvarefabrikation se allerede A. Schulte: *Geschichte des mittelalterlichen Handels u. Verkehrs zwischen Westdeutschland u. Italien I* Leipzig 1900, især s. 656 ff; om nürnbergernes eksportfremstød se Daenell a.a. II s. 269 ff, C. Nordmann: *Nürnberger Grosshändler im spätmittelalterlichen Lübeck*. 1933, C. Nordmann: *Oberdeutschland u. die Hanse*. Weimar 1939, H. Amman: *Die wirtschaftliche Stellung der Reichsstadt Nürnberg im Spätmittelalter*. Nürnberg 1970, H. Schenck: *Nürnberg und Prag – Ein Beitrag zur Geschichte der Handelsbeziehungen im 14. u. 15. Jahrhundert*. Giessen 1969; om den alternative øst-vest-handelsrute se f.eks. Dollinger a.a. s. 257 ff, W. v. Stromeier: *Hanse in Europa. Brücke zwischen den Märkten 12.- 17. Jahrhundert* (Ausstellung des Kölnischen Stadtmuseums 9/6-9/9 1973) Köln 1973 s. 331-340 (kort s. 335).

SUMMARY

Western Europe, Lübeck and Danish Trade

Research on the history of agriculture in Western Europe and Scandinavia during the period from around 1350 to 1500 has uncovered a number of characteristic economic traits: a longterm decline in grain prices relative to the price of other commodities; a rise in the real wages of artisans and rural workers, especially in terms of purchasing power as measured in grain prices; and a migration from rural areas to urban centres that left a trail of deserted farms and agricultural problems.

Rising wage costs in grain farming, declining manorial dues as the result of deserted farms, and decreasing sales profits following from depressed grain prices – all these factors have left an impression of rural crisis, particularly acute for the manorial landowners.

Scholars are less certain about developments in urbanisation and commerce. The present study excursively challenges some elements in the explanatory pattern expounded by Wilhelm Abel and Michael Postan in these areas.

While there is no denying the general significance of the demographic factor in the development of the price of grain, by itself it can hardly explain why grain prices remained depressed in Western Europe throughout the Late Middle Ages in spite of the fact that the area devoted to the cultivation of grain was reduced to make way for other crops and that farm land was converted to sheep and cattle grazing.

In the fifteenth century the Low Lands and the western parts of Germany were permanently dependent on grain shipments from the Baltic area, although a century to a century and a half earlier they were self-sufficient except for emergency supplies in times of crop failure. The cheaper East European grain had gained a stable market in Western Europe. In the long term, the crisis was not due to a drop in demand, but a drop in the profitability of raising grain in Western Europe in the face of competition from Eastern Europe. Distribution had become the determining factor of the crisis.

The figures in Abel's table show an uneven development in grain prices in the various parts of Germany. His own figures, therefore, lend no support to his claim that a universal European crisis followed in the wake of demographic decline. When Abel tries to synchronise the drop in grain prices in East Prussia with the crisis in Western Europe, he has to manipulate grain prices in Königsberg in a way that demonstrably discords with the data of his own tables. The East Prussian crisis was due not to demographic decline, but to competition with cheaper Polish grain. In other words, it was defined by distribution, not demand.

Abel's study of the general population decline in the northern German towns is based on adventitious and incommensurable source data, which is arbitrarily added up and averaged out as though there were question of an even, long-term development. Quite to the contrary, the figures on urban population show abrupt fluctuations caused by epidemics of the plague and subsequent increases in urban migration. There is no reasonable justification for the way the figures are used by Abel. Because of the plague epidemics the only way of increasing urban population was migration, and this, in turn, depended on economic opportunities in the towns. Some towns regressed, others boomed.

Postan considers the Late Middle Ages as a period of general decline in Northern Europe – not only agriculturally, but also with regard to manufacturing, mining and trade. Just as population growth from the twelfth to the fourteenth century had evoked an economic expansion, the population decline in the fourteenth and fifteenth centuries, according to Postan, resulted in an economic “contraction”. Postan, however, can find only a few instances of figures that document a commercial decline. There was, indeed, a sharp decline in English wool exports, but there are no figures on exports of Spanish wool. English imports of wine from western France fell off because of the Hundred Years War and tell us nothing about the wine trade as a whole, while no figures are available for the wine trade from the Rhine, Alsace, Moselle, and Burgundy, nor for wines from Greece, Spain and Portugal. Postan’s bold presumptions that the declining wool trade caused a decline in cloth production and trade, and that a decline in herring fishing caused a drop in demand for salt, and therewith a decline in the salt trade, amount only to loose speculation. On the contrary, the salt trade must have been on the rise, since increasing amounts of French and then Portuguese sea salt were shipped to the Northern Countries simultaneously with an increase in the production of Lüneburg salt. As eating habits changed, cattle were slaughtered in the autumn, and huge amounts of beef were salted to keep through the winter. Salt became an essential commodity in the working of the economy. There are numerous commodities of which Postan has no way of determining the volume. There is simply no basis at all in the known sources for determining the extent of trade in the Late Middle Ages.

What is particularly characteristic of the Late Middle Ages is the growth of the transportation sector, which provided for an increase in the distribution of bulk commodities, chiefly foodstuffs such as grain and lard. The division of European agriculture into grain and livestock zones, which delivered goods over long distances to rich consumer centres in Western Europe, gained prevalence in the course of the fourteenth and fifteenth centuries. The grain route from the Baltic to Western Europe and the long, overland cattle trails were characteristic. Northern and Eastern Europe became “underdeveloped countries” exporting raw materials and foodstuffs to the “developed” manufacturing countries of Western Europe.

Considering the scale of these structural changes in production and distribution, it seems highly questionable that they should have had no impact on Danish trade, which hitherto has been viewed in a purely Danish-Hanseatic context. It is characteristic that the Danish historian Erik Arup tried to explain West European traffic through the Sound at the entrance to the Baltic as the result of the unwise and restrictive policy of Lübeck towards West Europeans’ access to the Scania market. At best, this can be only a secondary circumstance, while the direct background is to be found in the changed structure of agricultural production.

The purchase of foodstuffs in the Baltic area by the Dutch is no doubt what lies behind the increased purchase of these commodities from Danish agricultural producers by the Hansa – at the expense of market activity in the Danish towns; and it was this, it may be added, that lay behind the more restrictive “guest laws” in Denmark in the fifteenth century. It was not the decline of the Scania market as an ordinary market that brought the Hansa to the Danish market towns, as Erslev and Arup contended. It was not really a question of seeking out town markets, but of establishing trade with the town hinterland; and it was not merely

a question of foreign trade, but also one of competition with the domestic landowners. It therefore became a matter of crucial importance to the burgher merchants to consolidate their monopoly on commercial trade, while the land-owning nobility's trade rights were restricted to the sale of their own produce (and that derived from their tenants) and to purchase for domestic consumption ("needs of board and farm").

Population growth in the sixteenth century once again spurred a rising demand for grain. Top prices for grain and cattle pulled Danish agriculture towards an economic upswing. The nobility devoted itself to production and left trade to the merchants, who now found their way to the rich Dutch import markets. Yet the origins of this development towards production of foodstuffs for distant markets, which was to prove so important for Danish agriculture, are already to be found in the fifteenth century. The trend emerged from the structural changes in European agriculture resulting from differences in economic conditions between Europe's more developed western parts and its more backward northern and eastern parts at a time when the plague and a population crisis created a need for new methods of economic activity.

Translated by MICHAEL WOLFE

Den danske Regerings Forhandlinger og Beslutninger 5. August 1914

UDG. VED OG MED INDLEDNING AF
THYGE SVENSTRUP

AF

ERIK ARUP

Efter professor Erik Arups død i 1951 kom hans arkiv til Det kongelige Bibliotek. Det manuskript, som her trykkes for første gang, er fundet under den nu afsluttede ordning og registrering af hans papirer på biblioteket.¹ Artiklens emne er den danske regerings forhandlinger og beslutninger 5. august 1914, hin så bevægede dag, da ministeriet Zahle ved 1. verdenskrigs udbrud besluttede at spærre Storebælt med miner efter tysk forespørgsel. Artiklen har efter hele sit anlæg betydelig historiografisk interesse, hvortil kommer, at Arup som Zahles departementschef i konseilspræsidiat og statsrådssekretær må betragtes som en meget central kilde på embedsmandsniveau, omend naturligvis ikke uengageret, en varm tilhænger af Det Radikale Venstres ideer, som han var. Emnet står endelig også centralt i studiet af nyere dansk historie og har været gjort til genstand for særskilte studier.²

Artiklen er holdt som foredrag på Göteborgs Högskola hos Arups kollega og nære ven Curt Weibull 10. februar 1933.³ Manuskriptet må dog være

¹ En registratur ved forf. til nærv. artikel og med indledning af dr. phil. Inga Floto udgives af Det kgl. Bibliotek.

² Særligt Hans Branner: Småstat mellem stormagter. Beslutningen om mineudlægning august 1914. Dansk Udenrigspolitisk Instituts skrifter 5. 1972.

³ Referater i Göteborgs handels- och sjöfartstidning, Göteborgs morgonpost, Morgontidningen og Göteborgsposten, alle 11/2 1933. Foredraget annonceredes under den her gengivne titel, begge manuskriptversioner har imidlertid alene: 5. aug. 1914, men jfr. senere i artiklen.

påbegyndt allerede sommeren 1922.⁴ 3. maj d.å. afgav *Militærkommissionen til Undersøgelse og Overvejelse af Hærens og Flaadens fremtidige Ordning*, der nedsattes 1919 med forsvarsminister P. Munch som formand, betænkning i to bind med et tillæg om den fremtidige ordning af forsvaret, 15. maj udsendtes atter to bind indeholdende kommissionens beretning om anvendelsen af militærordningen af 1909 fra 1909-1914 og i sikringsstyrketiden 1914-1919 i bind I og bilag dertil i bind II, herunder også bilag XV med referater til dels af forhandlingerne på møderne 24. og 25. april, 25. juni og 6. august 1919, da begivenhederne omkring krigens udbrud, særlig 5. august, drøftedes. Udgivelsen har fået Arup til, sandsynligvis juni-juli 1922,⁵ at påbegynde en artikel til *Tilskueren*, »en tænkt kritisk øvelse«,⁶ altså vel nærmest en noget didaktisk fremstilling af emnet i kildekritisk ånd. I dag eksisterer der af dette oprindelige manuskript (1. version) 5 blade, egenhændigt pagineret af Arup: 1-2, 7-14, som tydeligt adskiller sig fra den nyere del af manuskriptet (2. version) ved at være beskrevet på begge sider af papiret foruden ved at være mere gulnede og af dårligere papirkvalitet. Af udklip i arkivet ses imidlertid, at Arup allerede det foregående år, sommeren 1921, har fulgt debatten i dagspressen om mineudlægningen aktualiseret ved fremkomsten af første bind af det tyske værk: *Der Krieg zur See 1914-1917*.⁷

Men ellers synes Arup at have ladet emnet ligge til begyndelsen af 1930. I 1929 udkom bind VIII af *Det Danske Folks Historie*, hvori P. Munch, forsvarsminister under krigen, havde skrevet afsnittet: Under Verdenskrigen. Edv. Brandes, finansminister i det 2. ministerium Zahle, anmeldte bindet i Politiken 19. jan. 1930 i en søndagskronik med titlen: Danmark under Verdenskrigen. Heri supplerede han Munchs nøgterne fremstilling, der ikke levnede plads til en dybere skildring af de enkelte aktører, med karakteristikker af general Gørtz, admiral Kofoed-Hansen og den tyske gesandt i København, grev Brockdorff-Rantzau tillige med, at han gav et referat af sin samtale om formiddagen onsdag den 5. august med Christian X, hvorunder kongen som bekendt støttede det radikale ministerium i dets beslutning om at udlægge minerne: »Det er umuligt at

⁴ Erik Arups arkiv, Det kgl. Bibliotek: NKS 2835 2°: Håndskr. ms. i overskåret kv., 33 bl. For tilladelse til at benytte håndskr. takker jeg fhv. førstebibliotekar dr. phil. Svend Gissel.

⁵ Det oprindelige manuskript begynder: »Militærkommissionen af 1919 har som bekendt fornylig (overstreget: i maj) . . .«

⁶ Oprindelige ms. Arups paginering s. 7, ny pag. s. [9].

⁷ *Der Krieg zur See 1914-1918*. Herausgegeben von Marine-Archiv. Der Krieg in der Ostsee. Bearbeitet von Rudolph Firlé. Erster Band. Berlin 1921.

vurdere højt nok, hvad denne Kongens uden nogen Vaklen fastholdte Opfattelse, der i øvrigt faldt sammen med Forsvarsministerens og enkelte andre Ministres faste Overbevisning (understreget af Arup i kronikken), kom til at betyde for Danmark«, kom Edv. Brandes her lidt uforsigtigt for skade at skrive. Kronikken fremkaldte dels en lille meningsudveksling mellem ham og Erik Scavenius, udenrigsminister i den samme regering under verdenskrigen, nu gesandt i Stockholm, om viceadmiral Kofoed-Hansens rolle 5. august (*Pol.* 21/1 og 22/1 1930), dels angreb i de konservative dagblade *Berl. Tid.* og *Dagens Nyheder*, der tog Edv. Brandes' udtalelse til indtægt for, at der inden for kabinettet Zahle havde været uenighed om tilrådeligheden af den mineudlægning, tyskerne ønskede, selvom regeringens medlemmer alle under kommissionsforhandlingerne efter krigen havde benægtet det: Nogle af regeringens medlemmer havde virkelig, ifølge disse blade, alvorligt overvejet en neutralitetspolitik, undladelse af at udlægge minerne, der antageligvis ville have ført Danmark ind i krigen som Tysklands modstander. Derfor kunne den aktuelle (1930) radikale afrustnings- og neutralitetspolitik naturligvis heller ikke nu tages alvorligt (*Berl. Tid.* 21/1, 22/1 og 23/1 1930). Erik Arup har nok på dette tidspunkt været i gang med udarbejdelsen af 2. bind af sin Danmarkshistorie, der udsendtes et par år senere, men af udklip i arkivet fremgår, at han med interesse har fulgt diskussionen i dagspressen.⁸

Danmarkshistoriens 2. bind udkom 1932, og vi kan formode, at Arup har sendt et eksemplar til sin gode ven i Göteborg, for Curt Weibull skriver i brev af 2. nov. 1932: »Käre vän. Med spänt intresse har jag i ett drag slukat Din nya historia. Den är ypperlig. Och jag lyckönskar Dig hjärtligt til densamma – och til den ilska den synes ha väckt.«

Det er også Curt Weibull, der står bag indbydelsen til Arup om at komme til Göteborg og holde forelæsninger. Den 3. nov. 1932 meddeler Göteborgs Högskolas rektor, professor B. Karlgren, at lærerrådet har besluttet at spørge Arup, hvorvidt han er villig til det kommende forårssemester, på et tidspunkt de nærmere kan aftale, at holde tre evt. fire forelæsninger i den såkaldte Hedlundsserie.⁹ Til at holde Hedlundsforelæsninger indbydes fremstående forskere, for det meste skandinaver, »som ha något mera märkligt att bjuda av egna forskningsrön; föreläs-

⁸ Udklip fra *Berl. Tid.* og øvrige udklip samt alle de i det flg. citerede breve i sign. IV 4 b: mappe (fol.) med påskriften: 5. August 1914.

⁹ Svend Adolf Hedlund (1821-1900), liberal hovedredaktør af Göteborgs handels- og sjöfartstidning fra 1852 til sin død. Forelæsningerne finansieredes af et fond til hans minde.

ningarna skola sålunda vara fullt vetenskapliga och självständiga, men samtidigt så lagda at de kunna uppfattas av en större allmänhet«. Arup takker efter at være blevet rykket for svar 12. nov. for »den ærefulde Opfordring« til at holde Hedlundsforelæsningerne i forårssemesteret 1933 og tilføjer, at han har overvejet, hvorvidt han kunne finde et passende emne til sådanne forelæsninger, men idet han går ud fra, at »et Emne eller Emner fra ældre dansk Historie, der paa en gang kan belyse den moderne kritiske Historieforskers Indstilling overfor Materialet, og i sig selv vække Interesse ved sit Indhold vil være egnet dertil«, modtager han med tak opfordringen og udbeder sig rektors mening om de foreslåede emner og nærmere oplysning om, hvilket tidspunkt man vil anse for det heldigste. Rektor Karlgren foreslår i brev af 27. nov. som forelæsningsdage 7., 8. og 10. februar 1933, det er den tid på året, man kan påregne størst publikum, og beder Arup meddele, hvorvidt det foreslåede tidsrum passer ham. Hvad angår emnerne, beder han ham drøfte dette spørgsmål med Curt Weibull. Karlgren rykker 9. december for svar og sender 14. december et telegram, som Arup besvarer samme dag med et telegrafisk ja. Dagen efter, 15. december, forklarer han i et længere brev Curt Weibull situationen: Han har været lidt betænkelig ved at modtage indbydelsen, fordi det måske kan være lidt vanskeligt at finde emne, og han blev endnu lidt mere betænkelig, da han fik meddelelse om, at forelæsningerne skulle holdes allerede i februar. Det er lige i forårssemesterets begyndelse, og han skal have forberedt en forelæsning om Roms senere kejsertid dertil, og Weibull forstår sikkert, hvilket vanskeligt arbejde dette er. Ligeledes er det heller ikke utænkeligt, at Haagprocessen¹⁰ kan gøre det vanskeligt for ham at komme netop i de dage, og endelig får han jo temmelig kort tid til forberedelse, så han skulle for så vidt nok have foretrukket, at det blev engang i marts eller april. Da det imidlertid synes at have svært hast at få tidspunktet fastlagt, har han i går svaret Weibulls høje rektor ja, og nu får han se at få det gennemført.

Han har tænkt sig at tale over »Emner, der, skønt meget forskellig i Tid og Aar, dog har en vis indre Enhed, hvorved de Spørgsmaal, der efter [hans] Mening er mest fremme i moderne kritisk Forsknings Udvikling blev belyst. Emnerne skulde – havde han tænkt sig – være Kongemordet 1286, Haandfæstningen 1483 og Danmark 5. Aug. 1914«. Weibull vil forstå, »at Emnerne er valgt for at illustrere Nødvendigheden af at

¹⁰ Arup fungerede som den danske stats historiske konsulent i striden med Norge om Østgrønland.

rekonstruere historiske Begivenheder og Udvikling gennem de af Kilderne udvundne *Kendsgerninger*, ganske særlig hvor Beretninger som om 1483 helt mangler, og endelig skulde det sidste Foredrag illustrere Muligheden af at fremskaffe bedre afhjemlede Beretninger, end de ganske tilfældige Levn, som Historikerne hidtil har maattet lade sig nøje med«. Det første emne vil give Arup mulighed for at komme ind på folkeviserne som historiske kilder, et emne Weibull jo selv fornyligt har behandlet,¹¹ og det sidste på Timelins disputats.¹² Han beder nu Weibull sende ham et par ord, om han tror, dette kan have interesse. Han vil naturligvis stræbe efter at gøre forelæsningerne »saa lærde som muligt af Indhold, og saa populære som muligt af Form.«

Weibull svarer 17. december, at Arup sikkert kan forvente stor interesse for en forelæsning om Danmark 5. august 1914. Det er et aldeles passende emne. Selv ville han også gerne have hørt Arup tale om kongemordet 1286 og håndfæstningen 1483, men han frygter, Arup overvurderer de kundskaber om dansk historie, den dannede almenhed i Sverige besidder. Disse er minimale, og man kan frygte, at heller ikke mange af Högskolans lærere vil møde frem. Burde Arup ikke hellere vælge et emne fra Christian II's eller Christian IV's tid til de to forelæsninger. I andet bind af Danmarkshistorien har han et ypperligt parti om fred og fremgang og den økonomiske udvikling i Danmark fra midten af 1500-tallet til 1625 og om Christian IV. Kunne han ikke lave to forelæsninger herom? Økonomisk historie og økonomiens betydning for udviklingen er noget som interesserer i en købmandsby som Göteborg.

Den 20. dec. modtager Curt Weibull svar fra Arup, der takker for rådet: Hans forslag var beregnet for studerende på Högskolan, ikke for almindendannede tilhørere udefra, men han tror også, mere lettilgængelige emner vil være heldigere. Imidlertid er det lidt vanskeligt for ham at få formet en forelæsning over den økonomiske udvikling i 16. årh. op til 1625, han synes ikke, han har noget helt godt stof til det. Men tror Weibull under disse omstændigheder ikke, at det kunne være formålstjenligt, at han gav en skildring af krisen 1863, der vel bygger på hans studier derover,¹³ men ikke går ind på det kritiske grundlag, uden hvor en enkelt bemærkning derom kan være nødvendig, men derimod går i lag med en positiv fremstilling af begivenhedernes forløb i hele sidste halvår af 1863,

¹¹ C. Weibull: Folkeviseforskning (Sverker Ek). Scandia V:1, april 1932, s. 81-102.

¹² Erik Timelin: Ministären Lindman och representationsreformen 1907-1909. Karlskrona 1928 (574 s.).

¹³ David og Hall. Krisen i Danmarks historie 1863. Kritisk studie. Scandia I, 1928, s. 119-179 samt Danmarks krise 1863, Scandia III, s. 1-51.

det vil sige fra Kal 15.s Skodsborg besøg i juli 1863 til ministeriet Monrads dannelse. Selv om professorer og studenter ved Göteborgs Högskola kender *Scandia*, vil dette dog være ukendt for alle de andre tilhørere, og selv de førstnævntes interesse vil måske vækkes for en sådan samlet fremstilling, der fremhæver de vundne resultater modsat de punkter, der endnu står tvivlsomme, og hvoraf der jo ikke ligger så få i Sverige.

Hvis Weibull kan bifalde dette, vil Arup da til den sidste forelæsning om 5. august 1914 og den anden: Danmarks krise 1863, føje en første, der kunne have titlen: Den danske Borger i 16. Aarh. og sammenfatte under et: en oversigt over udforskningen af nordisk handelshistorie i det hele taget, en fremstilling af Ditlev Enbeck, Hans Mikkelsen og det store Svensk-danske Handelsselskab, endelig af den økonomiske udvikling i slutningen af 16. årh., der medførte den nordiske købmands mere selvstændige konstitution ved hollændernes hjælp.

Weibull går samme dag ind for disse emner, besøger sammen med sin familie i julen Arup i København og vender i brev af 15. jan. 1933 tilbage til forelæserne: Vil Arup ikke sende den endelige formulering på foredragstitlerne, hvad han omgående må have gjort, idet Weibull allerede i brev af 20. jan. takker for dem: Kun at have dato og år på det sidste og tredje foredrag – 5. august 1914 – er dog nok noget for gådefuldt, som Arup også selv skriver: Weibull har derfor også videre-sendt den lange titel til Högskolan.

Det er altså i denne situation, i slutningen af året 1932 og begyndelsen af 1933, vi må forestille os Arup tage sit nu 10 år gamle manuskript frem igen. Han har ikke mistet interessen for spørgsmålet, som vi ved, og nu er lejligheden der: Han gemmer første blad af det gamle manuskript (1. version), men skriver i øvrigt en helt ny indledning, og genbruger fra det oprindelige manuskript den positive, foreliggende beretning om begivenhederne 5. august 1914 (Arups paginering 7-13), der indskydes i det nye manuskript. Herved er der opstået en lille lakune i manuskriptet, som Arup på baggrund af det tidspres, han trods alt har ligget under for, har udfyldt med enkelte stikord i margenen. Men i øvrigt er manuskriptet gennemrettet, først med pen, vel under nedskrivningen, så med blyant, og man får indtryk af, at Arup har arbejdet meget omhyggeligt med det, hvad den sammenhæng, forelæseringen indgår i, naturligvis også har lagt op til. Hvor rettelserne har mere end stilistisk betydning, har jeg som hovedregel valgt at medtage også overstregede passus; i øvrigt har jeg opløst forkortelser, normaliseret tegnsætningen, de få steder, hvor det har været nødvendigt, og indsat manglende ord etc.

Når manuskriptet foreligger så gennearbejdet, som det gør, kan man naturligvis med rette undre sig over, hvorfor Arup ikke har ladet det trykke. Her må vi imidlertid erindre os situationen: Udgivelsen i 1932 af 2. bind af Danmarkshistorien medførte, som i 1925 ved fremkomsten af 1. bind, heftige presseangreb på Arup, selvfølgelig især i konservative blade, og disse angreb fik denne gang alvorlig virkning: »Den dybe skuffelse over, at hans historieskrivning vragedes og mistydedes gjorde ham tavs og indadvendt; det forekom ham nytteløst fortsat at publicere. Arbejdet med fortsættelsen af Danmarkshistorien blev ham en pine og gik foreløbig helt i stå; skønt mange afhandlinger lå halvfærdige i hans gemmer, kunde [Lauritz] Weibull ikke mere lokke dem frem; selv hans forelæsninger ved Göteborgs Högskola i 1933, bl.a. om »Danmark 5. august 1914«, forblev utrykte«, skriver Aksel E. Christensen herom i sin nekrolog.¹⁴ Havde Arup ladet artiklen trykke, ville han sikkert have kunnet se frem til nye angreb, dels på grund af den uenighed, der stadig fandtes omkring det nøjagtige forløb af beslutningsprocessen 5. august 1914, dels og vel især på grund af den modvilje Det Radikale Venstres forsvarspolitik blev mødt med i konservative kredse, og som jo ikke blev mindre omstridt med nazismens fremmarch i Tyskland.

Men tilbage til de faktiske hændelser: Arups besøg fik en yderst smigrende foromtale i den lokale presse. I en artikel i *Göteborgs Morgonpost* 6. februar 1933, bag hvilken man næppe fejler, hvis man ser Curt Weibulls hånd, idet han i brev af 27. jan. 1933 udbeder sig et foto af Arup for at kunne reklamere lidt for forelæsningerne i pressen, hedder det således:¹⁵ Årets Hedlundsforelæser er en ledende skikkelse inden for historieforskningen i Skandinavien og hans navn kendt langt uden for den snævre kreds af fagfolk. I Sveriges sydlige naboland hører han til de mænd, som opinionen ofte lægger mærke til, og hans ord efterlader den aldrig ligegyldig. Det beror dels på, at professor Arup har forsmået den behagelige skyggetilværelse, som mange videnskabsmænd fører i ly af almindelig konvention. Hans mening, kastet ud i fagdiskussionen, har ofte givet signal til strid. Men yderst bunder professor Arups berømmelse i den levende originalitet og den kontakt med tidens problemer, som kendetegner hans virksomhed både som historiker og som offentlig personlighed. Hans akademiske lærervirksomhed har resulteret i, at han har dannet skole blandt Danmarks yngre historikere, hvorved hans egne

¹⁴ Erik Ipsen Arup. 22. November 1876-23. September 1951. Festskrift udgivet af Københavns Universitet i anledning af Universitetets årsfest november 1952, s. 125.

¹⁵ Oversat af udg.

interesser rettet mod økonomisk historie har virket bestemmende. Hans egen videnskabelige virksomhed har været rig og frugtbar. I de senere år er den blevet koncentreret om hans store populære værk, *Danmarks Historie*. Dette arbejde, hvis to hidtil udgivne dele når frem til 1625, giver Arups alle væsentlige egenskaber som historiker: en livfuld, fængslende stil, en temperamentsfuld, stærk personlig karakteriseringskunst, dyb selvstændighed og vidtfavnende lærdom. En nidkær detailkritik mod Arups værk har ikke formindsket dets karakter af djærv monumentalitet. Derfor burde det historisk interesserede Göteborg også kunne se frem til et givende bekendtskab. De tre emner af *Danmarks historie*, som skal behandles, lover nye problemstillinger i spørgsmål af aktuel interesse.

Den 7. februar 1933 forelæste Arup over »Den danske Købmand i det 16. Aarhundrede«¹⁶ og dagen derefter, onsdag den 8., om »Danmarks Krise 1863«.¹⁷ Torsdag var fridag, om aftenen var fru Weibull værtinde ved en middag, hvor også en række af Curt Weibulls kolleger var indbudt, og endelig fredag den 10. februar 1933 kl. 19 holdt Erik Arup da det her omhandlede foredrag på Göteborgs Högskola for et talrigt publikum, heriblandt også landshövding von Sydow:

Den danske regerings forhandlinger og beslutninger

5. august 1914

Netop 50 aar efter 1864 nærmede krigsfaren sig atter Danmark ved den store verdenskrigs udbrud. Det kom senerehen for den almindelige bevidsthed til at staa saaledes, at den dag, som var den egentlig afgørende for, om Danmark skulde blive medinddraget i krigen eller ej, var den 5. aug. 1914, da den danske regering havde at tage stilling til en forespørgsel fra den tyske regering, om Danmark agtede at foretage en minespærring af Storebælt.

Om nu denne forestilling om dagens afgørende betydning i saa henseende er helt rigtig, er et spørgsmaal, der ikke i sig selv er helt let at besvare. Men sikkert er det, at de beslutninger, der den dag blev truffet, kom til at staa som afgørende for, at Danmark var blevet holdt udenfor krigen, og som følge heraf maatte en senere diskussion om, hvem da disse beslutninger skyldtes, blive des livligere. Jo mere det af de daværende

¹⁶ Referater i Göteborgs handels- och sjöfartstidning, Morgontidningen og Göteborgs morgonpost, alle 8/2 1933. Udklip i sign. IV 4 a: mappe (fol.) med påskriften: Forelæsninger Göteborg 1933.

¹⁷ Referater som i note 15, alle 9/2. Udklip sammesteds.

regeringspartier, de radikale og socialdemokraterne, og i deres presse hævdedes, at det var den daværende radikale regering Zahle, der som bekendt sad i hele krigens tid, lige fra 1913 til 1920, der havde æren for den dags beslutninger, des mere magtpaaliggende maatte det synes de to oppositionspartier, de konservative og Venstre, at søge at bekæmpe denne opfattelse, der i aarenes løb og eftersom meddelelser om den skæbnesvangre dags begivenheder kom frem, fik ikke saa faa tilhængere i deres egne rækker.

Hertil kom endnu een betragtning. Som bekendt havde Danmarks forsvarsordning og særlig Københavns befæstning været et af hovedstridspunkterne i den store politiske strid mellem Højre og venstrepartierne, der stod paa i aarene fra 1872 til 1901. Skønt Venstre stadig havde været mod Københavns befæstning, som Højre gennemførte baade til sø- og landsiden, viste det sig, da Venstre kom til magten 1901, og det nu kom til forhandlinger om en endelig ordning af Danmarks militærvæsen, at Venstres førere I. C. Christensen og Niels Neergaard mente 1909 at maatte fastholde i alt væsentligt den daværende ordning; en beslutning, der netop havde bevirket udskillelsen af de radikale. Des mere var ikke mindst Venstre interesseret i at faa fastslaaet, at militærordningen af 1909 virkelig ogsaa havde staaet sin prøve under verdenskrigen og haft sin væsentlige del i at holde Danmark ude derfra i det mindste i lige saa høj grad som regeringens beslutning 5. aug. 1914.

Da man derfor straks efter vaabentilstanden allerede ved lov af 15. febr. 1919 nedsatte en stor militærkommission, bestaaende af rigsdagsmænd af alle fire partier og nogle militære sagkyndige, blev det en af dennes opgaver at tilvejebringe en samlet beretning om, hvorledes forsvarsordningen af 1909 var blevet anvendt – og havde virket – under krigen. Men lige saa naturligt blev det da, at denne kommission i en særlig grad maatte beskæftige sig med 5. aug. 1914 og søge at naa til klarhed over, hvad der den dag virkelig var sket. Det havde i høj grad interesse for oppositionen for saa vidt muligt at faa afsvækket indtrykket af regeringens optræden, men det havde naturligvis lige saa stor interesse at faa alt dette fuldt oplyst for den mand, der var militærkommissionens leder, nemlig daværende forsvarsminister, nuværende udenrigsminister dr. Munch, der selvfølgelig havde haft et hovedansvar for dagens beslutninger.

Ved hans særlige initiativ fremkom da et Bilag XV til kommissionens beretning, da denne udsendtes 22. maj 1922, som har titlen *Redegørelse for Begivenhederne ved Krigens Udbrud*, og som [er] et historisk dokument af en ganske enestaaende art. Det er nemlig fremkommet paa følgende maade og bestaar af følgende dele:

Først har kommissionens formand, forsvarsminister Munch i to møder 24. og 25. april 1919 givet en beretning om begivenhederne ved krigens udbrud og navnlig om de forhandlinger, der blev ført 5. aug. 1914, tillige med et referat af den statsraadsprotokol, hvori de fattede beslutninger fastsloges. Dernæst er dette referat omsendt til alle deltagerne i den dags forhandlinger, i alt 16, med anmodning om, at stille eventuelle oplysninger, de maatte have vedrørende dagens begivenheder udover, hvad der var givet i referatet, til raadighed for kommissionen. Der fremkom svarskrivelser fra 10 af de 16, og efter at formanden i et møde 25. juni 1919 havde gjort modbemærkninger hertil og givet yderligere oplysninger, særlig referater af statsraadsprotokollen fra de foregaaende dage, blev hele dette nye materiale paany 26. juli tilstilet de 16 herrer med anmodning om, hvis de maatte have yderligere oplysninger eller betragtninger at fremsætte, at de da vilde deltage i et kommissionsmøde 6. aug. 10 mødte, 5 sendte skriftlig korte meddelelser om, at de ikke havde yderligere bemærkninger at fremsætte. Med et referat af udtalelserne paa dette møde afsluttedes forhandlingerne og blev som sagt optaget som bilag XV til kommissionens beretning.

Ved dette dr. Munchs omhyggelige og taalmodige [arbejde] er der da ogsaa naaet det enestaaende resultat, at der ikke kan herske nogen tvivl om fastlæggelsen af selve de begivenheder, der fandt sted 5. aug. 1914, deres rækkefølge og indhold. Alle deltagere – altsaa som man i den historiske teknik siger: øre- og øjenvidner – har haft lejlighed til at udtale sig derom i ubegrænset omfang, alle tvivlspunkter er undersøgt, thi som dr. Munch selv et sted siger (195)¹⁸, naar vi nu skal tilvejebringe et slags historisk dokument for, hvad der [er] foregaaet i disse dage, er det rimeligt at tage ogsaa mindre betydningsfulde punkter med. Der er da heller ingen anden dag af Danmarks historie, hvor historikeren med saa afgjort sikkerhed kan give sin beretning om, hvad der skete fra time til time.

Inden jeg gaar over hertil, maa jeg kort opridse de nærmest foregaaende dages begivenheder: 28. juli: Østrig erklærer Serbien krig. 1. aug.: Tyskland erklærer Rusland krig. 3. aug.: Tyskland erklærer Frankrig krig og angriber Belgien. 4. aug.: England erklærer Tyskland krig. 5. aug.: Østrig erklærer Rusland krig. 12. aug.: England og Frankrig erklærer Østrig krig. 23. aug.: Japan erklærer Tyskland krig. 25. aug.: Østrig erklærer Japan krig.

¹⁸ Tallene i parentes i Arups ms. refererer til Forsvarskommissionens beretning bd. II (1922).

I Danmark vakte [den] største ængstelse og ophidselse, det var helt fra den store strid om landets militærordning banket ind i de militæres og hele den konservative civilbefolknings hjerne og bevidsthed, at naar den stormagtskrig, man stadig havde talt om, udbrød, vilde de krigsførende magters første maal være København, maatte de sikre sig gennemsejlingsfarvandene til Østersøen. Adskillige meldinger indløb om, at en stor engelsk flaaede var set snart ved Samsø, snart ved Fanø; 4. aug. om aftenen ventede man paa konservative københavnske bladredaktioner snart den engelske, snart den tyske flaaedes opsejling for København. Ængstelsen herskede naturligvis i alle kredse af befolkningen, men indenfor de konservative og militæret bragte det had til Tyskland og tyskerne, der gennem mange aar havde været levende og var blevet opelsket særlig i alle de højere skoler, men forøvrigt ogsaa alment i folkeskolen, den til at give sig voldsomme udslag – nu var øjeblikket kommet, da Danmark kunde faa revanche for 1864, det kunde sikkert ikke undgaas, at Danmark blev medinddraget i krigen, og da maatte det selvsagt være paa ententens side, mod Tyskland. Under dette sindsoprør følte man det indenfor disse kredse som højst uheldigt, at en rent indrepolitisk udvikling havde ført til, at regeringsmagten i landet i dette for hele folkets fremtid, ja maaske eksistens saa afgørende øjeblik var overgivet til en radikal mindretalsregering, selvom den holdtes oppe af Socialdemokratiet, en regering som man ikke blot mistænkte for tyskvenlig indstilling, men hvis ledende mænd alle havde bekæmpet landets militærordning, og om hvilke man derfor paa forhaand kunde formode, at de ikke vilde træffe de militære foranstaltninger, som militærordningen tillod, og som var aldeles nødvendigt. Det var ogsaa naturlig officers-tankegang, at naar nu den store verdenskrig udbrød, maatte naturligvis ogsaa hele det danske militærapparat af sig selv, som var der blevet trykket paa en knap, uden videre overvejelser træde i virksomhed. Hvad der burde ske, var særlig efter landofficerernes tankegang enkelt nok: Københavns befæstning baade til sø- og landsiden maatte sættes i fuld fortifikatorisk stand, ved indkaldelse af mandskab til søbefæstningen, ved anlæg af skyttegrave, bortrydning af ejendomme, skove og haver, anlæg af pigtraadsspærringer (oversvømmelsen?) (185) (194), og der burde iværksættes en almindelig mobilisering. Disse krav kom naturligvis i de første augustdage frem i landofficerskredse med voldsom styrke; den kommanderende general Gørtz meddelte forsvarsministeren, at der i hæren herskede en forfærdelig stemning, en forfærdelig utryghed (173); fra officerskredsene bredte denne stemning sig ogsaa til den konservative presse, der i voldsomme artikler fremsatte disse krav og angreb paa

regeringen. Anderledes i marinen. Rent bortset fra den afstand marinen altid havde taget fra Kbhvns befæstning, og det modsætningsforhold der derfor var mellem hær og marine, var man i søofficerskredse klar over, at man fra engelsk flaaedeledelses side nok vilde betænke sig paa fremstødet til Østersøen – allerede paa grund af Kielerkanalen – og at tanken om kapløbet til Kbhvn. derfor var en fantasi.

For den ansvarlige regering stod naturligvis kun een politik som mulig, som den da ogsaa proklamerede i Rigsdagen 1. aug.: Danmarks eneste politik under de allerede indtraadte forhold og under enhver eventualitet, som kan indtræde, er iagttagelse af den strengeste neutralitet, ligelig til alle sider. Men en politik er ikke i fredstid og endnu mindre i krigstid gjort med erklæringer alene, der maa handlinger til. Ogsaa en neutralitetspolitik maa manifestere sig ved handlinger, der giver de krigsførende magter tillid til neutralitetens oprigtighed. Og her stod det straks klart, at Tyskland maatte møde Danmarks neutralitetserklæring med største mistro. Skønt dansk udenrigspolitik lige siden Venstres overtagelse af regeringsmagten 1901 havde haft til maal at søge at overbevise Tyskland om, at Danmark ønskede at staa i et aabent og tillidsfuldt forhold dertil [*indskudt med blyant*: I. C. Christensen], kunde man dog forudse, at særlig tyske militærkredse kunde mene, at revanchetanken gjorde Danmark til en skjult fjende, som man hellere maatte slaa ud med det samme, og at Tyskland ogsaa derved bedst sikrede sig mod et engelsk-fransk flaaedestød til Østersøen.

Skulde regeringen virkelig gennemføre sit maal: at holde Danmark udenfor verdenskrigen, gjaldt det derfor først og fremmest om at overbevise de ledende tyske kredse om, at dets neutralitetsvilje var helt ud oprigtig. Det søgte da først at opnaa dette ikke blot ved meget bestemte forestillinger derom overfor den tyske regering, men ogsaa ved at undlade at træffe militærforanstaltninger, der kunde vække mistillid i Tyskland. Det var af denne grund, at regeringen ansaa det for ganske urigtigt at imødekomme de krav, der fremkom fra hærens side, ganske særlig om en almindelige mobilisering. Det havde allerede ved Ruslands mobilisering tilstrækkelig vist sig, at denne forholdsregel, selvom den endnu ikke er krig, dog af den, der trues dermed, praktisk talt anses for ensbetydende dermed. Først da 1. aug. Tysklands mobilisering var en kendsgerning, gik regeringen med til at indkalde den saakaldte sikringsstyrke paa 27.000 mand, en forholdsregel der var forudset i militærordningen af 1909 som en ren fredsforholdsregel. Den stigende bitterhed i landofficerskredse søgte regeringen samtidig at dæmme op imod ved en proklamation fra kongen.

[Her er det i indledningen omtalte oprindelige manuskript (1. version) indskudt. Ved overgangen har Arup i margenen noteret følgende stikord med blyant: Personerne. 4. aug. Englands krigserklæring, og stadig med blyant: Under disse omstændigheder indtraf da det, at].

5. aug. 1914 ved 5 tiden om morgenen fik marineministeriet gennem flaadens overkommando melding fra udkigsstationerne paa Langeland og Lolland om, at tyske krigsskibe var i færd med at udlægge miner i Langelandsbæltets sydlige del. Herom fik forsvarsministeren meddelelse kl. 5½ (II, 161), og det aftaltes, at det møde, der siden 31. juli daglig holdtes i marineministeriet, og hvori deltog den kommanderende general (Gørtz) og admiral (Kofoed-Hansen), de to stabschefer ved hærens (Palle Berthelsen) og flaadens overkommando, direktørerne i de to militære ministerier (Mørch og Jöhnke), skulde sættes til kl. 7, sammen med de medlemmer af ministeriet, som det paa dette tidspunkt var muligt at faa forbindelse med. Kl. 7 begyndte da dette møde, hvori foruden de nævnte militære deltagere og forsvarsministeren, Munch, var tilstede udenrigsministeren (Scavenius), konseilspræsident Zahle, noget senere finansminister Brandes og indenrigsminister Rode.

Kl. 7¾ indfandt den tyske gesandt grev Brockdorff-Rantzau sig i udenrigsministeriet, hvor han modtoges af departementschef, kammerherre Zahle, officielt meddelte Englands krigserklæring til Tyskland og overrakte en forespørgsel fra den tyske regering vedrørende spærring af bælteerne, hvilken forespørgsel af kammerherre Zahle opnoteredes som: om Danmark straks vil (ønsker) will spærre Storebælt effektivt o: med miner mod (gegen beide) begge krigsførende magter. I denne form meddelte kammerherre Zahle lidt efter kl. 8, personligt den tyske forespørgsel i mødet i marineministeriet.

Admiral Kofoed-Hansen udtalte straks, at man burde besvare den tyske forespørgsel med ja; general Gørtz udtalte, at København som fæstning under de givne omstændigheder kun vilde kunne holde sig ganske kort tid, at han ikke kunde tilraade nogen bestemt beslutning, og privat overfor forsvarsministeren, at skulde han lade følelsen raade, maatte han i overensstemmelse med landofficererne tilraade at undlade mineudlæggelsen. Men dette var imidlertid hans opfattelse som menneske, som kommanderende general maatte han erkende, at det var politisk klogt at udlægge minerne, og han vilde da som kommanderende general tilraade dette, men situationen var så alvorligt, at vi maatte have alle kræfter rede til at imødegaa en neutralitetskrænkelse, saa at vi nu maatte mobilisere, hvadenten vi besluttede os til at lægge minespærringen eller ikke (II, 182). Ved tiden 8½ eller 8¾ opløstes mødet i marineministeriet, og ved en kortvarig raadslagning mellem de tilstedeværende ministre

indbyrdes (II, 162) besluttedes, at finansminister Brandes skulde gaa til kongen for at meddele ham, hvad der var sket og at de tilstedeværende ministres standpunkt var det, at man fra dansk side skulde udlægge minerne, hvorom der ogsaa efter en halv times samtale mellem kongen og finansministeren blev enighed. Efter kongens opfordring anmodede Brandes imidlertid grev Frijs [*i marginen*: skildring af denne] om en samtale, denne fandt sted i finansministeriet, formentlig ved 10-tiden, men det viste sig derved, at grev Frijs var en modstander af, at Danmark udlagde minerne, naturligt førte da dette til en videre samtale om en eventuel dannelse af et nyt ministerium. (II, 206).

Samtidig havde indenrigsminister Rode efter aftale med de andre tilstedeværende ministre anmodet Neergaard om en samtale; den fandt sted i indenrigsministeriet, formentlig ogsaa ved 10-tiden, men resultatet af den var ogsaa, at Neergaard var imod den danske mineudlæggelse (II, 207).

Imidlertid havde de militære øverstkommanderende været forsamlede i direktør Jøhnkes værelse i marineministeriet, og da ministeriet atter sammentraadte til en forhandling ved 11-tiden, forelagde admiral Kofoed-Hansen en udtalelse, der gik ud paa, at Danmark burde bekendtgøre, at det for om muligt at beskytte sit territorium mod krigens ulykker saa sig nødsaget til at spærre adgangen til Storebælt og den danske del af Lillebælt og Øresund for begge de krigsførende magters krigsskibe. Efter nogen forhandling om muligheden af at forene en saadan erklæring med anordningen af 20. decbr. 1912, der gik ud paa, at Danmark under krig ikke agtede at spærre trafikvejene mellem Kattegat og Østersøen, fulgte kl. 11½ et møde mellem ministrene og de forskellige partiførere i justitsministeriet. Tilstede herved var: grev Frijs, Neergaard, Jørgen Pedersen, Hammerich, Piper, Trier, Sigvald Olsen, C. C. Andersen og noget senere I. C. Christensen. Mødets resultat var, at Frijs, Jørgen Pedersen og Neergaard meget bestemt var af den opfattelse, at man ikke burde foretage udlægning af minerne, medens denne tanke foruden af regeringspartiernes repræsentanter billigedes af Piper. I. C. Christensen forholdt sig tavs. I dette møde fremsatte Munch da den afgørende udtalelse: »Udlægger vi ikke minerne, kan det ventes, at tyskerne gør det. Sker dette, er det troligt, at de landsætter tropper paa Sprogø og et par punkter paa Sjælland og Fyn for at kunne bestryge spærringerne i Storebælt. Det afgørende for mig er da, hvorledes man fra dansk side vil tage den situation. Er der fuld enighed om, at vi da kan nøjes med at protestere uden at gøre det til krigsgrund, da kan jeg gaa ind paa at følge denne vej, hvor store farer den end medfører, men hvis der ikke er fuld enighed derom, hvis en saadan fremgangsmaade ikke er mulig – og det

tror jeg ikke, den vil være – maa jeg bestemt nægte at være med til den og absolut fastholde nødvendigheden af mineudlægningen.« [*Indskudt marginbemærkning med blyant*: I konsekvens af regeringens allerede proklamerede standpunkt, at den under ingen omstændigheder vilde have Danmark inddraget i krigen. – Spørgsmaalet om neutralitetens grænser.] Neergaard, Frijs og andre sagde hertil, at besættelsen af Sprogø eller Anholt maaske ikke var en krigsgrund, men besættelse af punkter paa Sjælland maatte nødvendigvis medføre krig. Munch svarede da, at naar man saa saaledes derpaa, maatte han anse udlægningen af minerne for en bydende nødvendighed (II, 164-165).

Umiddelbart efter partiførermødet holdt det nu samlede ministerium møde, der var der enighed om at undlade mobilisering, hvorfor heller ikke en eneste røst blandt partiførerne havde hævet sig, men der var hos enkelte af ministeriets medlemmer tvivl om, hvorvidt det vilde være muligt at gennemføre mineudlægningen overfor den modstand, ministeriet havde mødt hos en del af partiførerne, og den stemning, der raadede i dele af befolkningen, ikke mindst i officerskredse (II, 165). [*Overstreget*: Imod denne stemning kunde der kun et sted søges politisk støtte, hos kongen selv; saa meget betød kongens stilling som krigsherre, at ministeriet støttende sig til et, om end ringe, flertal i folketinget, kunde haabe ved en tilføjelse af kongens moralske indflydelse at føre sin politik til sejr.] Og det viste sig snart, at kongen lagde sit vægtlod i ministeriets skaal. Kl. 2 samledes dette hos kongen og gav beretning om dagens forhandlinger; det viste sig, at kongen sluttede sig til ministeriets indstilling om, at mineudlægningen burde ske, da det i tilfælde af, at Tyskland selv udlagde miner og besatte visse punkter paa Sjællands og Fyns kyster, næppe vilde være gennemførligt at nøjes med en protest: mineudlægningen vilde da give os bedre betingelser for at holde os udenfor krigen; mobilisering skulde ikke finde sted. Disse beslutninger var under forbehold fra forsvarsministerens side af, at der gaves de øverstkommanderende for hær og flaaide lejlighed til at fremsætte deres opfattelse for kongen og ministeriet, fattede, da det pludselig meddeltes, at Venstres og de konservatives førere, der vilde samles til møde i rigsdagen kl. 4, anmodede om, at ingen beslutning maatte blive taget, før de endnu engang var hørt. Denne meddelelse foranledigede et naturligt utaalmodighedsudbrud fra kongens side, men konseilspræsidenten og indenrigsministeren paatog sig at meddele disse partiførere kongens og ministeriets beslutninger, samtidig med at de øverstkommanderende fremsatte deres anskuelse for kongen. De faldt for admiralens vedkommende nu som før sammen med ministeriets, general Gørtz udtalte atter meget bestemt, at fæstningen København kun vilde kunne holde sig

en ganske kort tid, og at hvis forstanden skulde raade, maatte han tilraade mincudlægningen, men han kunde ikke undertrykke sine følelser. Efterat derpaa kongen havde meddelte de to øverstkommanderende sine og ministeriets bestemmelser, trak disse sig tilbage, og efterat Zahle og Rode var kommet tilbage fra rigsdagen, medens udenrigsministeren tog bort for at meddele grev Rantzau den danske regerings endelige svar paa hans forespørgsel fra om morgenen, sattes kl. 4½ det statsraad, i hvis protokol endelig nedfældedes de beslutninger, der var blevet til i dagens løb (II, 166-167).

[Herefter følger i 1. version af manuskriptet halvanden side (Arups paginering 13m.-14n), som Arup i forbindelse med den nye gennemarbejdning af manuskriptet har overstreget med blyant, og som ikke gengives her.]

Statsraadsprotokollen er saalydende

Hans Majestæt udtalte: Den af den tyske gesandt til os rettede forespørgsel angaaende spærring med miner af Store Bælt mod begge krigsførende magter beslutter statsraadet at besvare saaledes:

at vi paatager os minespærringen af Store Bælt men saa tillige afspærrer det danske løb af Lille Bælt og Øresund og desuden meddeler, at vi nødes til at forøge troppestyrken.

Ved den foregaaende konference har viceadmiralen tilraadet, at man besvarer forespørgslen bekræftende og samtidig mobiliserer; medens general Gørtz har udtalt, at hvis man svarede benægtende, vilde Tyskland rimeligvis straks søge at slaa vor modstandskraft ned, og vi vilde kun kunne gøre modstand i kort tid; han har tilføjet, at han ikke kunde se bort fra personlige følelser, men hvis man saa paa sagen ud fra klogskabshensyn, maatte han tilraade at svare bekræftende, idet man samtidig mobiliserede.

Til klarlæggelse af mit eget standpunkt vil jeg tilføje: da hele spørgsmaalet om spærringen af bælteerne henstaar ganske uafgjort, og navnlig da England ikke har taget standpunkt til det, har jeg anset det for et fra min side altfor alvorligt skridt at besvare forespørgslen benægtende, særlig under hensyn til, at den fordel vi herved vilde opnaa, er saa overordentlig ringe, eftersom Tyskland saa selv vilde paatage sig det, som vi ikke frivilligt vilde gøre og til, at Tyskland kunde lægge en militær aktion paa os; ved denne statsraadets beslutning opnaar man dog at udskyde en militær aktion, indtil den engelske flaade eventuelt forlangte at forcere Store Bælt.

Indenrigsminister Rode vilde anføre, at under det møde, som mini-

steriet i dag havde haft med partiførerne, fremhævede særlig grev Frijs og Neergaard stærkt hensynet til, om denne vor holdning vilde blive forstaaet i England. Hans Majestæt var overbevist om, at Danmarks vanskelige stilling vilde blive fuldt og sympatisk forstaaet af det engelske folk, og om den engelske konges forstaaelse deraf og vilje for Danmark nærede hans Majestæt efter sit nylige besøg ikke ringeste tvivl. Hans Majestæt vilde yderligere ved et telegram kunde give ham fuldstændig oplysning om, hvad der havde bestemt vor holdning i denne sag. Danmark var i dette øjeblik i en saa alvorlig situation, at man ikke kunde spille va banque med sit land.

Statsminister Zahle udtalte: Ministeriets opfattelse af hele vor stilling og af, hvorledes den tyske forespørgsel bør besvares, falder ganske sammen med Deres Majestæts, men vi har i dag mødt saa mange vanskeligheder under vor hævde af denne vor opfattelse, at det kun er Deres Majestæts saa absolutte tilslutning til ministeriet, der har kunnet føre os over dem.

Jeg mener, at i dette statsraadsprotokolat, som jeg som daværende statsraadssekretær selv har haft den ære at formulere i ord, sammenfattes kort og rigtigt det resultat, der havde udkrystalliseret sig af dagens forhandlinger.

I kongens udtalelse anføres de øverstkommanderendes standpunkt og deres krav om mobilisering, dette afvises, men der indrømmes dem dog en forøgelse af troppestyrken, dette fandt sted ved en ekstra indkaldelse af de otte yngste aargange fra den sjællandske øgruppe.

Dernæst giver den kongens selvstændige argumentation som øverste krigsherre.

Nogle partiføreres fremhævelse af hensynet til England bliver der taget tilbørligt hensyn til.

Endelig fastslaar statsministeren ministeriets standpunkt, den vanskelighed for at gennemføre det, som det har mødt ved saa mange partiføreres afvisende holdning, og den styrkelse, som kongens holdning har givet det dertil.

[Og] endelig fremtræder beslutningen som en selvstændig dansk regeringsbeslutning derved, at spærringen udvides til ogsaa at omfatte Lille Bælt og Øresund. Den blev derfor meddelt magterne i følgende form: For at hævde neutraliteten og holde de militære operationer borte fra de danske farvande og for at bevare forbindelsen mellem de forskellige dele af landet har den danske regering besluttet at spærre danske territoriale farvande i Sundet og Store og Lille Bælt med miner.

Jeg mener derfor, at forsvarsminister Munch har ret i at resumere i

1919: i hvert fald kan vi nu med krigsaarenes erfaringer bag os med fuld sikkerhed sige, at den dobbelte beslutning af 5. aug.: undladelse af mobiliseringen og udlæggelse af minerne, fjernede krigsfaren fra Danmark, skabte tillid til Danmarks politik i Tyskland uden at svække tilliden i England og saaledes kom til at danne det grundlag, paa hvilket det blev muligt krigens tid igennem at bevare landets neutralitet.

Munchs faste dokumentation af dagens begivenheder har nu imidlertid ikke blot den betydning at give grundlag for en rigtig fremstilling deraf, den har ogsaa den betydning, at den hindrer forskellige legendedannelser derom. Det er klart, at hvis den ikke havde foreligget, hvis en længere tid havde faaet lov at hengaa, og saa forskellige beretninger fra de forskellige deltagere senerehen var fremkommet, vilde misforstaaelser hos disse let være vokset ud til legender derom; nu gribes og standses denne legendedannelse straks i sin fremkomst.

Under kommissionforhandlingerne blev der saaledes af et par af deltagerne rejst tvivl, om ministeriet nu virkelig ogsaa havde været saa enig om, at minerne burde udlægges. Paa en særlig grotesk maade bliver denne tvivl mærkeligt nok fremsat af hr. Piper, skønt han dog var den eneste af oppositionsførerne, der straks sluttede sig til tanken derom. Han har faaet det indtryk, at ministrene var raadville og højst nervøse, at de i partiførermødet overvejende var af den anskuelse, at minerne ikke burde udlægges, at der havde staaet en haard kamp i statsraadet mellem ministrene og kongen derom, og at det kun var kongens personlige indgriben, der havde medført, at resultatet blev, som det blev (173), ja, han har endog faaet den opfattelse, at under denne forhandling med ministrene var kongen blevet meget heftig, havde stødt sablen i gulvet og i det hele taget var blevet meget vred (175). Til Pipers undskyldning tjener, at han aldrig selv blev medlem af statsraadet og derfor ikke har nogen forestilling om, under hvilke former forhandlinger i statsraadet finder sted. Den videre dokumentation viser, at kongens utaalmodighedsudbrud ikke var en fase i hans drøftelse med ministrene, men tværtimod gjaldt den afbrydelse i forhandlingerne, der foranledigedes ved oppositionsførernes noget anmassende indgriben deri ved deres anmodning om, at der ingen beslutning maatte blive truffet, førend de atter var hørt. Den bevirkede kun, at kongen opfordrede ministeriet til at forblive samlet og træffe afgørelse uden hensyn dertil, da det var hos regeringen, ansvaret laa.

Det har maaske her interesse, at Piper ogsaa anfører som eksempel paa nervøsitet hos ministeriet, at indenrigsminister Rode meget opskræmt under partiførermødet havde fremsat en bemærkning om, at man kunde

befrygte, at Sverige vilde angribe Danmark. Rode forklarer, at hvad der vel kan ligge til grund for Pipers misforstaaelse er, at han paa et spørgsmaal til generalstabschefen: hvad mener De i grunden, general Berthelsen, om Sveriges stilling? af den uforbederlige hugaf fik det svar: intet godt, og at han paa sit næste spørgsmaal: hvilken konklusion drager De deraf, fik det lige saa lakoniske svar: Danmarks deling. Rode nægter ikke, at denne ordveksling gjorde et vist indtryk paa ham og bragte ham til at tænke paa ældre danske politikeres, Monrads og Tschernings, onde forudannelser om Danmarks mulige skæbne under en krig med Tyskland. Men selvom incidentet giver indblik i militærpolitisk tankegang, var det jo dog ganske uden betydning. De ledende ministres tidlige enighed er tilstrækkeligt dokumenteret ved finansminister Brandes' referat af sin samtale med kongen allerede tidligt om morgenen, efter det første møde i marineministeriet. At der efter mødet med partiførerne, hvor de mødte saa megen modstand, kom tvivl op hos dem, om de virkelig heroverfor kunde gennemføre deres beslutning, erkendes af dem; men denne tvivl blev bortvejret ved kongens ubetingede tilslutning.

Der er to mænd, hvis holdning den dag forekom de andre deltagere i forhandlingerne vanskeligt forstaaelig. Den ene er I. C. Christensen. Hans absolutte tavshed om sit standpunkt til mineudlægningen i partiførermødet vakte Rodes dybeste indignation og førte til et bevæget ordskifte mellem de to mænd (164), i mødet 6. aug. 1919 siger Rode endnu: saa alvorligt bekymret som ministeriet den dag var over Danmarks stilling, vilde vi alvorligt overveje enhver anskuelse, der blev fremsat, med den agtelse og respekt, som den kunde indgyde. Jeg personlig havde den dag kun uvilje overfor den, der ikke vilde give noget svar paa spørgsmaalet om, hvad der burde tilraades. I. C. Christensen svarer: jeg vilde heller ikke paa indenrigsministerens opfordring lade mig drive frem til at udtale mig om det foreliggende spørgsmaal, idet jeg gik ud fra, at mit standpunkt til nødvendigheden af at undgaa krig og ganske særligt af at undgaa konflikt med Tyskland var almindelig kendt af alle (177). Munch bemærker hertil, at hans tavshed den dag i alt fald maatte opfattes som tilslutning til hans meningsfæller, der alle var imod mineudlægningen.

Forklaringen er sikkert den, at I. C. Christensen mente, at denne regering af radikale, som han altid kun havde anset for rebeller mod sig, af de mægtige verdensbegivenheder den dag blev bragt i en stilling som det hele danske folks førere, som de ingen ret havde til, som de ikke var værdige til, og som de sikkert heller ikke i det lange løb vilde kunne hævde. Der skulde andre mænd til, mænd som han selv, der i en ganske

anden grad var det danske folks og dets traditioners værdige bærere. Derfor levede han ogsaa kun op til deltagelse i diskussionen, da et øjeblik tanken om et samlingsministerium bragtes paa banc.

For general Gørtz var 5. aug. 1914 i sandhed en tragisk dag. Den dag styrtede alle hans afgudsbilleder sammen om ham. Dær havde nu den militære sagkundskab og den Estrupske statskupregering bygget Københavns fæstning, han maatte erkende og udtale, at skulde den i dette øjeblik træde i virksomhed overfor Tysklands angreb og krigsberedskab, vilde den kun kunne holdes i kort tid, staar der i statsraadsprotokollen skaanende; har generalen sagt saa og saa mange dage, eller saa og saa mange timer? Dær havde al militær tankegang i sin enfoldighed regnet med, at Danmark engang i forbund med vestmagterne skulde kunne faa revanche for 1864; nu da øjeblikket var der, var der ingen mulighed derfor, thi hvor blev den engelsk-franske flaaede og undsætningshær af? Vestmagterne interesserede sig aldeles ikke for Danmark. For krigsberedskabets mangelfuldhed kunde man ganske vist anklage den karrige lovgivningsmagt; men det var dog pinligt, at man slet ikke kunde mobilisere, allerede fordi der til de 130-140.000 mand, mobiliseringen vilde omfatte, kun var uniformsfrakker til 100.900 og kun 100.600 par benklæder. Selve den store fyldning af vandgravene foran fæstningen fra Øresund til Kalvebodstrand turde man slet ikke tænke paa at virkeliggøre, voldene vilde maaske skride ned i vandet, og den var jo desuden ganske formaalsløs, naar den tyske flaaede kunde skyde hele København i grus fra Køge Bugt eller Østersøen. Intet under at det faldt generalen uhyre vanskeligt at naa til et standpunkt; at han gentagne gange privat udtalte, at som menneske, naar han tog hensyn til sin følelser, sin aversion mod tyskerne, maatte han være mod mineudlægningen, men som kommanderende general maatte han være for den, fordi han ikke turde tage krigen mod Tyskland. Det pudsige er nu, at ministrene fik den rigtige opfattelse, at generalen allerede om formiddagen havde sluttet sig til admiralens forslag om mineudlægningen, og derfor bebrejdede ham hans vakelvornhed, da han alligevel ikke i partiførermødet vilde gaa ind derfor. Alle general Gørtz indlæg gaar ud paa at hævde, at det var først om eftermiddagen i samraadet hos kongen, at han endelig gik ind derfor. »Dengang jeg gik til kongen, havde jeg taget mit standpunkt«, men med største harme værger han sig mod, at han tidligere paa dagen skulde have haft noget som helst standpunkt. »Derfor er det urigtigt gennem disse kommentarer vedblivende at ville fastslaa, at jeg maatte have haft et standpunkt, hvad jeg ikke har haft.« Vi maa lade generalen forblive i denne fremstilling af sig selv.

Var mineudlægningen en neutral handling? Vi har allerede set, at man 5. aug. drøftede beslutningens forhold til anordningen om Danmarks neutralitet af 20. decbr. 1912. Dengang hævdede Danmark som en del af sin neutralitet, at gennemsejlingen gennem bæltene skulde være fri, nu tog det altsaa den beslutning, at det var et led i dets neutralitets hændelse, at det for at opretholde den indbyrdes forbindelse mellem dets dele spærrede gennemsejlingsfarvandene. Folkeretligt set havde Danmark ret til at træffe den ene beslutning saa godt som den anden indenfor hændelsen af sin neutralitet.

Det er nu et højst besynderligt træk, at der straks var danske mænd, som vilde hævde, at spærringen var en unneutral handling, en handling til fordel for Tyskland. Allerede nogle af deltagerne i forhandlingerne 5. aug. 1914 vilde fremstille den saaledes, general Berthelsen, som dog selv 1914 gik med til mineudlægningen, vilde endog 1919, da faren var drevet over, opfatte den som fremkaldt ved et tysk ultimatum, som en af den radikale regering nødtvunget foretaget tyskvenlig handling. Den tyske forespørgsel var intet ultimatum. Det var da mere modigt, naar en fantast som dr. Wicth-Knudsen allerede i septbr. 1914 angreb regeringen og betegnede spærringen som et groft brud paa vor neutralitet.

Svaret er, at beslutningen ikke opfattedes som unneutral af de andre krigsførende magter, særlig ikke af England, som endog ad forskellige veje gav tilkende sin formening om, at Danmarks beslutning baade var det fuldstændig forstaaelig og i sig selv fornuftig. Sagen er, som krigstiden tilstrækkelig aabenbarede, at spørgsmaalet om, hvorvidt en handling er neutral eller ikke, kan ikke afgøres ud fra teoretiske betragtninger, og det kan navnlig ikke afgøres ved individuelle betragtninger af den nationale stats egne statsborgere, selvom de saa er politikere eller fremragende jurister. Verdenskrigen viste, at ogsaa neutralitetspolitik er ikke en passiv, men en aktiv og praktisk politik, der har til formaal at holde den stat, der vil følge den, udenfor krigen. Det er en opportunistisk politik, der træffer sine afgørelser fra tilfælde til tilfælde, uden hensyn til nogen teori, men altid med sit store formaal for øje. [*Margenbemærkning med blyant*: Der forefaldt over 100, deraf 2 alvorlige, E. 13 og tyske torpedo-baade]. Om den kan lykkes og gennemføres, er alene afhængigt af, om de krigsførende magter anerkender den som neutral. Derfor kunde udenrigsminister Erik Scavenius, den store gennemfører af Danmarks aktive og praktiske neutralitetspolitik gennem alle verdenskrigens aar overfor alle angreb fra danske mænd paa denne den danske regerings neutralitetspolitik, ud fra det resultat, han havde naaet, i kommissionsmødet 6. aug. 1919 triumferende fastslaa som sin erfaring: Jeg regner den neutralitet for ligelig, som bliver anerkendt af samtlige krigsførende som saadan.

Muligheden for, at en saadan aktiv neutralitetspolitik nogensinde i fremtiden atter skal kunne blive hævdet af Danmark, vil imidlertid næppe i fremtiden atter komme til at foreligge, uden hvis Folkeforbundet styrter helt sammen og efterlader verden helt i den kaotiske tilstand, hvori den befandt sig før verdenskrigen.

Det er historieforskningens smertelige punkt, at den ikke kan virke direkte belærende, fordi *les temps se suivent, mais ils ne se ressemblent pas*, tiderne følger efter hinanden, men de ligner ikke hinanden. Tidsforskellighederne er altid saa store, at enhver nutid ikke kan og heller ikke vil hente direkte belæring af en fortid.

Dog inden jeg nu atter lader 5. aug. 1914 glide tilbage i den fortid, hvorfra jeg har hentet den frem, og som nu synes saa længst, længst svunden, maa jeg dog endnu have lov til at tilføje, for at man kan faa den fulde forstaaelse deraf, at den utvivlsomt vil blive staaende som en af de største dage i Danmarks historie. Selvfølgelig for dem, der selv oplevede den, men ogsaa for dem, der historisk interesseret vender tilbage til studiet af dens begivenheder og dermed til hovedkilden dertil, Munchs omhyggeligt dokumenterede, paa vidneudsagn opbyggede skildring deraf. Thi hvilket er det helhedsbillede, som denne beretning efterlader? Det er muligt, at fremtiden vil sige: hvorfor blive saa højtidelig over denne dag? Det var ikke en skæbnetime for Danmark, det var ikke et ultimatum, den tyske regering stillede Danmark, som det allerede paa selve dagen blev indset og sagt af de kyndigste og bedst orienterede ledere af dansk politik, udenrigsminister Scavenius og forsvarsminister Munch, det var de to store krigsførende magters indbyrdes forstaaelse af hinandens magtstilling, det var den engelske flaaadledelses erkendelse af, at et fremstød mod Østersøen vilde være uhyre farligt, der tillod Danmark at handle, som det gjorde. Men dette har dog intet at sige, naar historikeren skal skildre og derigennem, saavidt han vover sig frem til det, bedømme de ledende danske politikeres og militæres handlemaade og optræden paa selve dagen. Jeg har ikke søgt at lægge skjul paa, at for dem alle var naturligvis medbestemmende deres tilvante personlige opfattelse af Danmarks almindelige stilling mellem de krigsførende magter, at nogle politikere havde bestemte ententesympatier, de konservative politikere og de landmilitære afgjorte tyske antipatier, jeg har heller ikke lagt skjul paa, at indenrigspolitiske modsætninger gjorde sig gældende hos dem. Men som forhandlingerne skred frem i dagens løb, blev dog alle disse underordnede indflydelser skudt til side for alles fælles vilje til at naa frem til en fast beslutning, der kunde staa som et udtryk for hele det danske folks fælles vilje, dets fredsvilje, om hvis bedste gennemførelse de da alle

vilde samle sig. At admiral Kofoed-Hansen straks om morgenen gik ind for mineudlægningen, at højremanden Piper i partiførermødet trods sin og sit hele partis antityskhed gik ind derfor, at I. C. Christensen holdt sig saa passiv, skønt han gerne saa den radikale regering fjernet, at Jørgen Pedersen, Neergaard og grev Frijs gik med, naar blot den engelske konge fik underretning om Danmarks beslutning, at selv general Gørtz omend nødtvungent, at højremanden Hammerich, der var mod beslutningen, dog straks, da den var fattet, personligt tog sig det arbejde paa at faa den konservative presse pacificeret, det er altsammen vidnesbyrd om, at ingen af disse mænd noget øjeblik vilde slaa nogen politisk eller personlig kapital af den alvorlige situation, men alle kun vilde eet: samarbejde til Danmarks opretholdelse uden for krigen. [*Overstregel med blyant:* Dagens tragiske, let komisk-tragisk figur er den kommanderende general Gørtz, men ham gav dagen ogsaa bitre erfaringer; han maatte opgive ikke blot sin menneskelige indstilling mod Tyskland og tyskerne, han maatte ogsaa opgive langt kærneideen, hvori han var vokset op, tanken om den militære revanche for nederlaget 1864, ja, han maatte endog gaa til den bitre erkendelse, at Københavns befæstning, som landmilitæret siden Bahnsons dage havde samlet alt deres arbejde om, i dette afgørende militære øjeblik var aldeles værdiløs, kun for døgn, maaske kun for timer kunde militæret opretholde Danmarks forsvar. Det er ikke mærkeligt, at han maatte have hele dagen til at slutte sig til beslutningen om mineudlægningen, og at han hele tiden filosoferede over, hvad han skyldte sig selv som menneske, og hvad han var nødt til at gaa med til som kommanderende general. En ynkelig figur. Her overfor staar naturligvis regeringens enighed og beslutsomhed og den tilslutning, den fandt hos de ledende politikere indenfor dets egne partier, der deltog i forhandlingerne.]

Der er senerehen blevet ført en diskussion mellem daværende finansminister Brandes og daværende udenrigsminister Scavenius om, hvem egentlig æren for den danske regerings beslutninger 5. aug. 1914 tilkommer. Brandes vilde naturligt nok yde admiral Kofoed-Hansen og kong Christian 10. en tak for, at de støttede den daværende regering; dens udenrigsminister følte sig heroverfor naturligt indstillet paa at hævde den samlede regerings viljes afgørende betydning for beslutningerne. Det er naturligvis ogsaa rigtigt; ja man kan endog gaa saa vidt som til at sige, at havde der ikke indenfor regeringen været det glimrende samarbejde, der var, havde regeringen ikke straks fra først af taget ledelsen af forhandlingerne i den retning, at minerne skulde udlægges, havde regeringen ikke været fast, men indbyrdes uenig eller vaklende, vilde et helt andet resultat være fremkommet, en regeringskrise, der kunde have

styrtet Danmark ud i uanede vanskeligheder, som dem, forsvarsminister Munch skitserede under partiførermødet.

Fordi regeringen holdt sammen, fik kongens tilslutning til dens standpunkt saa stor betydning. Kong Christian 10. stod sikkert hævet over enhver national partitagen, hans nære slægtskab med det tyske kejserhus, hans nære slægtskab med det engelske kongehus, hvis kærkomne gæst han nylig havde været, maatte gøre ham personligt udeltagende i den store strid. Han var virkelig 5. aug. 1914 i den stilling, at han stod aldeles udeltagende; spørgsmaalet om, hvilken stilling han vilde indtage til de danske sønderjyder, kom aldeles ikke for. Han vilde 5. aug. 1914 kun et og det samme som alle andre ansvarlige danske politikere, han vilde holde Danmark udenfor krigen. Han var hurtig, allerede ved Brandes' samtale med ham om morgenen, overtydet om, at det første middel dertil var mineudlægningen.

[*Overstreget med blyant:* Jeg havde som statsraadssekretær den ære at optage det endelige referat af dagens forhandlinger i statsraadsprotokollen. Jeg havde fulgt dem alle lige fra om morgenen kl. 7, da jeg saa et glimt af mødet i marineministeriet og hørte om Tysklands ultimatum.]

Jeg kan sige, at referatet af det endelige statsraadmøde optog jeg under stor indre bevægelse; det syntes mig virkelig, at alle gode kræfter i Danmark havde den dag forenet sig om at gøre deres bedste til at holde Danmark udenfor verdenskrigen og udenfor dens ødelæggelse, lige fra kongen og hans radikale regering til alle dens bitre modstandere hele Danmark over. Og da saa kongen til sidst efter konseilspræsidentens opfordring lovede at sende et telegram til kongen af England til forklaring af det standpunkt, Danmark havde indtaget, og saa, hvad der ikke er optaget i statsraadsprotokollen, ganske naivt tilføjede: jeg er overbevist om, at min fætter kong Georg, som jeg lige har besøgt, vil forstaa mig, naar jeg telegraferer til ham, at det har jeg nu maattet beslutte og vil billige denne min beslutning – ja, saa blev jeg dybt rørt, baade over denne kongens tilslutning til regeringens standpunkt og over den vidunderlige kongelige tillid til, at midt i verdenskrigens begyndende omstyrtninger, kunde et kongeord til en fætterkonge, der ogsaa havde sin regering at tage hensyn til, dog endnu have saa megen betydning. Svaret paa telegrammet viste, at kong Christian fik ret; kun grev Frijs var lidt urolig over, at svartelegrammet var rent personligt, at jeg [sc.: han] ikke fandt efterretningen fra England fuldt betryggende skyldes, at det ikke klart fremgik, at kong Georges beroligende telegram var kendt af den engelske regering. Grev Frijs har naturligvis ret, som den kyndige parlamentariker han var, men hans bemærkning tager dog intet bort fra 5. aug. 1914 som den store dag i Danmarks historic, den var.

Den kritiske historieforskning har siden Ranke arbejdet med sondringen mellem to hovedarter af historiske kilder: beretninger og levninger, herunder dokumenter. Dr. Munchs behandling af kilderne til 5. aug. 1914 har ophævet denne skarpe sondring. Han har ved at tvinge de endnu levende deltagere i og derfor vidner om dagens begivenheder til skriftligt og mundtligt at afgive deres vidnesbyrd til hans beretning skabt et kompleks af dokumenter og beretninger, der er enestaaende og derfor, som vi har set, ogsaa fører til en enestaaende sikkerhed i den historiske skildring. Dette har nu været muligt for ham i hans enestaaende stilling som formand for militærkommissionen af 1919, men det kan dog ikke nægtes, at den tanke at verificere beretningerne om den nyeste tids historie ved samtidige udtalelser af dem, der har deltaget deri, trænger stedse mere frem.

18. og 19. aarhundrede afsatte som levninger for historikerens senere bearbejdelse uhyre masser af breve, de mængder af beretninger, disse brevskrivere samtidig udarbejdede, blev gerne liggende i arkiverne i manuskript [*margenbemærkning med blyant*: gemt i arkiverne 100 aar]. Memoireskriveren havde dengang den besynderlige tanke, at det gjaldt om, at hans betragtninger over de mennesker, han havde levet sammen med, saa sent som muligt kom til eftertidens kundskab. Han forbandt vel derved den tanke, at naar de engang kom frem, vilde der ingen være til at modsige dem; saa vilde hans dom over alle de samtidige, som havde forurettet ham, og som han derfor hadede, blive staaende, ligesom ogsaa hans gunstige dom over sig selv. En følge heraf var det ejendommelige forhold, at en mand deponerede sine papirer i et arkiv eller et bibliotek paa betingelse af, at de først blev tilgængelige et langt aaremaal efter hans død.

Her maa det erkendes, at 20. aarh. har ryddet dygtigt op i disse forestillinger. Nu er det blevet almindelig skik, at folk publicerer deres memoirer endnu i deres livstid, saa tidligt, at de personer, der omtales deri, kan gøre deres indsigelser gældende, om de vil. Et stort eksempel var Fochs memoirer,¹⁹ der vel udkom efter hans død, men dog tidligt nok til, at Clemenceau kunde forfatte sit modskrift derimod.²⁰ Winston

¹⁹ Maréchal Foch: *Mémoires pour servir à l'histoire de la guerre de 1914-1918*. Tome 1-2. Paris 1931.

²⁰ George Clemenceau døde 24. nov. 1929, altså 2 år før den posthume publicering af Foch's memoirer. I 1930 udkom imidlertid Clemenceaus: *Grandeurs et misères d'une victoire*, skrevet 1929, hvorom det i *Dictionnaire de biographie française* bd. VIII, Paris 1956-59, sp. 1422 hedder: »A quatre-vingt-huit ans passés, exaspéré par la publication d'un Memorial de Foch, il y répond par la Grandeurs et misères d'une victoire, dont le dernier chapitre est consacré au »Soldat inconnu««.

Churchill strør om sig med memoirer om endnu levende personligheder og skildringer af forhandlinger med dem, det tillader ham [sc.: dem] at modsige ham, om de vil. Det samme gør lady Asquith,²¹ og hun maa ogsaa nu og da finde sig i alvorlige modsigelser. Den ganske moderne memoirlitteratur, skrevet og udgivet endnu, medens de mennesker, den omtaler, endnu er levende, er det 20. aarh.s særlige litteratur. Dens fremkomst styrker historikerens naturlige ønske om, at de beretninger, han arbejder med, maa blive saa rigtige som muligt.

Hvad det gælder om, er da at fremkalde historiske beretninger, der kan verificeres ved vidneudsagn fra endnu levende, der kan give beretningen karakter af dokument. Dette blev forsøgt af Ove Rode, da han gav en fremstilling af paaskekrisen 1920,²² men han havde ikke som Munch myndighed til at fremkalde moderklæringer, og hans fremstilling blev da ikke saaledes verificeret som Munchs. Men enhver ung historiker kan se det som et maal for sig, at han tager et moderne emne op, der tillader ham at søge udtalelser om sit emne af mænd, der har deltaget i den politiske behandling deraf. I den henseende er Göteborg universitet gaaet i spidsen, som det har tilladt Erik Timelin at disputere for doktorgraden med et emne som: *Rösträtsfrågan och ministären Lindman*.²³ Det er en glimrende disputats, behandlende et helt moderne emne, søgende tilslutning til de mænd, der selv gennemførte valgreformen og fra dem selv hentende motiverne til deres standpunktstagen. En disputats af ganske samme karakter som dr. Munchs kommissionsberetning; en beretning om en valgreform, verificeret ved vidneudsagn af selve dem, der afstedkom dem. Her har fremtidens historieforskning store opgaver, den maa skildre nutidens begivenheder ved hjælp af vidneudsagn af selve dem, der sætter dem i scene.

²¹ The Autobiography of Margot Asquith. 2 bd., London 1920-22. De efterfulgtes 1933 af More Memoires, som Arup vel imidlertid næppe kan have haft lejlighed til at læse før forelæsnngen.

²² Ove Rode: Paaskekrisen, Tilskueren febr., marts og maj 1926.

²³ Jfr. note 12.

Et svensk ekspeditionskorps til Sjælland?

DANSK-SVENSK GENERALSTABS- FORHANDLINGER 1933, DERES BAGGRUND OG OPFØLGNING

AF

JENS J. K. GREGERSEN

*»Das Kriegsspiel stellt wie alle
übrige Friedensarbeit...eine Vorbereitung
auf mögliche Fälle dar,
um dann, wenn die politische Führung
es verlangt, für diese Fälle
einsatzbereit zu sein«¹.*

I den historiske faglitteratur om 1930'ernes nordiske udenrigs- og sikkerhedspolitik spiller de militære stabe, deres planlægning og indbyrdes kontakter en perifer rolle. En undtagelse er kontakterne mellem den finske og svenske generalstab, som i 1938-1939 medvirkede til udarbejdelsen af planen for Ålandsøernes befæstnings- og forsvarsforhold – den såkaldte »Stockholmsplan«².

Det er de politiske beslutningstagere, der fremstilles som initiativtagere til og drivende kraft i udarbejdelsen og effektueringen af en række typisk bilaterale aftaler af militær karakter i slutningen af 1930'erne. Men aftalerne var reelt kun en politisk bekræftelse af allerede indgåede præliminære militære overenskomster.

De militære kontakter var for de dansk-svenskes vedkommende knyttet allerede i tiårets begyndelse. De finsk-svenske kontakter var etableret i årene umiddelbart efter afslutningen af den finske frihedskrig i 1918.

¹ Tysk krigsspil, 1938, citeret efter Carl-Axel Gemzell, Raeder, Hitler und Skandinavien. Der Kampf für einen maritimen Operationsplan, Lund 1965, p. 134.

² Krister Wahlbäck, Finlandsfrågan i svensk politik 1937-1940, Stockholm 1964 (Wahlbäck-1964).

Kontakterne havde dog et andet sigte end at forberede militære aftaler af begrænset omfang og rækkevidde: Den svenske generalstab benyttede dem også som informationskanal i forbindelse med udarbejdelse af planer om militær hjælp, der indenfor rammerne af Folkeforbundets militære sanktionssystem skulle ydes »vissa nordiska länder«³ i tilfælde af en stormagts uprovokerede angreb. Herved forstod man i den svenske planlægning Danmark og Finland men ikke Norge. Hverken norske eller svenske militære planlæggere anså i 1930'erne norsk sikkerhed for truet⁴.

Mens kontakterne mellem den svenske og finske generalstab og den svenske militære planlægning af hjælp til Finland i 1930'erne er blevet grundigt undersøgt i flere fremstillinger⁵, har kontakterne mellem den danske og svenske generalstab og forhandlingerne om at undsætte Danmark i tilfælde af en tysk aggression hidtil kun været behandlet i meget begrænset omfang⁶.

Jeg vil i denne artikel nærmere undersøge et initiativ fra militær side til dansk-svensk samarbejde i 1933. De spørgsmål jeg navnlig vil fokusere på er: Hvad var indholdet i dette initiativ og de dansk-svenske generalstabsforhandlinger i øvrigt? Hvad var baggrunden for initiativet og de efterfølgende militære forhandlinger? Hvordan blev det fulgt op, og hvordan kan det placeres i sammenhæng med 1930'ernes øvrige nordiske samarbejdstiltag?

Artiklen bygger på en systematisk gennemgang af kildemateriale fra de nordiske militære stabe, de socialdemokratiske partiarkiver, samt danske, norske og svenske udenrigsministerielle akter⁷; men med tyngdepunktet

³ Betänkande med förslag till ordnande av Sveriges försvarsväsen avgivet av 1930 års försvarskommission, Statens offentliga utredningar 1935:38-43, Stockholm 1935 (SOU 1935), bd.38, p. 164.

⁴ »...Norge är ju ett bland de få länder i Europa, som tack vara sitt läge kan ha råd att in i det sista driva en relativt tysklientlig politik«. C. A. Ehrensvärd - Chefen för Försvarsstaben, oktober 1938, i Ehrensvärds arkiv, Riksarkivet, Stockholm. Nils Ørvik, Sikkerhetspolitikken 1920-1939, bd. II, Oslo 1961, p. 37.

⁵ Ud over Wahlbäck-1964 navnlig Martti Turtola, Från Torne älv till Sisterbäck. Hemligt försvarssamarbete mellan Finland och Sverige 1923-1940, Jyväskylä 1987 (Turtola).

⁶ Krister Wahlbäck, »Danmark, Tyskland och Norden. Några synpunkter kring ett arbete om dansk utrikespolitik 1933-1940« i (Svensk) Historisk Tidskrift 1967 (Wahlbäck-1967), p. 242 ff, samt Wahlbäck-1964, p. 374 f. Se desuden W. M. Carlgren, Mellan Hitler och Stalin, Uddevalla 1981, p. 10 f. Arvid Cronenberg behandlar i sin artikel »Krigsfall Tyskland« Tysklands ställning i svensk krigsplanläggning, men uden at komme nærmere ind på de dansk-svenske militære kontakter. Cronenberg, »Krigsfall Tyskland. Planering, mobilisering och uppmarch« i Bo Hugemark (red.), Urladdning. 1940 - Blixtkrigens år, Stockholm 1990, p. 217-257.

⁷ Dette materiale ligger også til grund for mit speciale »Nordisk forsvarssamarbejde? En undersøgelse af nordiske militære samarbejdsbestræbelser og af deres forudsætninger 1933-1939, med særlig henblik på spørgsmålet om støtte til Danmark«, Institut for Samtidshistorie, Københavns Universitet, 1988.

på upubliceret kildemateriale af svensk proveniens. De væsentligste kilder er hér forsvarskommissionens arkiv og forskellige dele af generalstabens hemmelige arkiv, herunder det meget omfangsrige materiale, som stabens centralafdeling har afsat i forbindelse med arbejdet for forsvarskommissionen 1930-1935⁸.

Kontakterne og forhandlingerne mellem den danske og svenske generalstab har derimod ikke efterladt spor i danske arkiver. Det kan der være flere forklaringer på. De danske stabsofficerer, der var i kontakt med den svenske generalstab, søgte med forsæt at begrænse personkredsen med kendskab til kontakterne og forhandlingerne mest muligt. Oberst Helge Bennike, der fra maj 1936 og indtil oktober 1937 var den danske generalstabs kontaktperson til svenskerne, understregede over for den svenske major C. A. Ehrensvärd, at »alle Henvendelser... maa blive sendt til mig personlig, saa at ikke andre af Generalstabens Personale end dem, jeg selv... vælger... faar Kendskab til Sagen«⁹. Heri lå muligvis foruden et sikkerhedshensyn en erkendelse af, at de dansk-svenske militære samarbejdskontakter havde bevæget sig ud over, hvad der – fra dansk side – var politisk rygdækning for. En anden forklaring på de danske arkivers tavshed kan være, at generalkommandoen den 9. april 1940 lod udsende en ordre om, at alt materiale »med Front mod syd« skulle brændes¹⁰.

Den svenske forsvarskommission, 1930-1935: Tyskland sættes i fokus

I efteråret 1930 nedsatte den svenske regering Carl Gustav Ekman (Frisinnade folkpartiet) en forsvarskommission med socialdemokraten – den tidligere forsvarsminister – Per Albin Hansson som formand. At netop denne blev valgt til formand og fungerede som sådan frem til han blev statsminister i efteråret 1932 øgede uden tvivl kommissionens politiske indflydelse. Hansson var fortsat ordinært medlem af forsvarskommissionen indtil juni 1934.

Kommissionens målsætning var at tilpasse omfanget af den svenske forsvarsorganisation til den omkostningsramme, der var blevet fastlagt i forbindelse med den af Hansson gennemførte forsvarsbeslutning i 1925 –

⁸ For en mere udførlig beskrivelse af kildematerialet se min artikel »Nordisk forsvarssamarbejde i stormagternes skygge« i 1066 - Tidsskrift for Historisk Forskning 1988, nr. 5-6, p. 43-55 (Gregersen-1988).

⁹ Helge Bennike - C. A. Ehrensvärd, 1. maj 1936. Generalstabens hemliga handlingar (GA), Centralavdelningen (CA), Serie F, Operationshandlingar, J:D, nr. 1a 6, i Krigsarkivet, Stockholm (KrA).

¹⁰ Generalkommandoen - Krigsministeriet, 20. april 1940. Generalstabens operationssektions arkiv: kopibog 1. halvår 1940, D 54, i Rigsarkivet, København.

reelt en nedrustningsbeslutning. Under indtryk af fascismens øgede styrke og den stigende usikkerhed i det internationale system blev kommissionens virksomhedsområde efterhånden forskubbet og betydeligt udvidet. Dens arbejde kom derved på afgørende vis til at præge den svenske krigsplanlægning frem til udbruddet af anden verdenskrig. Til de væsentlige indslag i kommissionens arbejde hørte de strategiske undersøgelser, der blev gennemført indenfor rammerne af den såkaldte »militære underkommission«. De strategiske undersøgelser var på forhånd udset til at være grundlaget for underkommissionens øvrige arbejde. Den militære underkommission skulle – under hensyntagen til forskellige, *sandsynlige* krigssituationer – skitsere en forsvarsorganisation, der ville være i stand til at opretholde landets territorielle integritet og politiske uafhængighed, og som desuden rummede mulighed for en formålstjenlig deltagelse i »sankstionsåtgærder enligt akten för Nationernas förbund ...«¹¹.

De meget omfattende militærstrategiske undersøgelser blev primært udarbejdet i generalstabens centralafdeling – den afdeling der også var ansvarlig for armeens operative planlægning. Afdelingen blev 1931-1935 ledet af oberstløjtnant Axel Rappe. Til sin hjælp havde han flere meget innovative og karrierebevidste yngre officerer med tilknytning til det opinionsdannende Ny Militär Tidskrift (NMT)¹². NMT-kredsen advokerede aktivt for en modernisering af det svenske forsvar og havde i programskriftet »Antingen – Eller« kraftigt anbefalet, at Sverige, i overensstemmelse med dets forpligtelser som medlem af Folkeforbundet, skulle tage del i militære sanktioner i tilfælde af et uprovokeret sovjetisk angreb på Finland¹³. Flere af kredsens medlemmer ville i løbet af få år indtage centrale poster i den svenske forsvarsledelse. Rappe var således stedfortrædende forsvarsstabschef 1940-1941, samt derefter bl.a. »militärbefälhavare« over de svenske styrker ved grænsen til Norge 1942-1944. NMT-kredsens leder, major Helge Jung, der var forsvarskommissionens armésekreter¹⁴, var øverstbefalende for det svenske forsvar 1944-1951; mens C.A. Ehrensvärd blev ordinær chef for forsvarsstaben under 2.

¹¹ »Utdrag av protokoll hållet hos 1930 års försvarskommission den 14. feb. 1931« i Ehrensvärds arkiv.

¹² NMT-kredsen og dens betydelige indflydelse på den svenske forsvarskommissions arbejde er behandlet af Arvid Cronenberg i Militär Intressegrupp-politik. Kretsen kring Ny Militär Tidskrift och dess väg till inflytande i 1930 års försvarskommission, Kristianstad 1977 (Cronenberg-1977).

¹³ Helge Jung (red.), Antingen - Eller. Freds- och försvarsproblemet i saklig belysning, Stockholm 1930.

¹⁴ Cronenberg fremhæver netop Jungs store indflydelse på P.A. Hansson. Cronenberg-1977, p. 107 f.

verdenskrigs sidste del og siden hærchef. Sidstnævnte var mere end nogen anden dynamoen i de interskandinaviske militære kontakter. Han var arkitekten bag den gældende forsvarsplan fra 1927 og igen bag den, der blev fremsat i 1939. Han var desuden udenrigsminister Rickard Sänders militære rådgiver under Ålandsforhandlingerne 1938-1939.

Centralafdelingen havde oprindeligt lagt tyngden på undersøgelser af Sovjetunionen som trussel mod Sveriges sikkerhed og i denne forbindelse fokuseret på Finlands betydning som muligt operationsområde¹⁵. Under indtryk af de nye politiske forhold i Tyskland blev interessen fra vinteren 1932-1933 også rettet mod dette land og mod Danmark. Ændringen af fokus mandede foreløbig ud i tre studier baseret på offentligt tilgængeligt kildemateriale og relativt begrænsede svenske efterretningsoplysninger. Studierne beskrev Sveriges forhold og muligheder i forbindelse med en direkte eller indirekte tysk aggression: »T:1« – isoleret krig mellem Tyskland og Polen, »T:2« – tysk (eller tysk-sovjetisk) angreb på Danmark og »T:3« – tysk angreb på Sverige¹⁶. Studie T:2 skitserede tre mulige operationer indenfor rammerne af Folkeforbundets sanktions-system:

1. En offensiv over Westfalen og Hannover mod Kielerkanalområdet, Jylland og Fyn primært v.h.a. franske tropper,
2. et svenskt indgreb på den jyske krigsskueplads ved en direkte overførsel af styrker til den mellemste og nordligste del af Jylland,
3. et svensk indgreb på Sjælland¹⁷.

I de fortsatte militærstrategiske undersøgelser valgte man udelukkende at koncentrere sig om det tredje alternativ, overførsel af et svensk ekspeditionskorps til Sjælland. Et indgreb i Jylland med svenske stridskræfter anså centralafdelingen for u hensigtsmæssigt, med mindre en stærk vestmagtflåde kunne beskytte troppeoverførslen mod tyske angreb. Afdelingen slog fast, at Tyskland ville have alt for let ved kontinuerligt at føre store troppekontingenter op gennem Jylland¹⁸. Derved ville virkningerne af indgrebet blive afgørende reduceret. Desuden fremholdt de svenske planlæggere, den strategiske interesse Sverige havde i at sikre

¹⁵ Turtola, p. 113 ff.

¹⁶ GA/CA/Serie F, 1930 års försvarskommission, HB:11-13, KrA. Bemærk at studierne blev udarbejdet før den tysk-polske pagt fra 1934, og mens der endnu fandt et omfattende tysk-sovjetisk militært samarbejde sted.

¹⁷ »Granskning av förutsättningarna för tyska (tysk-ryska) anfall mot Danmark samt behovet av sanktionsstridskrafter till Danmarks understöd«. Ibid., HB:12. Desuden indarbejdet i »krigsfall B:2«. Ibid., HB:10.

¹⁸ »Sveriges försvar genom sanktionsingripande«, Armésammanfattningen. Ibid., A IV 62.

Sjælland fremfor Jylland. Et tysk angreb på Sverige anså man i det store og hele for udelukket, hvis Sjælland ikke var i tysk besiddelse¹⁹. Det betød, at Sjælland havde central betydning for et svensk forsvar mod Tyskland. Og netop Sjælland var også i fokus for de detailundersøgelser, der i foråret og sommeren 1933 fulgte studierne op.

Svenske detailundersøgelser, forår og sommer 1933

Den 25. april 1933 bad centralafdelingen afdelingschefen for generalstabens kommunikationsafdeling, Carl Ljungberg, om at udarbejde en kommunikationsteknisk redegørelse for mulighederne for at overføre 2-3 »fordelningar«²⁰, dvs. ca. 40.000-60.000 mand, med tilhørende train til Sjælland. Ljungbergs svar indeholdt foruden den skriftlige redegørelse en detaljeret teknisk beskrivelse af danske og svenske Øresundshavne, en opstilling af den i de svenske sundhavne hjemhørende tonnage, afstand og sejltid mellem en række danske og svenske Øresundshavne, samt en tidsplan for de svenske styrkers transitering under varierende forudsætninger. Der var således tale om en meget grundig og veldokumenteret redegørelse.

Kommunikationsafdelingen fandt, at »överförandet från Skåne till Danmark av två-tre förd(elningar) m.m. (är) lätt att organisera«, fordi man kunne anvende de eksisterende rutefærger. Blev en overskibning koncentreret om ruterne Helsingborg-Helsingør og Malmø-København evt. suppleret med Landskrona-København, mente afdelingen, at troppeoverførslen kunne påbegyndes indenfor 12 timer, hvis de svenske styrker allerede var mobiliseret og koncentreret i Skåne. På 3. operationsdag ville den første fordelning være overført i sin helhed, og på 9. operationsdag ville overførslen være bragt til ende.

Skete overskibningen derimod uden forudgående mobilisering og koncentreret, tegnede der sig et noget andet og vanskeligere billede. Overskibningen kunne i denne situation først påbegyndes fra Helsingborg og Landskrona på 8. operationsdag og på 9. dag fra Malmø. Det samlede troppekontingent ville først være overført til Sjælland i løbet af 18. operationsdag²¹.

¹⁹ »Studie av de strategiska förutsättningarna för genomförande av tyska anfall mot vårt land«. Ibid., HB:13.

²⁰ En »fordelning« kan bedst oversættes med division. Svarer til ca. 20.000 mand.

²¹ »Kortfattad kommunikationsteknisk utredning av möjligheterna att från Skåne till Sjælland överföra två-tre förd(elningar) jämte erforderliga arméförband m.m. under vissa angivna förutsättningar«, den 4. juli 1933, med 7 bilag. GA/CA/Serie F, 1930 års försvarskommission, HB: 57 c, KrA.

De svenske planlæggere var sig fuldt bevidste om risikoen for tyske luftangreb mod havneanlæg, fartøjer og jernbanestationer i forbindelse med eller forud for en overførsel af svenske tropper. Derfor foreslog kommunikationsafdelingen, at troppetransporten kunne gennemføres om natten og »fordelas på Öresundskustens små fiskehamnar... med begagnande av till hamnarna samlade fiskebåtar och pråmsläp till motsvarande hamnar på danska sidan«²².

I et promemoria udarbejdet for centralafdelingen af den meget indflydelsesrige kystartilleriofficer Rudolf Kolmodin blev behovet for kyst- og luftværnsartilleri samt minering af Øresundsområdet, for at sikre en overskibning fra Skåne til Sjælland mod tyske angreb, nærmere undersøgt. Kolmodin pegede heri bl.a. på nødvendigheden af en koordineret indsats mellem dansk og svensk kystartilleri²³. Hovedtrækkene af de svenske overvejelser om sikring af troppetransporterne fremgår af kort 1.

Forberedende generalstabsforhandlinger i København, maj 1933

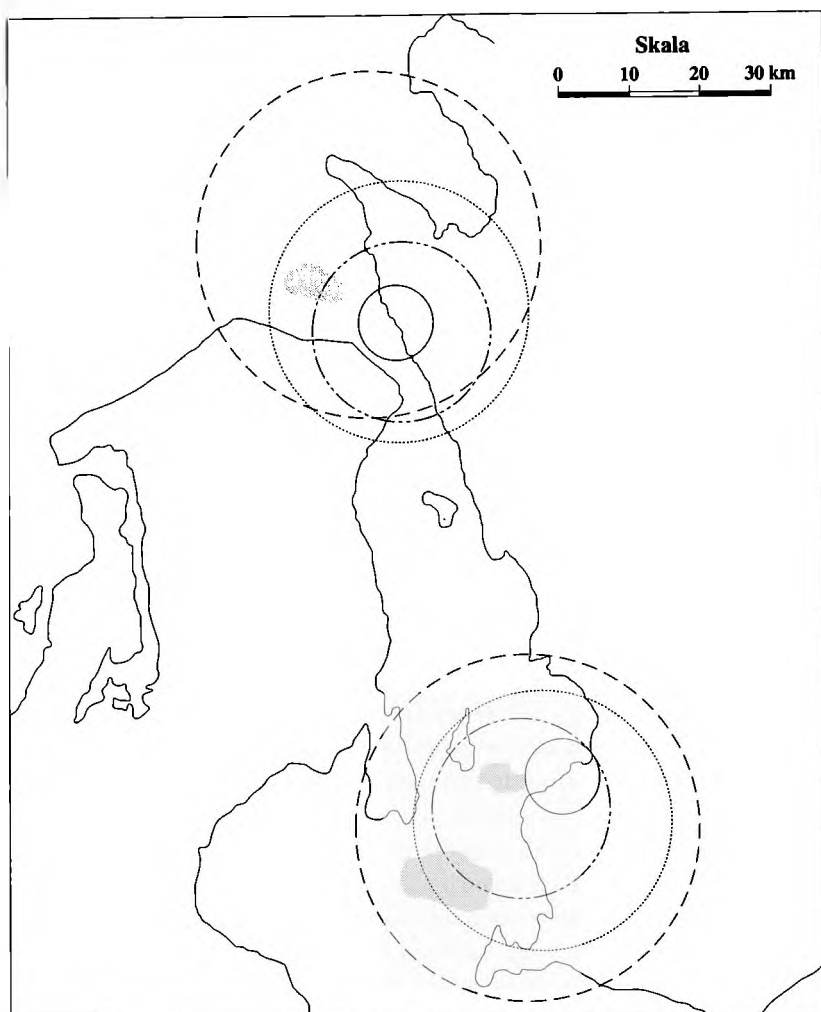
Den svenske generalstab havde løbende været i kontakt med den finske generalstab siden 1925. Forsvarskommissionens arbejde krævede imidlertid en ajourføring af de allerede indhentede meget omfattende finske informationer og efterretningsoplysninger. I vinteren 1930-1931 og igen i efteråret 1931 var svenske officerer på flere fortrolige besøg i Finland. Derved modtog staben supplerende oplysninger om bl.a. transportmuligheder for svenske stridskræfter, om jernbane- og havneanlæg og om de finske forsvarsplaner²⁴.

I foråret 1933 ønskede man på tilsvarende måde at følge studierne vedr. svensk hjælp til Danmark op. Navnlig var centralafdelingen interesseret i at indhente troværdige oplysninger af operativ og kommunikationsteknisk art hos den *danske generalstab*. Eftersom centralafdelingen ville gå udenom den officielle svenske udenrigsrepræsentation i forbindelse med henvendelsen til den danske generalstab, henvendte lederen af centralafdelingens operative enhed, kaptajn C. A. Ehrensvärd, sig den 18. maj direkte til chefen for den danske generalstabs general-

²² Kommunikationsafdelingen foreslog flg. ruter: Höganäs-Gilleleje, Viken-Hornbæk, Hålsingborgs kopparverk-Sneckersten, Rå-Sletten, Ålabodarna-Rungsted, Borstahusen-Vedbæk, Barsebäckhamn-Tuborg og Limhamn-Drøge. Ibid., bilaga 2.

²³ »PM rörande behov av kustartilleri för förhindrande av tysk-ryska sjöstridskrafter att ingripa mot svenska överskeppningar från Skåne till Sjælland«. GA/CA/Serie F, 1930 års försvarskommission, HC: 19 a, KrA.

²⁴ Turtola, p. 131 ff.

Kort 1. Svenske overvejelser om sikring af troppetransport over Øresund, 1933.
 Kilde: KrA, Serie F, J:D, nr. 1:2, bilaga 4. KrA, 1930 års försvarskommission, HC: 19 a.

Signaturforklaring:

- 57 mm med aktionsradius på 6 km
- - - 105 mm kanonbatteri med radius 16 km
- 150 mm kanonbatteri med radius 23 km
- . - . 240 mm kanonbatteri med radius 27 km

Antiluftskjys ved alle større havneanlæg og ved jernbaneknudepunkter.

Mineret område

stabsafdeling, oberstløjtnant Ebbe Gørtz, som han kendte personligt fra sidstnævntes deltagelse i en svensk militærøvelse i sommeren 1931²⁵.

Efter at Gørtz havde drøftet spørgsmålet med sin nærmeste foresatte, generalstabschef W.W. Prior, kunne han et par dage senere indbyde repræsentanter for den svenske generalstab til et møde i København fra mandag den 22. til onsdag den 24. maj 1933. Gørtz's forventninger til det forestående møde kommer tydeligt frem i svaret til Ehrensvärd den 21. maj 1933: »... vi kan da fra kl. 15 fortsætte Dagen igennem og Natten med, om det skal være uden Afbrydelse ... Bliver vi så ikke færdige Tirsdag, kan vi fortsætte Onsdag med følgende Dage til Vejs Ende«. Han tilføjede, at han efter det indledende møde ville have mulighed for at drøfte evt. svenske spørgsmål med Prior og chefen for generalkommandoen, Erik With. De følgende dages forhandlinger ville herved få en mere »autoritativ Basis og (ville) dermed blive(r) mere tilfredsstillende for begge Parter«²⁶.

Dette møde mellem repræsentanter for den danske og den svenske generalstab fandt sted privat – i Gørtz's lejlighed i Gothersgade 109 i København. En omstændighed der understreger kontaktens strengt fortrolige og inofficielle karakter. Foruden Gørtz selv deltog sektionschefen i den danske generalstabs efterretningssektion, kaptajn Gullak Gullaksen²⁷. Fra svensk side deltog Ehrensvärd og løjtnant Gustaf Sergel. De var begge tjenestegørende i centralafdelingen.

Ehrensvärd understregede straks ved mødets start dets rent militære karakter. Der kunne ikke gives nogen som helst løfter af politisk art. Formålet var udelukkende at indhente egnet materiale i forbindelse med den almene revision af planerne for de svenske stridskræfters anvendelse, som fandt sted i *sammenhæng* med forsvarskommissionens arbejde. Ehrensvärd lod det samtidigt være op til den danske generalstabs egen vurdering, om informationer og efterretningsoplysninger skulle »... begränsas till centralavd(elingen), till underkommissionen eller föreläggas försvarskommissionen i dess helhet«²⁸. Kun på et punkt er den danske

²⁵ C. A. Ehrensvärd, I Rikets tjänst. Händelser och människor från min bana, Stockholm 1965, p. 109. Ehrensvärd havde i andre sammenhænge understreget ønskværdigheden af tætte personlige kontakter til fremmede magters militærer. Efter Ehrensvärds mening medførte stærke personlige relationer, at man i højere grad kunne sikre sig »tillförlitliga uppgifter«. Samme, Vett och vilja. Studie över svenska försvarsprinciper, Stockholm 1957, p. 103.

²⁶ Gørtz - Ehrensvärd, den 21. maj 1933. GA/CA/Serie F, Operationshandlingar, J:D, nr. 1:1, KrA.

²⁷ Gullak Gullaksen var en god ven af Helge Jung. Se brev Gullaksen - Jung den 25. oktober 1934 i Helge Jungs arkiv, serie F I, vol. 5, KrA.

²⁸ »Kapten Ehrensvärds föredragning den 22. maj 1933«. GA/CA/Serie F, Operationshandlingar, J:D, nr. 1:1, bilage 1, KrA.

holdning hertil kendt: Omtalen af en forestående udbygning af det københavnske luftforsvar v.h.a. primært ældre 75 mm luftværnskanoner. Denne udbygning havde den danske generalstab holdt hemmelig for de danske politikere. Gørtz krævede derfor, at »denna luftvärnsorganisation icke meddelades politiska myndigheter i Sverige«²⁹. En gennemgang af kildematerialet på de, af Ehrensvärd omtalte, tre niveauer indicerer imidlertid, at kun hovedtrækkene af de dansk-svenske drøftelser måtte videregives til selve forsvarskommissionen og dennes parlamentariske medlemmer.

Drøftelserne og informationsudvekslingen koncentrerede sig om:

- Danmarks militærgeografiske forhold og de sandsynlige tyske operationsretninger³⁰,
- Tysklands militære rustninger og størrelsen af de styrker, der sandsynligvis ville blive sat ind mod Danmark,
- de krav der ville blive stillet til danske forsvarskræfter ved et tysk angreb,
- forudsætningerne for at det danske forsvar med dets daværende organisation kunne løse sine opgaver,
- behov for sanktionsstridskræfter i tilfælde af et tysk angreb³¹.

Desuden diskuterede man, hvordan en overskibning af svenske tropper kunne organiseres under hensyntagen til risikoen for indgreb fra fjendtlige land-, sø- og luftmilitære stridskræfter³².

Den danske generalstab forestillede sig, iflg. det svenske mødereferat, at der ville blive indsat 2 tyske divisioner sandsynligvis på Sjællands vestkyst, og at hele den tyske landgangsoperation ville være gennemført indenfor 24 timer. De danske stridskræfter skulle derfor samles ved landstigningsområderne indenfor 8-10 timer for hurtigst muligt og senest på 2. dagen efter landgangen at overgå til angreb. Lykkedes dette modangreb ikke, havde det danske forsvar forfejlet sin primære opgave. Det skulle derefter optage et henholdende forsvar. Det endelige forsvar, ventede Gørtz, skulle finde sted omkring landskabsfortrængningen Roskilde-Tune-Karlsunde (Tunestillingen)³³. Denne var ganske vist ikke

²⁹ »Rapport över förhandlingar med danska generalstaben i Köpenhamn den 22.-24. maj«. Ibid.

³⁰ »Danska militärgeografiska förhållanden samt sannolika tyska operationsriktningar«. Ibid., bilaga 2.

³¹ »Danska försvarsmöjligheter gentemot angrepp från Tyskland«. Ibid., bilaga 3.

³² »Rapport över förhandlingar med danska generalstaben i Köpenhamn den 22.-24. maj«.

³³ »Danska försvarsmöjligheter gentemot angrepp från Tyskland«.

længere indrettet til forsvar, men havde med sine defensive egenskaber alligevel en vis værdi.

For bedre at kunne danne sig et korrekt billede af hvor stor en styrke, der skulle indsættes fra svensk side for at støtte forsvaret af Sjælland ved Tunestillingen, gennemførte Gørtz, Ehrensvärd og Sergel den 24. maj en kortere studietur til området. Desuden besøgte de et muligt tysk landgangsområde ved Køge Bugt³⁴.

En sammenligning af de af Gørtz videregivne oplysninger om den danske forsvarsplanlægning, forsvarsorganisation og forsvarsevne med den faktiske planlægning, som den gengives i det overleverede danske militære kildemateriale³⁵, giver indtryk af en meget åben og virkelighedsnær information. Centralafdelingen fik herigennem – på godt og ondt – tegnet et korrekt billede af Danmarks forsvarsmuligheder i.f.m. en tysk aggression. Informationer der fuldt ud blev indarbejdet i den militære underkommissions senere studier. Ehrensvärd fremhævede i sin efterfølgende rapport, at »en fast grund erhållits för att inför försvarskommissionen kunna framlägga huvuddragen av Danmarks militärpolitiska läge«. Han vurderede, at man, i betragtning af at der ikke kunne forventes indsat mere end »högst 2 svaga, danska operativa enheter«, måtte regne med, at »minst 3 sanktionsdivisioner erfordras för försvaret av Tune-stillingen«³⁶. Dette var således noget mere, end man havde forestillet sig fra den svenske generalstabs side i april, forud for drøftelserne i København i maj.

Generalstabsforhandlinger i København, oktober 1933

Ehrensvärd understregede i sin rapport efter mødet i København den 22.-24. maj nødvendigheden af fornyede forhandlinger med danskerne for at kunne bedømme behovet for et indgreb på Sjælland *fortsat* ud fra et rent militært synspunkt. Ikke mindst fordi »man i Danmark ännu synes hava en något föråldrad uppfattning om flygvapnets betydelse«³⁷. Eh-

³⁴ »Rapport över förhandlingar med danska generalstaben i Köpenhamn den 22.-24. maj«.

³⁵ Planerne for Sjællands forsvar blev i lighed med andet militært materiale brændt den 9. april 1940. Ole Isgaard Olsen har i Planlægningen af det sjællandske landforsvar 1922-1940, København 1985 (Olsen) fremlagt resultaterne af en omfattende rekonstruktion.

³⁶ »Rapport över förhandlingar med danska generalstaben i Köpenhamn den 22.-24. maj«.

³⁷ Ibid. Det var først ved den danske generalstabsøvelse i juni måned 1936, at fjendtlige taktiske og strategiske flyverangreb blev introduceret som en reel fare i den danske militære planlægning. Olsen, p. 79.

rensvård pegede desuden på, at det ville være nødvendigt at forhandle om »det rationella sättet för organisationen av ett överskeppnings-företag«³⁸.

Mødet i maj 1933 havde karakter af mere indledende drøftelser. Det blev nu fulgt op af egentlige forhandlinger på højt niveau i København den 5. og 6. oktober 1933. Ved dette møde deltog Gørtz, og selve lederen af den militære underkommissions strategiske undersøgelser, oberstløjtnant Axel Rappe, sammen med Gustaf Sergel. Centralafdelingen indhentede forud for mødet oplysninger fra forskellige berørte enheder, om hvad de ønskede belyst ved forhandlingerne med danskerne³⁹. Afdelingen forelagde bl.a. et VPM om forberedelse af samarbejde vedr. luftbevogtning mellem Danmark og Sverige for chefen i det svenske udenrigsministeriums politiske afdeling, baron H. Beck-Friis. Dets indhold var derefter blevet diskuteret med »kabinetsekretæren« (dette svarer til statssekretæren i øvrige ministerier og var således udenrigsministerens nærmeste embedsmand), baron C. Hamilton, der efter en samtale med udenrigsministeren, Rickard Sandler, den 13. september 1933, gav »chefen för generalstaben tillstånd att i samråd med danska generalstaben verkställa det föreslagna förberedelsesarbetet«⁴⁰.

Denne godkendelse er interessant, fordi den udgør en undtagelse. Forud for mødet i maj måned havde centralafdelingen ikke indhentet godkendelse i ministeriet. Afdelingen informerede heller ikke udenrigsministeriet om, hvad den i øvrigt ville diskutere med den danske generalstab under mødet i oktober måned. Der var med andre ord en klar skillelinje mellem de mere begrænsede samarbejdsforhandlinger, hvori luftbevogtningsspørgsmålet indgik, og så forhandlingerne om militær støtte til Danmark. Disse foregik tydeligvis uden ministeriets accept eller viden.

Spørgsmålet om samarbejde mellem de to landes luftbevogtninger var oprindeligt blevet rejst af Gørtz ved mødet i maj. Det rummede hverken

³⁸ »Rapport över förhandlingar med danska generalstaben i Köpenhamn den 22.-24. maj«.

³⁹ »VPM angående förberedandet av samarbete i luftbevakningshänseende mellan Sverige och Danmark«. GA/CA/Serie F, Operationshandlingar, J:D, nr. 1:2, KrA. »VPM angående ifrågasatt anslutning mellan svenska och danska luftförsvarens förbindelsesnät«. Ibid. »VPM angående vad som bör meddelas danska generalstaben rörande eventuellt samarbete beträffande luftbevakningen«. Ibid., nr. 1b 2. »PM rörande önskemål ifråga om kustartilleriförsvar vid Öresund, som måste åstadkommas genom Danmarks försorg«. GA/CA/Serie F, 1930 års försvarskommission, HC: 22 d, KrA.

⁴⁰ Påtegning på »VPM angående förberedandet av samarbete i luftbevakningshänseende mellan Sverige och Danmark«.

de store folkeretslige eller tekniske problemer og man blev derfor enige om visse foreløbige foranstaltninger vedr. en koordination mellem de to landes luftbevogtningssystemer⁴¹. Umiddelbart så det altså ud som om, at dette samarbejde var let at effektuere. Der kom imidlertid til at gå næsten 5 år med megen forhandling og endnu mere korrespondence, før en aftale blev sluttet formelt. Det skete først med den aftale som Gørtz indgik den 26. september 1938 med major O. E. Sundell, der repræsenterede den svenske forsvarsstab⁴².

Vedrørende spørgsmålet om svensk hjælp til Danmark redegjorde Rappe for, hvordan de oplysninger, som den danske generalstab havde givet i maj, var blevet bearbejdet af den svenske generalstab. En redegørelse han gentog overfor den kommanderende general, generalløjtnant Erik With, og generalstabschefen W. W. Prior under en »uppvaktning« den 6. oktober om aftenen⁴³. Med hensyn til svenskernes overvejelser om at sikre overskibningen til Sjælland ved hjælp af kystartilleri, fremhævede Rappe ønskværdigheden af, at man fra dansk side spærrede Drogden v.h.a. miner og ved opstilling af let og middelsvært artilleri på Saltholm og Amager, samt sikrede Køge Bugt mod tyske stridskræfters ophold der⁴⁴. Så omfattende sikringsforanstaltninger var mere end Gørtz kunne love. Spørgsmålet om Øresunds sikring og navnlig Københavns kystdefension var tilbagevendende konfliktstof mellem hæren og søværnet. Der var betydelig uenighed om, hvordan disse opgaver skulle håndteres og af hvem⁴⁵. Gørtz svarede derfor, at spærringen af Drogden indgik i de danske planer, og at de på Amager allerede i fredstid opstillede batterier formentlig ville kunne løse de nødvendige flankeringsopgaver. Med hensyn til spørgsmålet om sikring af Køge Bugt var dette imidlertid et problem, der »för närvarande icke med säkerhet kunde lösas«.

Rappe bad desuden om nogle kompletterende oplysninger vedr. koncentrerings- og underholdsmuligheder for de svenske tropper, der

⁴¹ »Rapport över förhandlingar med danska generalstaben oktober 1933«. GA/CA/Serie F, Operationshandlingar, J:D, nr. 1:2, KrA.

⁴² »Plan för samarbete mellan den danska och svenska luftbevakningen«, den 30. september 1938. Udenrigsministeriets arkiv, København (UM): 13 D 22. Det er således ikke korrekt, når Sjøqvist anfører, at disse forhandlinger først blev påbegyndt efter det nordiske udenrigsministermøde i København den 22.-24. juli 1938. Viggo Sjøqvist, Danmarks udenrigspolitik 1933-1940, København 1966 (Sjøqvist), p. 266.

⁴³ »Rapport över förhandlingar med danska generalstaben 1933«.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Gunnar Bo Clausen, »Forholdet mellem den danske hær og det danske søværn 1932-1934. Forhandling eller konflikt?« Tidsskrift for søværn 1981, p. 387 f, samt p. 408 ff.

ville blive overført til dansk territorium⁴⁶. Iflg. det svenske referat lovede Gørtz at lade en sådan undersøgelse udarbejde og oversende til den svenske generalstab. En svensk officer burde derefter »inträffa i Köpenhamn för att därstädes i detalj undersöka möjligheterna«⁴⁷. En undersøgelse som den nævnte findes hverken i den danske eller svenske generalstabs akter. Der er heller ikke spor af, at der var nogen svensk officer i København for at diskutere koncentrerings- og underholdsspørgsmål i relation til et svensk indgreb. Efter alt at dømme mente centralafdelingen, at en sådan detailplanlægning var unødvendig, så længe underkommissionen ikke havde taget endelig stilling til planerne. En tilsvarende påtegning blev nemlig gjort på rapporten fra forhandlingerne⁴⁸.

Den militære underkommission afslutter sit arbejde.

Overførsel af et ekspeditionskorps anbefales

Den militære underkommission afsluttede sit arbejde i 1934. Som nævnt havde den forsvarsaktivistiske kreds af officerer med tilknytning til Ny Militär Tidskrift haft en afgørende indflydelse på kommissionens arbejde og navnlig på de strategiske undersøgelser, der var fundamentet for underkommissionens øvrige arbejde. Derved var der en umiskendelig sammenhæng mellem kommissionens synspunkter og generalstabens.

NMT-kredsen havde siden slutningen af 1920'erne – ved bevidst at bruge henvisningen til Sveriges forpligtelse som medlem af Folkeforbundet til at medvirke ved sanktionsindgreb i Østersøregionen – søgt at ændre Sveriges traditionelle neutralitetspolitik til en solidaritetspolitik hvilende på eksistensforsvarets koncept⁴⁹. Kredsen havde i løbet af de 5 år, forsvarskommissionen sad, styrket sine positioner i generalstabens og indenfor ledelsen af Sveriges forsvar. Den kunne nu reelt påvirke beslutningsprocessen. Dette slår tydeligt igennem i underkommissionens betænkning. Den omfattende betænkning i to dele analyserede ikke alene

⁴⁶ Informationsudvekslingen synes på dette punkt at have været parallel med den, som gennemførtes med den finske generalstab i efteråret 1933 og i løbet af det følgende forår. Jfr. Turtola, p. 156 ff.

⁴⁷ »Rapport över förhandlingar med danska generalstabens oktober 1933«.

⁴⁸ »f.n. onödigt«. Blyantspåtegning. Ibid.

⁴⁹ Den senere svenske udenrigsminister Östen Undén hävdede eksempelvis, at sanktionsforpligtelsen i NMT-kredsens fortolkning udelukkende tjente som en maskering af tankerne om et svensk-finsk forsvarsforbund. Östen Undén, Två försvarsutredningar, Stockholm 1930, p. 399 ff. Se tillige Arvid Cronenberg, »Kretsen kring Ny Militär Tidskrift. En studie i militär opinionsbildning 1927-1929«. I Aktuellt och Historisk 1974, p. 96.

de forskellige mulige krigssituationer, men behandlede også det svenske forsvars freds- og krigsorganisation med henblik på at skabe en mere bevægelig og ildkraftig operativ enhed. Dette var på linie med de nyere forestillinger om en mobil krigsføring, der blev udviklet efter den første verdenskrig omkring Fuller og Liddle Hart i England, de Gaulle i Frankrig og – senere – Guderian i Tyskland⁵⁰. Det understreger, at NMT-kredsen var visionære innovatorer. Derved var de i stand til at gå udenfor de nationale begrænsninger. Selvom hovedindtrykket af betænkningen er en fagmilitær redegørelse, så er både målsætning og argumentation klart politisk. Et vægtigt forsøg på at påvirke politikerne i retning af en ny og mere aktiv forsvarspolitik. At erstatte neutralitetsforsvaret med et solidaritetsforsvar. Sveriges forpligtelser indenfor Folkeforbundets kollektive sikkerhedssystem åbnede netop muligheder herfor.

I afsnittet »Sveriges försvar genom sanktionsingripande«⁵¹ drøftede den militære underkommission Folkeforbundets sanktionssystem herunder implikationerne af den militære sanktionsforpligtelse. Kommissionen betonedes, at militære sanktioner var afhængige af medlemsstaternes indbyrdes solidaritet og adgangen til militære magtmidler. Folkeforbundets artikel 16 foreskrev, at forbundsrådet »shall recommend to the several Governments concerned what effective military, naval or air force« de enkelte medlemmer skulle bidrage med til de væbnede styrker, for at »protect the covenants of the League«⁵². Den militære sanktionsforpligtelse ville altså hvile på de stater, der var mest berørt af krigshandlingerne. Dette forbehold var i overensstemmelse med den reservation, Sverige havde udtrykt inden sin tiltrædelse af Folkeforbundet i 1920. Det hed heri, at forbundsrådet først og fremmest burde henvende sig til de stater, der p.gr.a. deres geopolitiske stilling havde størst interesse i at få fredstilstanden genoprettet⁵³.

På baggrund af disse almene overvejelser behandlede underkommissionen de mest sandsynlige situationer, hvor Sverige kunne blive opfordret til at deltage i et sanktionsindgreb. Det var, hvis Sovjet rykkede frem til Den botniske Bugt, eller hvis Tyskland besatte Danmark. Indgreb i Finland og på Sjælland blev sidestillet og prioriteret klart højere end et indgreb i Estland-Letland eller på Jylland-Fyn. Kommissionen fremhævede igen Sjælland som muligt tysk springbræt ved operationer mod

⁵⁰ Carl-Axel Gemzell, *Organization, Conflict and Innovation. A Study of German Naval Strategic Planning 1888-1940*, Lund 1973, p. 252 ff.

⁵¹ Den militære underkommissions slutrapport, 1935. GA/CA, I. avd., HA:1, KrA.

⁵² Folkeforbundets artikel 16, stk. 2.

⁵³ Kungl. Maj:ts proposition 90/1920.

Sverige: »... ett tysk besittningstagande av Själland (är) det farligasta utgångsläget för tyska företag mot Sverige»⁵⁴.

I den scenarietegning som lå til grund for planlægningen af krigssituation syd og dermed for et indgreb på Sjælland, udelukkede de svenske militære planlæggere et isoleret tysk angreb. De mente imidlertid, at Tyskland ville kunne indlede en art præventivkrig via de danske øer, hvis landet var i tvivl om troværdigheden af Sveriges neutralitet. Desuden blev den mulige udnyttelse af Sydsverige som baseområder ved fjendtlige operationer mod Tyskland fremhævet som motivation for et angreb.

Underkommissionen understregede, at de gunstigste forudsætninger for at gennemføre en tysk aggression mod Sydsverige ville være efter, at Sjælland var erobret. Operationen fik da nærmest »karaktären av en flodövergång»⁵⁵. Kommissionen mente endog, at et tysk angreb »av större omfattning mot Sverige i stort sett kunna betraktas som mindre sannolika», hvis de danske øer ikke var taget i besiddelse⁵⁶. Mens et direkte forsvar af Sveriges Øresundskyst krævede omkring 3 operative enheder, så skulle »ett upptagande av det svenska försvaret redan på Själland medföra, att en kraftinsats av *en-lvå* operativa enheter bedömas som en tillräcklig förstärkning av det danska försvaret för att erhålla trygghet mot tyska landstigningsföretag» på svensk grund⁵⁷. Det var således knapt så meget udtryk for nordisk solidaritet, som for svensk egeninteresse, når den militære underkommission kunne anbefale et svensk sanktionsindgreb på Sjælland.

Underkommissionen fulgte i sin skitsering af en intervention på Sjælland resultaterne af de undersøgelser, som centralafdelingen havde gennemført 1932-1933. Den mente, at en tysk landgangsoperation næppe ville overstige 2 divisioner. På denne baggrund vurderede militærkommissionen, at der ville være gode muligheder for »med en indsats av 3-4 sanktionsdivisioner snabbt framkalla ett avgörande till dansk fördel»⁵⁸, forudsat at de svenske stridskræfter kunne blive sat ind på et tidligt tidspunkt af begivenhedsforløbet. Denne præcisering hang sammen med, at man fra svensk side vurderede, at det danske forsvar kun ville være i

⁵⁴ GA/CA/Serie F, 1930 års försvarskommission, A IV:62, KrA.

⁵⁵ »Grunder för försvarsväsendets struktur, omfattning och krigsberedskap», p. 213. GA/CA, 1. avd., HA:1, KrA.

⁵⁶ Ibid., kap. V.

⁵⁷ Ibid.

⁵⁸ Den militære underkommissions slutrapport, 1935, p. 299-315. GA/CA, 1. avd., HA:1, KrA. Den militære underkommission bruger i flæng betegnelsen »Sanktionsdivision» eller »fördelning». Den svenske betegnelse for en operativ enhed - fördelning - svarer normalt til 20.000 mand. 1-2 fördelning ækvivalerer m.a.o. 3-4 sanktionsdivisioner.

stand til at holde Sjælland i tre uger. Skulle indgrebet derfor have virkning, måtte det enten sættes ind præventivt, eller også forudsætte at de svenske styrker allerede var mobiliseret og koncentreret i Skåne. Det blev tilføjet, at overskibningen af de svenske styrker kunne sikres ved opstilling af luftværns- og kystartilleri evt. suppleret med tilsvarende danske sikringsforanstaltninger, samt ved minering af sejlrenderne gennem Øresund. Tyske luftangreb mod transportskibene kunne på effektiv vis afvises ved hjælp af »de svenska bombförbandens operationer« (iflg. datidens svenske militære tankegang var midlet mod fjendtlige luftangreb bekæmpelse af fjendens flybaser i langt højere grad end operative indgreb v.h.a. luftværnsartilleri og jagerfly⁵⁹). Det blev desuden pointeret, at det ville få stor strategisk betydning, hvis engelske eller franske slagskibe kunne holde tyske søstridskræfter syd for Kattegatlinien: Sjællands Rev-Hjelm. Derved ville der være sikkerhed for, at tyskerne ikke kunne gribe ind mod overskibningen i den nordlige del af Øresund⁶⁰.

Underkommissionen konkluderede, at en svensk deltagelse i forsvaret af Sjælland eller Finland ville have væsentlig betydning for Sveriges eget forsvar. Der ville være klare strategiske fordele i et fremskudt forsvar – at forsvaret blev forskudt fra Torne elv til Systerbäck, eller – som det synes – fra Skåne til Tune-stillingen. Det var dog uomgængeligt, at det svenske forsvar, samtidig med at det deltog i sanktionsindgreb, »även skall kunna trygga svenskt territorium mot fientliga angrepp«⁶¹.

I sammenfatningen understregede underkommissionen, at mulighederne for at gennemføre et effektivt indgreb ville være til stede, hvis – med tydelig henvisning til NMT-kredsens argumentation i det foran omtalte programskrift »Antingen – Eller« – Sveriges forsvar blev tilpasset de krav, som forsvaret af rigets frihed krævede. Efter underkommissionens opfattelse ville en udvidet felthær på 8 fördelninger kunne udfylde denne opgave, idet kommissionen dog som minimum kunne acceptere en hær på 6 operative enheder.

Forsvarskommissionens betænkning. Det hemmelige sanktionskapitel

Efter næsten fem års arbejde afgav den svenske forsvarskommission den 30. juli 1935 sin fem bind store betænkning. Betænkningens første del

⁵⁹ Carl-Axel Wangel (red.), Sveriges militära beredskap 1939-1945, Köping 1982, p. 28 f. (Wangel).

⁶⁰ Den militære underkommissions slutrapport, 1935. GA/CA, I. avd., HA:1, p. 299-315. Se desuden GA/CA/Serie F, 1930 års försvarskommission, A IV:22, KrA.

⁶¹ Den militære underkommissions slutrapport., kap. IX.

indeholdt de overordnede forsvarsprincipper. Denne dels niende kapitel – »Sveriges försvar genom sanktionsingripande« – var betænkningens korteste. Bortset fra visse almene betragtninger vedr. sanktionsproblematikken var forsvarskommissionens overvejelser herom blevet klassificeret. De blev i form af et hemmeligt bilag til kommissionsbetænkningen⁶² siden fremsendt i 30 nummererede eksemplarer til forsvarsministeren, Ivar Vennerström.

I den offentliggjorte betænkning blev det slået fast, at Sverige havde en strategisk interesse »av första ordningen«⁶³ i at opretholde status quo i Østersøområdet. Derved, og fordi det – iflg. kommissionen – var sandsynligt, at Folkeforbundet ville rette henvendelse til Sverige om deltagelse i evt. militære sanktioner i området, havde forsvarskommissionen ikke kunnet undlade også at underkaste spørgsmålet om militære sanktioner en indgående undersøgelse. Som et resultat af disse undersøgelser konkluderede kommissionen, at den forsvarsordning, der blev foreslået også kunne opfylde de krav »som rimligt kunna komma att ställas på svenska militära maktmedel vid sanktionsföretag till hjälp åt vissa nordiska länder«⁶⁴.

Det hemmelige bilag fulgte i hovedtrækkene den militære underkommissions indstilling. En bemærkelsesværdig sejr for hærens og NMT-kredsens forsvarsaktivistiske synspunkter. Som det allerede var fremgået af den offentliggjorte betænkning, var kommissionen principielt positiv overfor svensk deltagelse i militære sanktioner, idet den gik ud fra, at sådanne sanktioner ville være i Sveriges egen interesse. Bilaget behandlede de samme mål for sanktionsindgreb som den militære underkommission: Finland, Sjælland, Jylland-Fyn og de baltiske stater Estland og Letland. Igen blev Finland og Sjælland sidestillet og prioriteret betydeligt højere end de to sidstnævnte indgreb. Et »besittningstagande« af Finland hhv. Sjælland ville – efter forsvarskommissionens opfattelse – udgøre »det farligsta utgångsläget« for et sovjetisk resp. tysk angreb mod Sverige. Et indgreb i Estland eller Letland ville derfor være udelukket, hvis der var risiko for en sovjetisk offensiv mod Finland⁶⁵.

Kommissionen mente, at Sverige – hvis dets forsvar blev organiseret i overensstemmelse med de anbefalinger forsvarskommissionen gjorde –

⁶² »Hemlig bilaga ang(ående) Sveriges försvar genom sanktionsingripande«, sammanfattningen. Försvarsdepartementet, H 64, Riksarkivet, Stockholm.

⁶³ SOU 1935:38, p. 163.

⁶⁴ Ibid., p. 164.

⁶⁵ »Hemlig bilaga angående Sveriges försvar genom sanktionsingripande«. Turtola, p. 139 f.

kunne medvirke i fredsbevarende retning i Norden, ved at dæmme op mod stormagternes stadigt mere ekspansionistiske planer.

I bilagets sammenfatning konkluderede forsvarskommissionen, at Sverige med den foreslåede forsvarsordning ville have gode muligheder for at gennemføre et sanktionsindgreb i Finland eller på Sjælland. Navnlig ved et indgreb på Sjælland, understregede kommissionen, var tidsfaktoren afgørende. På grund af det danske forsvars begrænsede størrelse skulle et indgreb enten indsættes præventivt, eller så tidligt i krigsudviklingen, at koncentreringen af sanktionsstridskræfterne ved Tune-stillingen kunne »vara fullbordad under loppet av den 3. operationsveckan«⁶⁶. I den valgte formulering lå implicit et krav om en betydelig kvantitativ forbedring af Danmarks egen forsvarsevne⁶⁷, som forudsætning for overførsel af et svensk ekspeditionskorps til hjælp ved forsvaret af Sjælland mod en tysk aggression.

Forsvarskommissionens betænkning var grundlaget for en gennemgribende omorganisering af det svenske forsvar. Den medførte en væsentligst kvalitativ men i nogen grad også kvantitativ forbedring af hæren⁶⁸, samt en betragtelig udbygning af det svenske flyvevåben. Efter planen skulle den nye forsvarsorganisation træde i kraft pr. 1. januar 1940.

Bag forsvarsbeslutningen stod de borgerlige partier. Det regeringsbærende parti – Socialdemokratiet – havde tydeligvis ulyst mod forsvarsspørgsmålets aktualisering og ønskede ikke at lægge navn til den oprustning, 1936-forsvarsbeslutningen reelt var udtryk for. Regeringen Hansson valgte derfor at demissionere på et ubetydeligt spørgsmål om tillægspensioner. Baggrunden var dog helt klart at finde i det forsvarspolitiske nederlag. Den socialdemokratiske regering blev i en tre måneders periode afløst af regeringen Axel Pehrsson i Bramstorp (Bondeförbundet).

⁶⁶ »Hemlig bilaga angående Sveriges försvar genom sanktionsingripande«, sammenfatningen.

⁶⁷ Den svenske generalstab vurderede ved gentagne lejligheder, at Danmarks forsvar var ringe kvantitativt, men at kvaliteten var høj. Se f.eks. Sergels vurdering i.f.m. hans deltagelse i Jydske Divisions korpsøvelse i efteråret 1933. GA, Utrikesavdelningen, Serie E I g, Militära rese- och studierapporter, vol. 114, KrA.

⁶⁸ Felthæren skulle udvides fra 4 til 6 arméfördelninger, samt en kavalleribrigade. Udvidelsen var dog størst på papiret, idet antallet af infanteriregimenter pr. fördelning blev reduceret fra 4 til 3 og at de fire selvstændige brigader blev nedlagt. Arvid Cronenberg, »Säkerhetspolitik och krigsplanering. Huvudlinjer i arméns operativa planering 1906-1945« (Cronenberg-1986). I Bo Hugemark (red.), Neutralitet och försvar, Stockholm 1986, p. 101 ff.

Hemmelig operativ planlægning

I 1933 begyndte den svenske generalstab at forberede en afløsning for den krigsorganisation, der havde været gældende siden 1928. 1935-1936 blev detaljerne for en provisorieorganisation, der skulle træde i kraft den 1. januar 1937, fastlagt. Den skulle gælde indtil den nye hærordning, med dens seks arméfördelninger og ene kavalleribrigade, kunne træde i kraft pr. 1. januar 1940. En vigtig tilskyndelse til at staben på så tidligt et tidspunkt begyndte planlægningen af en ny krigsorganisation var, at kommunikationsafdelingen samtidig var i gang med at udarbejde et nyt militært tidstabelværk, der også skulle gælde fra 1. januar 1937⁶⁹.

I direkte følge heraf blev det nødvendigt også at gennemgå den operative planlægning. Derved burde den almene forsvarsplan, der var blevet vedtaget i 1927 formelt have været grundlaget; men en række fundamentale forudsætninger – navnlig truslen fra Tyskland – havde ændret sig. I den nye planlægning ville generalstaben desuden udnytte de konklusioner, den militære underkommission var nået frem til.

Arbejdet blev – under stor hemmelighed og fuldstændig uden parlamentarisk indblanding og kontrol – påbegyndt af centralafdelingen allerede i foråret 1934. Dvs. parallelt med afslutningen af de strategiske undersøgelser indenfor underkommissionen. Man kunne have forventet at generalstabschefen, general O. E. Nygren, havde informeret den politiske ledelse om denne operative planlægning, der helt klart lå uden for rammerne af 1927's almene forsvarsplan. Staben vendte imidlertid tilbage til den politik, som den havde praktiseret indtil 1925: at betragte krigsplanlægningen som et internt anliggende for de militære stabe. Arvid Cronenberg skriver i sin artikel *Kapplöpning med tiden*⁷⁰, at en mulig forklaring på generalstabens adfærd er, at den betragtede 1937's krigsplanlægning som et provisorium, der under alle omstændigheder skulle revideres i forbindelse med etableringen af den nye krigsorganisation, der skulle gælde fra 1940. Desuden ønskede staben ikke at »trække flere vekslers« på Socialdemokratiets forsvarsvilje, netop som forsvarskommissionen var inde i den sidste, men afgørende fase.

Det fremgår af centralafdelingens materiale, at man i foråret 1934 forberedte forskellige mulige krigssituationer, bl.a. krigssituation Tyskland. I denne situation skulle I., III., IV. og VI. arméfördelning,

⁶⁹ Ibid., p. 108 ff.

⁷⁰ Cronenberg, »Kapplöpning med tiden. Svensk krigsorganisation och krigsplanering« (Cronenberg-1989). I Bo Hugemark (red.), Stormvarning. Sverige inför andra världskriget, Stockholm 1989, p. 108.

kavalleribrigaden og det 8. infanteriregiment koncentrerer i Skåne, hvor fortsatte koncentreringstransporter kunne forberedes for overførsel af to fördelninger m.m. til Sjælland⁷¹.

I juni 1935 blev der fremsendt en orientering til samtlige arméfördelningsschefer om hovedlinierne i denne planlægning, og i juli samme år blev anvisninger på transportplanlægningen overdraget til kommunikationsafdelingen. Planlægningen gjaldt 1937-krigsorganisationen og skulle ligesom denne træde i kraft den 1. januar 1937. Den omfattede i alt fire mulige krigssituationer:

Krigssituation 1 beskrev en situation hvor Sverige i tilfælde af et sovjetisk angreb på Finland på Folkeforbundets opfordring kunne intervenere til Finlands fordel.

Krigssituation 2 var et direkte sovjetisk angreb på Sverige over Østersøens nordligere del mod kyststrækningen mellem Stockholm og Bråviken.

Krigssituation 3, der af de svenske militære planlæggere blev anset for den mest sandsynlige, beskrev et direkte sovjetisk angreb på Sverige via den svensk-finske grænse og over Den botniske Bugt⁷².

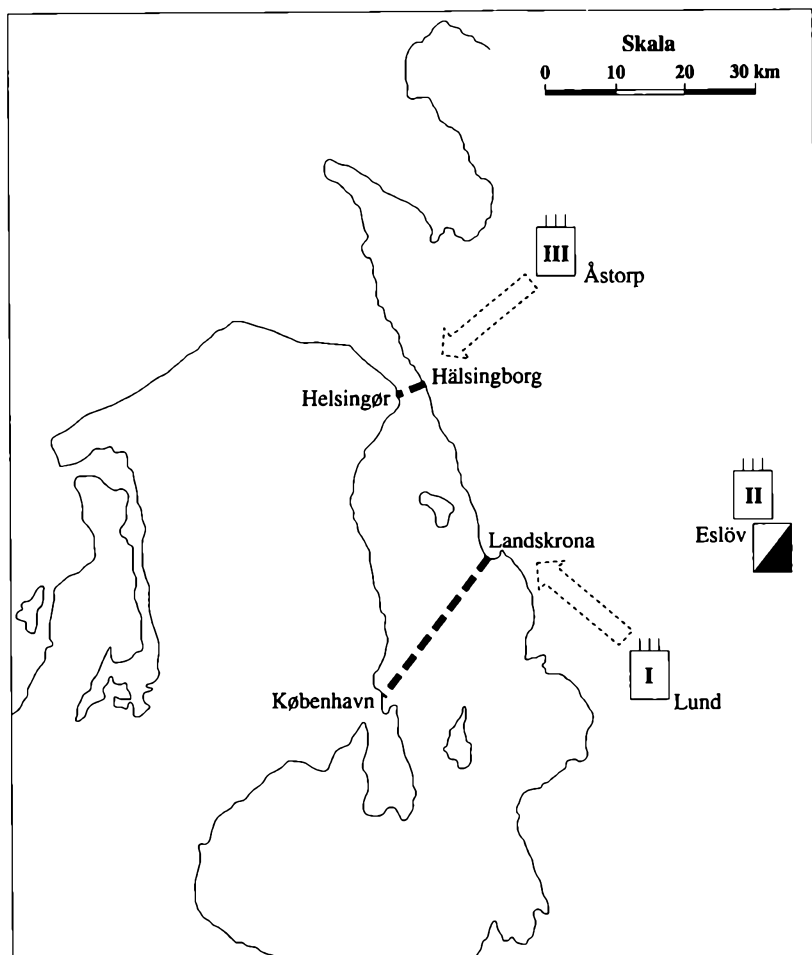
En nyhed i forhold til 1927-forsvarsplanen var, at den svenske generalstab tog krigssituation Tyskland, eller »krigssituation 4«, som den nu blev omtalt, op. Dette var, som det allerede er beskrevet ovenfor, en naturlig konsekvens af det omfattende strategiske undersøgelsesarbejde, der var gennemført indenfor rammerne af forsvarskommissionen. Og det var netop disse undersøgelser, der uden væsentlige ændringer blev anvendt i scenarietegningen.

I følge generalstabens planlægning af denne krigssituation skulle 1. armékåren, der i dette tilfælde bestod af I., III.-V. arméfördelning samt kavalleribrigaden og det 7. infanteriregiment, koncentrerer i Skåne. Det hedder imidlertid, at »urlastningen« af I. og III. arméfördelning kunne »lægga(s) fram till« Malmø og Helsingborg for overførsel »till Sjælland«. I. arméfördelning, der bestod af 6., 11. og 16. infanteriregiment, skulle koncentrerer ved Åstorp, mens III. arméfördelning, der bestod af 9., 15. og 17. infanteriregiment, skulle koncentrerer ved Lund⁷³. Den foreslåede koncentrerer og den planlagte transitering fremgår af kort 2.

⁷¹ »Förslag I till grunder för planläggningen av lantstridskrafternas användning f.o.m. 1937«, den 1. maj 1934, GA/CA, 1. avd., Spridda handl(ingar), Krigsplanläggning 1934-1938, KrA.

⁷² Cronenberg-1989, p. 112 ff.

⁷³ »Grundläggande uppgifter för transporterne i 1937 års mobiliseringsverk«, den 12. juli 1935. GA/CA, 1. avd., a, Spridda handl., Krigsplanläggning 1934-1938, Centralavdelningen-Kommunikationsavdelningen, H18, bilaga 4, KrA.

Kort 2. Planlagt mobilisering og transitering i "Krigsfall 4" - Aggression fra Tyskland.
 Kilde: KrA, 1. avd., a, Spridda handl., Krigsplanläggning 1934-1938, Centralavdelingen - Kommunikationsafdelingen, H18, den 12. juli 1935, bilaga 4.

Signaturforklaring:

Kavalleribrigaden

Arméförderung

Ehrensvärds nye udspil i 1938

NMT-kredsen havde med forsvarskommissionens arbejde nået et af sine vigtigste mål: at få en nyordning af landets forsvar. Ville det nu lykkes kredsen bl.a. at få den svenske regerings accept af en operativ krigsplanlægning, der også omfattede overførsel af et ekspeditionskorps til Danmark på lignende måde som – men af en anden størrelse end – i krigen 1848-1850?

Den svenske forsvarsbeslutning 1936 havde som nævnt medført en kvalitativ og i nogen grad også kvantitativ forbedring af landets forsvar. Desuden indebar forsvarsbeslutningen en omorganisering af forsvarsmagtens øvre ledelseslag, og etableringen af en fælles øverste forsvarsstab, pr. 1. juli 1937, under generalløjtnant Olof Thörnell's ledelse. Blandt forsvarsstabens vigtigere opgaver var en revision af hærens krigsplanlægning under hensyntagen til den ny og mere omfangsrige krigsorganisation, der skulle gælde fra 1. januar 1940⁷¹. Staben skulle desuden samordne de forskellige forsvarsgrenes operative planlægning og udarbejde en ny almen forsvarsplan⁷² som erstatning for den, der principielt havde været gældende siden 1927⁷⁶.

I forbindelse med revisionen af hærens krigsplanlægning udarbejdede forsvarsstabens arméoperationsafdeling – der m.h.t. resort og personer stort set var identisk med generalstabens centralafdeling – i marts 1938 en studie, der beskrev Danmarks forsvar, dets evne til at modstå en evt. tysk aggression og Sveriges muligheder for at undsætte landet. »Sjællandsplanen« blev derved ført frem igen. Studien byggede fortsat på den militære underkommissions strategiske undersøgelser fra 1933-1934, og indeholdt i forhold til disse kun én væsentlig ændring: Et svensk initiativ på Sjælland kunne ikke længere gennemføres indenfor rammerne af Folkeforbundets nu kuldsejlede sanktionssystem. Netop denne option fik således en ny dimension. En overførsel af svenske stridskræfter på indtil 60.000 mand, som studien anbefalede, havde ikke længere karakter af kollektiv forpligtelse; men ville være resultatet af en egentlig strategisk overvejelse eller udtryk for en nordisk solidaritet!

Studien skulle – iflg. en vedtegning på forsiden – forelægges »H K H Kronprinsen-regenten« den 26. marts 1938⁷⁷.

⁷¹ Wangel, p. 30 ff.

⁷² Erik Nordberg, »En överbefälhavare över rikets försvarskrafter. Den högsta militära ledningen 1915-1939« i Meddelanden från Krigsarkivet IX, Uddevalla 1982, p. 172 f.

⁷⁶ Cronenberg-1986, p. 120.

⁷⁷ »Utredning om Danmarks militära motståndskraft gentemot tyska anfallsföretag«. I Utrikesdepartementet, Stockholm (UD): HP 10 D, vol. 779.

Som det blev omtalt ovenfor, var den operative planlægning hidtil blevet betragtet som et internt militært anliggende. I slutningen af maj blev spørgsmålet imidlertid taget op over for de politiske beslutningstagere. Det skete i et koncept til »VPM angående undersøkelser rörande möjligheter till interskandinaviskt militärt samarbete« udarbejdet af Ehrensvärd, nu chef for stabens arméoperationsafdeling.

VPM'et skulle bruges som oplæg ved et regeringsmøde den 2. juni, hvor også Thörnell ville deltage. Formålet var at diskutere en række notater vedr. luftforsvarssamarbejde, som forsvarsstaben havde udarbejdet og fremsendt til stats-, udenrigs- og forsvarsministrene i april og maj måned⁷⁸, samt at undersøge om der evt. var andre spørgsmål, der burde overvejes nærmere⁷⁹ med henblik på senere initiativer vedr. det begrænsede militære nordiske samarbejde, som de nordiske udenrigsministre havde diskuteret under et udenrigsministermøde i Oslo den 5.-6. april 1938⁸⁰.

Ehrensvärd spurgte i konceptet⁸¹, om der ikke allerede nu og i lighed med andre nordiske forsvarsproblemer – først og fremmest Ålandsspørgsmålet – burde gennemføres en undersøgelse af »betingelserna för ett svenskt ingripande till Danmarks stöd för tryggheden av Sjælland«. Han understregede, at en hjælp til Danmark »av militärtekniska skäl« ikke kunne »utsträckas längre än« hertil! Ehrensvärd mente, at det i visse situationer burde overvejes, »om Sverige skall vara berett att militärt understödja Danmark«, dvs. Sjælland (min anm.). Han foreslog, at man, ved forhandlinger med danskerne, skulle »söka vinna klarhet i vilka krav, som härvid skulle komma att ställas på svenska försvarskrafter«; men mente dog ikke, at svensk militær hjælp havde sin berettigelse, med mindre »det danska försvaret stärkes«⁸².

Ehrensvärd gav Boheman en kopi af konceptet. Det var om søndagen den 29. maj⁸³. Dagen efter havde Boheman en samtale med Ehrensvärd. Han havde drøftet Ehrensvärds VPM med udenrigsminister Sandler, der mente at »frågan om Sjælland« burde »strykas«. Angiveligt fordi det var

⁷⁸ »VPM rörande svensk-danskt samarbete i fråga om luftförsvaret«, den 6. maj 1938 og »VPM rörande vissa förhandlingar, som förts mellan svenska och danska generalstaberna 1933-1937, angående eventuellt samarbete mellan luftbevakningsorganisationerna«, den 19. april 1938. UD: HP 10 D, vol. 779.

⁷⁹ Ehrensvärds optegnelser, den 29. maj 1938. I Ehrensvärds arkiv.

⁸⁰ Sjöqvist, p. 227 ff.

⁸¹ For de følgende afsnit se Wahlbäck-1967, p. 244, samt Wahlbäck-1964, p. 374 f.

⁸² Ehrensvärds optegnelser, den 31. maj 1938. Ehrensvärds koncept til »VPM angående undersøkelser rörande möjligheterna till interskandinaviskt militärt samarbete«. Forsvarsstabens hemliga handlingar, Arméoperationsavdelningen, Serie F, IV, f.1, KrA.

⁸³ Ehrensvärds optegnelser, den 29. maj 1938.

af en anden – og mere omfattende – karakter, end hvad der var hensigten med regeringsdrøftelsen, nemlig samarbejde mellem luftforsvarerne⁸⁴. Boheman tilføjede i en senere samtale med Ehrensvärd, at der muligvis kunne blive tale om, at man ville diskutere initiativer vedr. Øresund, »för att kompensera det som var viktigt, Ålandsundersökningarna«⁸⁵. Denne tilføjelse betoner, at i hvert fald Boheman fandt det politisk nødvendigt at holde visse begrænsede samarbejdsspørgsmål åbne for at balancere det finske engagement. Dog at det var dette, der nu stod i centrum for opmærksomheden.

Også udenrigsminister Sandler synes at have været af denne opfattelse: I en radiotale den 4. april 1938 havde han opfordret til at undersøge mulighederne for koordination mellem »alla, resp(ektiva) flera nordiska länders värmkraft« på »begränsade områden och spørgsmål«⁸⁶. En efterfølgende diskussion under det nordiske udenrigsministermøde i Oslo den 5.-6. april, viste imidlertid, at Sandler ganske vist var interesseret i militær koordination; men kun på et lavt og uforpligtende niveau. Dette gjaldt dog ikke Ålandsspørgsmålet⁸⁷. Allerede den 4. april havde han haft en indledende samtale med den finske udenrigsminister Rudolf Holsti herom, og den 19. maj blev egentlige politiske forhandlinger indledt i Stockholm⁸⁸.

I det endelige VPM var Sjællandsspørgsmålet udeladt. Med hensyn til Øresund foreslog forsvarsstaben, at Sverige »genom överläggningar med vederbörande danska myndigheter«, undersøgte mulighederne for en koordineret og »effektivt tryggande av Öresund«⁸⁹. Det må have været relativt vidtgående militære foranstaltninger, såsom koordineret luftartilleri og minering af Sundets munding, forsvarsstaben har haft i tankerne. De mere begrænsede samarbejdstiltag, f.eks. gensidig luftmødetjeneste, blev omtalt selvstændigt i memorandummet. Regeringsmødet førte imidlertid ikke til nogen beslutning om initiativer til sikring af Øresund. Hverken dette spørgsmål eller spørgsmålet om egentlig militær hjælp til Danmark blev siden rejst i et politisk forum. Derimod var den svenske regering meget velvilligt indstillet overfor fælles finsk/svenske initiativer

⁸⁴ Ibid., den 30. maj 1938.

⁸⁵ Ibid., den 31. maj 1938.

⁸⁶ Rickard Sandler, Strömväxlingar och lärdomar, Stockholm 1938, p. 97.

⁸⁷ Referat af udenrigsministermødet i Oslo, den 5.-6. april 1938. UD: HP 20 D, vol. 979. De eksisterende referater fra 1930'ernes udenrigsministermøder har divergerende meningsindhold. For en udførlig redegørelse for denne problematik se Gregersen-1988, p. 44 f.

⁸⁸ Wahlbäck-1964, p. 55 ff, samt p. 64 ff.

⁸⁹ »VPM angående undersökningar rörande möjligheterna till interskandinaviskt samarbete«, den 2. juni 1938. UD: HP 10 D, vol. 779.

til Ålandsøernes sikring og overfor de forskellige interskandinaviske samarbejdsspørgsmål vedr. luftforsvaret. Mht. sidstnævnte ville man tænke »över saken och regeringens beslut skulle sedermera meddelas«⁹⁰.

Forsvarsstaben vendte ikke siden tilbage til spørgsmålet om overførsel af et ekspeditionskorps til Sjælland. Ehrensvärd synes nu også definitivt at have opgivet spørgsmålet. Således skriver han i sin dagbog den 30. september 1938, at »Danmark ... enligt min uppfattning icke längre (är) att räkna med i militärpolitiskt avseende i vad rör Norden ... Själva vilja de icke göra något och förmå ju också, om det hela ses såsom det kanske bör ses, såsom ett rent isolerat problem, skäligen litet«⁹¹.

På lignende måde hedder det i et promemoria fra forsvarsstabens marineoperationsafdeling i december 1938, at »med hänsyn till Danmarks utsatta läge, svaga försvar och till synes splittrade försvarsvilja synes det för närvarande ej kunna komma ifråga att umgås med tanken på ett svenskt-danskt samgående«⁹². Tilbage af det dansk-svenske militære samarbejde var kun spørgsmålet om udarbejdelse af fælles flykort, gensidig luftmeldetjeneste m.v. Dette samarbejde blev formaliseret i en række aftaler mellem den danske generalstab og den svenske forsvarsstab i efteråret 1938. Men ingen af aftalerne blev nogensinde effektueret. 1930'ernes dansk-svenske militære samarbejde bar reelt aldrig nogen frugt.

Foreløbige konklusioner

I det hemmelige bilag til den svenske forsvarskommissions endelige betænkning fra efteråret 1935 hedder det, at Sverige ville have mulighed for at overføre et ekspeditionskorps til Sjælland under visse nærmere forudsætninger. Den svenske generalstab havde ved gentagne lejligheder peget på ønskværdigheden af et øget dansk forsvar. I bilaget havde den fremhævet, at den manglende danske forsvarsevne begrænsede sanktionsstyrkernes muligheder. Overførslen af stridskræfter til Sjælland skulle senest være tilendebragt i løbet af den 3. operationsuge for at have effekt. Selvom det således ikke siges direkte, er det dog tydeligt, at forudsætningerne for et dansk-svensk militært samarbejde fra svensk side var, at Danmark oprustede⁹³.

⁹⁰ Ehrensvärds optegnelser, den 2. juni 1938.

⁹¹ Ibid., den 30. september 1938.

⁹² »PM angående Öresundsproblemet«, den 21. december 1938. Forsvarsstabens hemliga handlingar, Marinoperationsavdelingen, F II:3:1, KrA.

⁹³ »Hemlig bilaga angående Sveriges försvar genom sanktionsingripande«, sammanfattningen.

I en samtale med den engelske udenrigsminister, Anthony Eden, den 7. april 1937, berørte Stauning dette krav, men også de krav Danmark måtte stille. Stauning understregede, at det var meningsløst at tale om militært samarbejde mellem de skandinaviske lande »without some mutual assistance arrangement«. Danmark havde ikke været parat til at tage »certain steps of a military character which the Swedish General Staff had asked for«, fordi Sverige ikke selv havde været parat til at give Danmark »a guarantee ... if attacked«⁹¹. Forudsætningen for et dansk-svensk samarbejde var m.a.o. dels, at Danmark var villig til at opruste, dels at Sverige gav Danmark en bindende garanti om støtte i krig.

Vi kan således konkludere, at de initiativer og forhandlinger om et dansk-svensk militært samarbejde, som vi har belyst i denne artikel, fra starten var belastet med to svære odds. Det ene var Danmarks uvillighed til at opruste. Det andet var Sveriges ulyst mod at binde sig overfor Danmark. Her kom bl.a. interessen for en sikring af Ålandsøerne ind i billedet, men også interessen for et bredere nordisk samarbejde.

Staunings udtalelse overfor Eden viser, at han må have kendt til de dansk-svenske generalstabsforhandlinger i 1933. Dette rejser spørgsmålet om i hvilket omfang disse forhandlinger skete med Staunings viden og vilje. Den 17. oktober 1933 gjorde Stauning sine kendte udtalelser om Nordens grænse. Stauning sagde bl.a., at en »betydningsfuld Opinion staar ganske sikkert sammen med os, thi Landegrænsen imod Syd, den er, som det saa ofte er sagt, Nordens Grænse, og et Overgreb her vil være Nordens, hele Nordens Sag... Ingen tænker paa at formindske disse Landes Selvstændighed og ingen tænker paa militære Alliancer; men just de selvstændige Stater i Norden vil desuagtet være i Stand til at etablere et Samarbejde og en fælles moralsk Front, som ikke vil være uden Værdi for os her i Landet«⁹². Denne udtalelse kan muligvis tolkes som en – meget forsigtig – positiv markering i sagen. Dagen før, den 16. oktober, havde Stauning et møde med With⁹³, hvor de kan have diskuteret mulighederne for at opnå svenske militære garantier. Reaktionen fra svensk side tydede imidlertid på, at generalstabsforhandlingerne skete uden den svenske regerings viden. Hvilket muligvis er grunden til, at Stauning senere, i sin samtale med den svenske statsminister P. A. Hans-

⁹¹ »Danish foreign policy«, FO 371/121075, Foreign Office (Public Record Office), London.

⁹² Rigsdagstidende: Folketingets Forhandlinger 1933-34, sp. 129 f.

⁹³ Staunings lommebog for Rigsdagssamlingen 1933-34, Staunings arkiv, kasse 2. Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv.

son, den 25. oktober, hævdede, at han ikke sigtede til et forsvarspolitisk samarbejde med sine udtalelser i Folketinget⁹⁷.

Til Den parlamentariske Kommission forklarede P. Munch, at der aldrig var »fremkommet noget ... fra den svenske Regering og Rigsdag« med hensyn til »Sikring af Danmark«⁹⁸. Ehrensvärd skrev et brev til Ebbe Gørtz i midten af juni måned 1938 for at advare denne om en forestående svensk demarche vedr. begrænsede militære samarbejdstiltag⁹⁹. I sine dagbogsoptegnelser forklarer Ehrensvärd, der synes at have betragtet Munch som den egentlige hindring for et tættere militært samarbejde med danskerne, at han ved denne forhåndsorientering ville forhindre, at Gørtz »blev satt i en ubehagelig situation från Munchs sida på grund av föregående underhandlingar«¹⁰⁰. Dette tyder på, at Munch var blevet holdt uvidende om de dansk-svenske militære forhandlinger. Hans egen holdning til et forpligtende nordisk samarbejde synes da også at tale for, at de personer, der havde kendskab til de militære kontakter, så længe som muligt måtte ønske at holde ham uvidende om dem.

Spørgsmålet om en svensk intervention på Sjælland blev efter 1933 ikke mere genstand for forhandling mellem den danske og svenske generalstab. Indtil april 1936, hvor Ehrensvärd sammen med kaptajn Åkerman drøftede koordination af luftmeldetjenesterne og fælles mørklægning i Øresundsområdet med oberst Helge Bennike og kaptajn Erik Andersen Hoffman fra den danske generalstab¹⁰¹, var der alene tale om brevlig kontakt mellem repræsentanter for de to stabe. Kontakternes formål var hovedsageligt stærkt begrænsede militære samarbejdstiltag. Samtidig medførte de brevlige kontakter, at der efterhånden blev udviklet et uformelt forum – navnlig mellem Rappe, Ehrensvärd, Bennike og Gørtz – hvor især indenrigs- og forsvarspolitiske spørgsmål, samt politiske nøglepersoner og deres politiske adfærd blev grundigt analyseret og diskuteret.

Centralafdelingen i den svenske generalstab arbejdede dog videre med spørgsmålet om overførsel af et ekspeditionskorps til Sjælland og ind-

⁹⁷ Per Albin Hanssons referat af mødet med Stauning, den 25. oktober 1933. UD: HP 20 D, vol. 977.

⁹⁸ Den parlamentariske Kommission, bd. I. København 1946, sp. 580. Munch udtalte sig gentagne gange på denne vis, således ved et møde i Det udenrigspolitiske Nævn den 7. december 1934, hvor han kraftigt imødegik Erik Withs ønsker om koordineret sikring af Øresundsområdet. Referat i UM: 10 D 33.

⁹⁹ C. A. Ehrensvärd - Ebbe Gørtz den 18. juni 1938. I Ehrensvärd arkiv.

¹⁰⁰ Ehrensvärds optegnelser den 18. juni 1938. Ibid.

¹⁰¹ »Rapport over Drøftelser mellem Repræsentanter for den svenske og den danske Generalstab den 25/4 1936«. GA/CA/Serie F, Operationshandlingar, J:D, nr. Ia 6, KrA. Referatet er skrevet af Helge Bennike.

arbejdede i 1934-1935 bl.a. muligheden for et fremskudt forsvar på Sjælland i den svenske krigsplanlægning. Afdelingen har formentlig vurderet, at den har haft de nødvendige informationer for at kunne udarbejde de enkelte krigsstudier og foretage en prioritering af disse. Desuden foregik den svenske krigsplanlægning uden politikernes accept eller viden, hvorfor det må have været i den svenske generalstabs interesse at undgå en officiel tilkendegivelse fra dansk side.

Interessen synes således hele tiden at have været størst fra svensk militær side. I den danske krigsplanlægning har man – efter alt at dømme – ikke på noget tidspunkt arbejdet ud fra en forudsætning om, at Sjællands forsvar kunne støttes på svenske landstridskræfter¹⁰². Dette betyder imidlertid ikke, at man fra dansk *militær* side var imod et samarbejde med svenskerne. De svenske militære akter rummer – som det fremgår af ovenstående – en flittig dansk korrespondence fra årene 1933-1936. En korrespondence der dokumenterer, at den danske generalstab var interesseret i at indgå bindende aftaler m.h.t. luftbevogtning og samtidig mørklægning i Øresundsområdet¹⁰³. I forbindelse med en artikelserie – *Broen til Sverige* – i Berlingske Aftenavis i efteråret 1934, udtalte Erik With sig for opstilling af korresponderende kanonbatterier på den sydlige del af Amager, på Stevn og ved Sundets nordlige indsejling¹⁰⁴, dvs. eksakt de sikringsforanstaltninger som Gørtz ikke havde været i stand til at tilbyde svenskerne under mødet med Rappe næsten præcis et år tidligere. Den kommanderende general synes altså at have været interesseret i en mere forpligtende form for samarbejde med svenskerne, i hvert fald på dette begrænsede område.

På svensk side fortsatte overvejelserne om – under givne omstændigheder – at overføre et ekspeditionskorps til Sjælland helt op til 1938. Den kollektive sikkerhedspolitik havde da spillet fallit og en ny magtsituation var opstået ved Østersøen, hvor Tysklands voksende militære styrke gjorde sig gældende og skræmte de skandinaviske lande til tilbageholdenhed og eftergivenhed overfor naboen i syd¹⁰⁵.

¹⁰² Olsen, p. 52 ff. Iflg. Olsen udelukkede Erik With (i 1937) ikke fremmed hjælp i form af flåde- og flyverstøtte. Hjælp i form af hærstyrker var derimod - efter hans mening - ikke sandsynlig. Ibid., p. 81.

¹⁰³ GA/CA/Serie F, Operationshandlingar, J:D («Krigsfall Danmark»).

¹⁰⁴ Berlingske Aftenavis den 6. oktober 1934.

¹⁰⁵ Patrick Salmon, »Anglo-German Commercial Rivalry in the Depression Era; The Political and Economic Impact on Scandinavia 1931-1939«, i Von der Konkurrenz zu Rivalität: Das britisch-deutsche Verhältnis in den Ländern der europäischen Periferi 1919-1939, ed. Marie-Luise Recker, Stuttgart 1986, p. 101-141.

SUMMARY

A Swedish Expeditionary Corps to Denmark? The 1933 Swedish-Danish General Staff Negotiations: Background, Course and Follow-up

While contacts between the Finnish and Swedish general staffs and Swedish plans for military assistance to Finland prior to World War II have received thorough treatment in a number of works, professional historians have given only scant attention to the Swedish general staff's contacts with its Danish counterpart and the deliberations of the Swedish general staff on relieving parts of Denmark in the case of a German attempt to invade the country.

The present study is based almost exclusively on Swedish sources. There is practically nothing in Danish source material on the subject of military contacts between Denmark and Sweden. The reason for this is, first and foremost, the order given by the Danish high command immediately after the German occupation on 9 April 1940 to burn all documents reflecting an inimical stance towards Germany.

The Swedish sources, on the other hand, copiously document the fact that from the winter of 1932/33 the Swedish general staff's central department, whose functions included the army's operational planning, was seriously working on plans to move a large Swedish expeditionary force to Danish territory in the case of German aggression or the threat of aggression. The planning was done within the framework of a study then being conducted by a Swedish commission on defence. The general staff's central department worked out a total of nine plausible war scenarios which on the basis of the League of Nations's Article 16 would make it necessary or desirable for Swedish forces to participate in military sanctions. Explicit linkage to the League sanction system was primarily aimed at legitimising a more active defence policy and making it politically palatable. The central department itself pointed out that the scenarios involving Finland and Zealand were in a class apart, since the situation in these two cases would have the greatest implications for the defence of Sweden.

The central department's negotiations with the Danish general staff were in progress as early as May 1933. The Danish general staff was represented by its department head, Col. Ebbe Gørtz, and a member of its intelligence section, Capt. Gullak Gullaksen. The May meeting was followed by one like it in October of the same year. The purpose of these talks on the part of the Swedes was primarily to gather more reliable information for use in the strategical studies being conducted by the commission on defence, and secondarily to reach prior agreement with the Danes on logistics in the case of deployment of Swedish troops on Danish territory.

With the information provided by the Danish and Finnish general staffs and on the basis of the agreements that had been reached with both, the central department carried out a number of so-called sanction warfare studies. These were included as a secret appendix to the final version of the defence commission's report in the autumn of 1935. With regard to a relief operation in Denmark the department calculated with an expeditionary force of up to 60,000 men (sic!) for rapid emplacement around the »Tune-position« on the outer periphery of the Copenhagen area, where the ultimate defence of Zealand would take place.

The communications department of the Swedish general staff estimated that troop transport across the Sound via Helsingborg/Elsinore and Malmö/Copenhagen could begin within twelve hours, if the Swedish troops were already mobilised and concentrated in Scania, and that the whole operation of transporting 60,000 troops and their supplies across to Zealand would be completed on day nine.

The Swedish general staff's operational planning, begun in 1934, was carried out in great secrecy and with no parliamentary participation or control. By the summer of 1935 plans for the dispatch of Swedish troops to Zealand were still contingent on a so-called "war situation IV": a German attack.

According to the transportation tables worked out by the communications department in July 1935, the 1st and 3rd Divisions could be re-encamped in Malmö and Helsingborg, and from here the two units could be ferried over to Zealand. Thus, without awaiting the outcome of the defence commission's work, the Swedish general staff began operational planning on the basis of the commission's sanction warfare studies.

This particular option was, nevertheless, dropped in the course of further warfare planning, apparently because of a lack of confidence in Denmark's determination to defend itself. But in March 1938 the Swedish general staff revised the part of the sanction warfare study that dealt with assistance in the defence of Zealand. The option had taken on a new dimension, because the sanction system, which had provided the framework for its deployment of 60,000 troops, lay in ruins. Furthermore, it soon became clear that a military commitment to Denmark found little support among Swedish politicians because of the uncertainty of Denmark's ability and determination to defend itself and because of the uncertainty of the whole military situation. By the time of the Munich Agreement in September of that year, the Swedish military planners had already dropped the idea of an advanced defensive position on Zealand. The basic prerequisite of the option, Denmark's ability to pin down the German amphibious forces for as long as a week, was no longer considered realistic. The Swedish military leadership therefore decided that in case of a German attack, Sweden's line of defence would be in Scania.

Translated by MICHAEL WOLFE

Dansk forsvar og Marshallplanen 1947-1960

AF

LEON DALGAS JENSEN

Danmarks deltagelse i Marshallplanen fik i 1950'erne direkte indvirkning på dansk forsvarspolitik gennem USA's sammenkædning af den finansielle hjælp med udvidelse af de danske forsvarsforanstaltninger. Den amerikanske sammenkædning begyndte i 1951 og skabte politiske problemer for Danmark. Artiklen belyser den danske reaktion på den amerikanske politik.

I maj og juni 1947 besluttede USA's regering at gennemføre en helt ny politik for finansiell hjælp til Vesteuropa. USA havde allerede ydet omfattende finansiell hjælp til Europa i perioden efter krigsafslutningen, men hovedbetingelsen for USA var nu, at de vesteuropæiske stater indgik i et økonomisk-politisk samarbejde, og til det formål dannedes OEEC i april 1948. Fra dette tidspunkt begyndte hjælpen at flyde indenfor rammerne af den politik, der blev kendt som Marshallplanen.¹ Marshallplanens officielle navn var European Recovery Program (ERP).

Ingen overså at økonomi og sikkerhed hang sammen, og at der var en tæt forbindelse mellem det økonomisk-politiske samarbejde i OEEC og det forsvars- og sikkerhedspolitiske samarbejde i NATO, men det var dansk politik at søge at undgå en direkte institutionel sammenbinding.

USA's mål med ERP: Udenrigsøkonomi og sikkerhed

Det var indlysende for alle i datiden, at ERP fra sin start havde forsvars- og sikkerhedspolitiske dimensioner, idet ERP blev et afgørende element i

¹ For den amerikanske hjælps størrelse og udformning, se Leon Dalgas Jensen: »Nogle tal om Marshallplanen og hjælpen til Danmark« i Økonomi og Politik, nr. 4, 60. årgang 1987, pp. 210-212. For dannelsen af OEEC og de amerikanske betingelser for igangsættelse af Marshallplanen, se Leon Dalgas Jensen: »Denmark and the Marshall Plan, 1947-48: the Decision to Participate.« i: Scandinavian Journal of History, vol. 14, 1989, nr. 1, pp. 57-83.

øst-vest-delingen af Europa. USA's regering så fra starten en tæt sammenhæng mellem økonomi og sikkerhed i politikken bag ERP. ERP/OEEC og NATO var de to hovedelementer i organiseringen af det tætte forhold mellem USA og Vesteuropa efter 2. Verdenskrig, og her fik ERP og dannelsen af OEEC væsentlig betydning for Danmarks hele sikkerhedsmiljø.

Bag ERP lå en kompleks sammenhæng af både økonomiske, politiske og sikkerhedspolitiske mål. Hovedmålene skiftede undervejs i processen, men i ERPs vigtigste fase – 1948 til 1950 – var hovedmålet at bane vejen for liberalisering af det internationale handels- og betalingssystem. Det drejede sig om at styrke de vesteuropæiske landes evne til at deltage i opbygningen af et nyt internationalt økonomisk regime med en ekspanderende multilateralt organiseret international økonomi med en høj grad af fri markedsstyring af de internationale vare- og kapitalbevægelser. I den næste fase i årene 1951 og 1952 kom forsvars- og sikkerhedssynspunktet langt stærkere ind i politikken. Dette skift kom Danmark til at mærke som et politisk problem.²

Planerne om organisering af et nyt regime i det internationale handels- og betalingssystem kom til at spille en hovedrolle i USA's udenrigspolitik efter 1945, og denne politik var begrundet i både udenrigsøkonomiske og sikkerhedspolitiske mål.³ To verdenskrige havde lært USA, at nationens sikkerhed var uløseligt knyttet sammen med udviklingen i Europa, og at økonomiske modsætninger havde været afgørende faktorer bag de europæiske konflikter.

I USA's udenrigsministerium var forestillingen om, at en nyorganisering af det internationale handels- og betalingssystem var forud-

² Denne redegørelse for USA's mål med ERP i 1947/48 er baseret på offentliggjorte officielle dokumenter og på studier af de interne amerikanske arkivalier optrykt i *Foreign Relations of the United States* (udg. U.S. Departement of State) og som mikrofilm i *The Declassified Documents Reference System* (udg. Carrollton Press) For disse studier se Leon Dalgas Jensen: *Marshall-Planen. Et led i USA's nyorganisering af de inter-imperialistiske relationer*. (RUC, marts 1983) pp. 105-319. Disse studier er siden suppleret med studier i det danske udenrigsministerium's arkivalier, se L. D. Jensen: »Denmark and ...« op. cit.; Leon Dalgas Jensen: »Dansk industripolitik mellem kold krig og protektionisme. Sagen om statslånet til B&W i 1950'erne« i: Ole Feldbæk og Erik Lund (red.): *Presse og historie. Festskrift til Niels Thomsen* (Odense 1990) pp. 93-112; Leon Dalgas Jensen: »Mod en langsigtet erhvervspolitik«, i: *Økonomi og Politik*, nr. 4, 1987, pp. 225-265; Leon Dalgas Jensen: »Danmark og Marshallplanen«, i *Siden Saxo*, nr. 3, 1987.

³ Bretton Woods-aftalerne med etableringen af IBRD/IMF, planerne om dannelse af International Trade Organisation (ITO) og gennemførelsen af GATT-aftalerne, den omfattende kreditgivning til Europa i årene fra 1945 og langt op i 1950'erne, herunder ERP og dannelsen af OEEC, var alle led i denne politik. ERP var et strategisk knudepunkt i politikken.

sætningen for en sikkerhedspolitisk stabilisering af det internationale system, vokset stærkt frem under krigen. Tankegangen var, at aktiv protektionistisk, nationalstatslig handels- og valutapolitik skærpede de internationale konflikter mellem de store industrielt udviklede kapitalistiske stater i alvorlig grad, og at det var dette forhold, der i vidt omfang lå bag såvel 1. som 2. verdenskrig. Ved at fremme den internationale økonomiske vækst og liberalisere den internationale økonomi sådan at de internationale bevægelser af varer, kapital og arbejdskraft kunne flyde efter markedets mekanismer med statsmagterne i en tilbagestruktureret rolle, kunne konfliktpotentialerne i systemet dæmpes afgørende. Liberalisering og international økonomisk integration mellem de store industrialiserede kapitalistiske stater ville øge den gensidige afhængighed, mindske den rolle staternes militære og politiske magtressourcer spillede i den internationale konkurrence og fremme den økonomiske vækst. Dermed kunne samarbejdet mellem de højtindustrialiserede kapitalistiske stater rødfæstes i fællesinteressen i et ekspanderende verdensmarked. I den udstrækning staterne fortsat spillede en rolle i styringen og organiseringen af den internationale økonomi, skulle det internationale økonomisk-politiske samarbejde styrkes med henblik på at mindske konflikterne i systemet. Tankegangen opererede tillige med, at en stats stabilitet og suverænitet kunne trues af økonomiske forhold. Interne økonomiske balanceproblemer og alvorlige knaphedssituationer kunne skabe politisk og social krise i landet og kunne gøre en stat sårbar for økonomisk pres udefra via udenrigsøkonomiske relationer. En ekspanderende verdenshandel med fuld udnyttelse af fordelene ved den internationale arbejdsdeling blev set som forudsætning for økonomisk vækst og velstand ikke kun for de mindre handelsnationer, der var åbenlyst afhængige af udenrigshandel, men også for USA. Forestillingen var, at økonomisk vækst og velstand var en forudsætning for politisk og social stabilitet ikke mindst i det delvist ødelagte og krigshærgede Europa. Disse opfattelser dannede grundlaget for ERP, som strategisk var et centralt element i politikken.

Med ERP regnede USA med at opnå en social og politisk stabilitet bag borgerlige statsformer baseret på markedsøkonomi i Vesteuropa. Målet var især at svække den politiske venstrefløj i Frankrig og Italien og sikre den vesteuropæiske fagbevægelses integration i bestræbelserne på økonomisk at genopbygge Vesteuropa indenfor rammerne af en markedsstyret økonomi baseret på privatejendom. Den politiske venstrefløj kunne trænges tilbage, og dermed kunne USSR's muligheder for at øge sin indflydelse i Europa svækkes. En forøget sovjetisk indflydelse i Europa stred mod USA's økonomiske, politiske og sikkerhedsmæssige interesser.

Måske kunne enkelte østeuropæiske stater endda trækkes væk fra USSR's indflydelse i kraft af det amerikanske tilbud om økonomisk hjælp.

Konfrontationen med USSR og Østeuropa kom stærkere ind, da kongressen ved lovens vedtagelse fik koblet USA's økonomiske embargo-politik overfor disse lande ind i Marshallplanen. Forestillingen om at en økonomisk blokade af potentielle fjender kunne være en konstruktiv sikkerhedspolitik havde i stigende grad vundet indpas i amerikansk politik i disse år. Synspunktet var, at enhver udvikling af USSR's industrielle kapacitet kunne omsættes i militær styrke, og at det derfor var i USA's og i NATO-landenes interesse at undgå at bidrage til udviklingen af USSR's økonomi.⁴

ERP ville skabe grundlag for opretholdelse og ekspansion af USA's eksport og sikring af USA's adgang til vigtige råvarer og investeringssfærer. ERP var aldrig snævert rettet mod at yde en kortsigtet stats-subsidiering af USA's eksport, selvom dette element indgik.⁵ Godt nok frygtede mange i USA på dette tidspunkt en efterkrigsdepression, hvis hele den færdigvareindustri, der var forceret frem under krigen, mistede sine eksportmuligheder, men økonomisk var målet med ERP langt videre at sikre en integreret og åben international økonomi i vækst, idet det blev set som forudsætning for USA's økonomiske vækst og stabilitet på længere sigt. USA havde med sin overlegne konkurrenceevne interesse i så fri adgang som muligt til markeder, investeringssfærer og råvarer. Denne interesse var ikke kun af langsigtet økonomisk karakter, men også begrundet i et sikkerhedsmæssigt behov for adgang til en række strategiske råvarer og for at skabe en industriel basis for en stor handelsflåde og

⁴ Embargopolitikken blev knyttet til USA's udlandsstøttepolitik allerede fra ERPs start i april 1948. Her gav Kongressen loven om Marshallhjælpen en tilføjelse med »Mundt amendment«, som sagde, at USA skulle undlade at give strategiske varer til lande, der anvendte varen til eksport til Østeuropa. Denne amerikanske politik fik stigende betydning fra årsskiftet 1949/50. Loven skærpes først med den såkaldte »Cannon amendment« fra september 1950 og så med »Kem amendment« fra juni 1951. Det var tilføjelser til den amerikanske lov bag udlandsstøtte-politikken indsat af den amerikanske Kongres mod den amerikanske regerings ønske. Her blev det sagt, at den økonomiske støtte skulle trækkes tilbage fra lande, som ikke tilsluttede sig USA's handelsembargo overfor Sovjetunionen og Østeuropa. Kongressen skærpede endnu en gang politikken med vedtagelsen af »Battle Act« i oktober 1951. Nu kunne også militær støtte standses med henvisning til, at landet handlede med Sovjetunionen og Østeuropa.

⁵ Møllerierne opnåede at ikke mindre end 25 % af hvedeeksporten under ERP skulle ske i form af mel, og den amerikanske skibsfartlobby opnåede at ikke mindre end 50 % af fragten af ERP-varer skulle ske på amerikansk køl. Samtidig lå det i loven, at ERP skulle administreres på en sådan måde, at Vesteuropa blev ansporet til at aftage landbrugsvarer, som var i overskud i USA. På trods af disse bestemmelser spillede denne form for eksportpolitik kun ringe rolle i ERP.

en stor produktion på strategisk vigtige industrielle områder af sikkerhedspolitisk betydning.

Med hensyn til at neddæmpe konfliktpotentialerne i de økonomiske relationer mellem de vestlige handelsnationer var en af hovedopgaverne at sikre det vestlige Tysklands integration i vesteuropæisk økonomi og økonomisk-politisk samarbejde. Målet var både at udnytte det vestlige Tysklands økonomiske ressourcer til opbygning af Vesteuropas økonomi og at dæmpe de traditionelle konflikter, specielt mellem Frankrig og Tyskland. Endelig skulle et økonomisk stærkt kapitalistisk Vesttyskland bidrage til at modstå den sovjetiske indflydelse i Europa. Desuden indgik der et ønske om at lette de amerikanske skatteborgere for den økonomiske byrde ved administrationen af besættelsen af det vestlige Tyskland.

Sammenkædningen af økonomisk-politisk samarbejde i OEEC og liberaliseringen af handels- og betalingsforholdene var et betydningsfuldt element i ERP. Her var det tillige et vigtigt mål at få nedbrudt Storbritanniens imperiepræferencer og undgå varig opdeling af verdensmarkedet i to lukkede valutablokke, hvor henholdsvis £ og \$ var international reservevaluta. Det betød, at det langsigtede mål om reorganisering af det internationale handels- og betalingssystem kun kunne nås i et samarbejde med Storbritannien, som organiserede en stor del af verdensmarkedet. Kernen i et sådant samarbejde måtte blive en afhjælpning af Storbritanniens alvorlige finansielle krise.

Disse forskellige mål blev strategisk sammenkædet i forestillingen om et liberaliseret og ekspanderende verdensmarked, der kunne realisere en grundlæggende fælles interesse i økonomisk vækst og velfærd. På kort sigt drejede det sig om at afhjælpe de vesteuropæiske landes akutte betalingsproblemer og sikre Vesteuropas forsyninger med brændsel, fødevarer og foder. Desuden skulle der opnås en politisk accept i Vesteuropa af, at øst-vest-delingen af Europa var en realitet, og at der bag den lå en fundamental modsætning. Det var forudsætningen for at komme videre med en økonomisk og politisk integrationsproces i Vesteuropa, som ikke kunne spænde over det øst-vest-delte Europa og afvente den politiske løsning med USSR om Tysklands forhold.

Liberaliseringen måtte koncentrere sig om den intra-europæiske varehandel. Initiativet måtte i første omgang være regionalt vesteuropæisk, og på kort sigt måtte de internationale kapitalbevægelser på privat basis holdes tilbage til fordel for statslige kapitaltilførsler fra USA til Vesteuropa, under former der forhindrede opbygning af ubetalelig dollargæld i Vesteuropa. Det betød gaver og lempelige lån. På lidt længere sigt var det centralt, at private kapitalbevægelser sikrede den nødvendige internationale kredit. ERP, som i første omgang ville blokere private kapital-

bevægelser, måtte derfor samtidig skabe grundlaget for ekspansion af sådanne på længere sigt. ERPs reelle udvidelse af den internationale likviditet i dollars var et afgørende element i processen, og sammen med politisk pres fra USA skulle det bane vejen for liberaliseringen.

ERP og forsvars- og sikkerhedspolitik

I løbet af 1947 og 1948 begyndte USA at se en tættere sammenhæng mellem etablering af en sikkerhedspolitisk alliance og økonomisk genopbygning i Europa. Det indgik i de amerikanske overvejelser at økonomisk krise i andre betydende lande kunne skabe politisk og militær ustabilitet i et lands sikkerhedsmiljø. Dermed blev international økonomisk vækst et element i sikkerhedspolitikken. Det indgik også i de amerikanske overvejelser, at industrialiseringen, teknologiudviklingen og den forstærkede internationale økonomiske integration, som var en konsekvens af de amerikanske udenrigsøkonomiske mål for udviklingen af det internationale handels- og betalingssystem, forøgede de enkelte landes sårbarhed. Økonomiske forhold som forsvarsproduktionens størrelse og infrastrukturens udviklethed danner basis for et lands forsvar, og international økonomisk integration og øget arbejdsdeling forøgede den gensidige afhængighed og forbandt landene i et fælles sikkerhedspolitisk kompleks. Vesteuropa's økonomi og sikkerhed blev set i sin helhed.⁶ Opfattelsen var, at ved siden af ERP var det nødvendigt med en sikkerhedspolitisk alliance for at styrke de vesteuropæiske stater overfor truslen om en ekspansion af USSR's indflydelse i Europa. Liberaliseringen af den internationale økonomi forstærkede behovet for en udbygning af den sikkerhedspolitiske alliance. Erkendelsen var tillige, at en sikkerhedspolitisk alliance var forudsætningen for omfattende økonomisk-politisk samarbejde og en vidtgående international arbejdsdeling på væsentlige industrielle områder. Det blev allerede i 1948 erkendt i den amerikanske regeringsadministration, at økonomisk liberalisering og udvidet arbejdsdeling mellem de store kapitalistiske stater forudsatte en stærkere sikkerhedspolitisk alliance, idet en sådan alliance var forudsætningen for at opgive en række af suverænitet- og selvforsynings-synspunkterne i den udenrigsøkonomiske politik og dermed få brudt en

⁶ I det lys var Truman-doktrinen fra marts 1947 og den amerikanske støtte til Grækenland og Tyrkiet en forløber for ERP. Udviklingen i Grækenland og Tyrkiet i 1946/47 havde betydning for hele Europa, og for at afværge truslen mod stabiliteten krævedes indsats ikke kun i Grækenland og Tyrkiet, men overfor den totale europæiske sikkerhedsproblematik med dens stærke økonomiske element.

vigtig del af modstanden mod liberalisering og økonomisk integration. Det var på den anden side en forudsætning for en effektiv udnyttelse af Vesteuropas økonomiske ressourcer. Samtidig tilkendegav USA, at amerikansk økonomisk assistance af militær art forudsatte, at de vesteuropæiske stater selv havde taget stilling til, hvordan de kunne styrke deres kollektive militære potentiel ved koordination af produktion og forsyninger, herunder standardisering af militært udstyr.⁷ Man var dog opmærksom på, at sikkerhedspolitikken og den økonomiske genopbygningspolitik skulle holdes principielt adskilt for at undgå at drive de skandinaviske lande og Schweiz ud af ERP.⁸

I første omgang indeholdt ERP heller ikke direkte forsvarsmæssige målsætninger. USA lod OEEC spille en stor rolle i fordelingen af den amerikanske dollarhjælp på deltager-landene. USA havde med mindre ændringer accepteret den fordelingsnøgle, OEEC nåede frem til. Det centrale kriterium for fordelingen var de enkelte landes vanskeligheder i betalingsforholdet til udlandet, især i forhold til dollarområdet. Det er baggrunden for, at Danmark var et af de lande der, målt pr. indbygger, modtog mest Marshallhjælp. Danmark blev prioriteret højt i denne fase af ERP, og årsagen var anerkendelsen i OEEC af Danmarks strukturelle underskud i samhandlen med dollarområdet og betydningen af den danske fødevarereksport til Europa.

Hensynet til udviklingen i det internationale handels- og betalings-system havde første prioritet i fordelingen af Marshallhjælpen helt frem til efteråret 1951. Først med vedtagelsen af Mutual Security Act of 1951 kom målet om fremme af oprustningen i Vesteuropa ind i politikken. Der var tale om et principielt politisk skifte. USA's finansielle støtte til Vesteuropa havde fortsat som et udenrigsøkonomisk hovedmål at afhjælpe Vesteuropas vanskeligheder med at finansiere den nødvendige

⁷ Foreign Relations of the United States, 1948, vol. III, pp. 140-141, NSC 9/3. Top Secret. Report by the National Security Council, June 28, 1948, The Position of the United States with Respect to Support for Western Union and Other Related Free Countries.

⁸ I marts 1948 pointerede chefen for kontoret for europæiske anliggender følgende overfor udenrigsminister George C. Marshall:

»No security arrangement for Europe can be effective unless the free European governments and peoples are prepared to pool their resources and to resist by every means at their disposal, including armed force, any threat to the independence of any member whether from within or without. A substantial start is being made in the present Anglo-French-Benelux negotiations. (...) The necessity of keeping a security program separate from although parallel and related to, ERP to avoid driving the Scandinavians, Swiss and possibly others out of ERP.« Se Memorandum by the Director of the Office of European Affairs (Hickerson) to the Secretary of State. Top secret. March 8, 1948, i Foreign Relations of the United States, 1948, vol. III, (Washington D.C. 1976) pp. 41-42,

import mod betaling i dollar. Men den finansielle hjælp blev nu underordnet sikkerhedspolitiske mål knyttet til forsvarsopbygning indenfor rammerne af NATO. OEEC forestod ikke længere fordelingen af midlerne. Denne blev nu foretaget alene af USA, og et afgørende kriterium for fordelingen af hjælpen blev modtagerlandenes indsats i forsvarsopbygningen. I sommeren 1952 blev ERP erstattet af et program, hvis hovedmål var fremme af forsvarsopbygningen i Vesteuropa.

Danmarks holdning til USA's mål

I dansk politik var der bred tilslutning til de amerikanske mål for udviklingen af det internationale handels- og betalingssystem.⁹ Danmark så en stærk interesse i at få nedbrudt den britiske imperiepræference, som var i strid med danske eksportinteresser, og ønskede en hurtig økonomisk genopbygning af Tyskland som forsyningskilde og marked. Danmark så også en langsigtet interesse i en høj grad af fri markedsstyring af international økonomi. Man havde i industri og fagbevægelse visse betæneligheder ved en hurtig og vidtgående liberalisering i genopbygningsperioden, men opfattelsen var også, at Danmark på længere sigt havde større ulemper end fordele af et internationalt handels- og betalingssystem, der tillod vidtgående protektionistisk handels- og valutapolitik. Danmark havde samtidig en stærk interesse i at undgå en varig opdeling af verdensmarkedet i to lukkede valutaområder omkring £ og \$.¹⁰ På den anden side var man i Danmark betænkelig ved en liberalisering af kapitalbevægelserne, og selvom man kun kunne støtte bestræbelser i retning af at lette Vesteuropas betalingsproblemer og udvikle Vesteuropas produktionsapparat, var man fra dansk side i starten imod egentlig investeringsstyring på vesteuropæisk plan, og imod skridt der anfægtede den nationale suverænitæt i den økonomiske politik. Danmark modsatte sig derfor også i starten tanken om dannelsen af OEEC, men skiftede synspunkt som følge af stærkt amerikansk pres i form af truslen om at ERP blev opgivet, hvis ikke OEEC blev dannet.

⁹ Dette afsnit bygger på studier i det danske udenrigsministerium arkiv, det danske statsministeriums arkiv og Det økonomiske Sekretariats arkiv. Se også L. D. Jensen : »Denmark and ...« op. cit.

¹⁰ At denne erkendelse var bredt til stede i dansk politik kom f.eks. klart til udtryk i Betænkning angaaende Forslagene om en international Handelsorganisation (ITO-Forslagene). København, den 10. November 1947. Se også Leon Dalgas Jensen: »Danmark og Den internationale Handelsorganisation (ITO) 1945 til 1950« (under udgivelse 1991/1992).

Det var ikke udsigten til dollarhjælp, der afgørende betingede den danske beslutning om at deltage i ERP.¹¹ Det var langt snarere det forhold, at Danmark så, at med ERP ville deltagerlandene blive det dynamiske centrum i Europas genopbygning med en tendens til at lægge vægten på udviklingen af deltagerlandenes indbyrdes relationer. Det var Danmarks tætte økonomiske integration med de potentielle deltagerlande, der først og fremmest lagde bindingerne på den danske udenrigsøkonomiske politik. Det centrale for den danske beslutning om deltagelse i ERP var frygten for de økonomisk-politiske virkninger af at stå isoleret udenfor den dynamiske økonomisk-politiske genopbygning i Vesteuropa, snarere end det var udsigten til konkret dollarstøtte fra USA. ERP's virkning for Danmark regnede man med først og fremmest ville ligge i, at det øvrige Vesteuropa ville blive genopbygget i et hurtigere tempo, og at deltagerlandene ville have flere betalingsmidler til rådighed. Det kunne give basis for forøget handel og genopbygning for Danmark. USA's politik var tillige nu at kanalisere sin dollarkredit over i ERP-programmet, og hvis man stod udenfor, ville muligheden for at opnå dollarkredit afgørende forringes. Det var en tendens Danmark allerede oplevede i løbet af 1947 under behandlingen af Danmarks ansøgning om et dollarlån i International Bank for Reconstruction and Development (IBRD). Samtidig mente man i det danske udenrigsministerium, at en afvisning af at deltage i ERP i USA ville blive opfattet som en stilling til fordel for samarbejde med USSR og Østeuropa.

Godt nok så den danske regering på dette tidspunkt en stærk dansk interesse i handel med USSR og Østeuropa, men danske beslutningstagere så intet alternativ for Danmark til en tæt økonomisk integration med det vestlige Europa og USA. Danmark var i sin erhvervsstruktur fuldstændig afhængig af eksporten af højtforarbejdede animalske landbrugsprodukter til især Storbritannien og import af foderstoffer og brændsel mod betaling i dollars. Danmark havde et stort strukturelt sterlingoverskud og et stort strukturelt dollarunderskud, som var et problem i en situation, hvor £ og \$ ikke frit kunne omveksles. Danmark var som følge af sin erhvervsstruktur tæt knyttet til både dollarområdet og sterlingområdet og kunne ikke eksklusivt vælge at tilhøre enten det ene eller andet område, men måtte fastholde forbindelse til begge. Det

¹¹ Oprindeligt regnede man slet ikke med at Danmark ville modtage dollarhjælp under ERP af betydning, og den økonomiske planlægning i Danmark var helt frem til foråret 1948 baseret på, at Danmark ved egen hjælp opretholdt løbende balance i betalingsforholdet til udlandet. Se L. D. Jensen: »Denmark and...« op. cit.

kompliceredes af, at Danmarks forbindelse til dollarområdet valutarisk gik over Storbritannien og var afhængigt af Storbritannien villighed til at formidle Danmarks import fra dollarområdet. Dermed blev løsningen af Storbritanniens dollarproblemer vital for Danmark. Tilsvarende ville genopbygningen af det vestlige Tyskland lette det danske betalingsproblem og mindske afhængigheden af eksport til Storbritannien og import fra dollarområdet.

Det var dette økonomisk-politiske kompleks knyttet til den danske erhvervsstruktur, der gjorde det betydningsfuldt for Danmark at deltage i ERP. Dermed havde Danmark ud fra sin erhvervsstruktur og sin internationale økonomisk-politiske placering taget det første skridt ind i den atlantiske alliance, som var under opbygning.

Det blev fra starten erkendt i dansk politik, at ERP også havde stærke storpolitiske implikationer i form af en skærpet øst-vest-delning af Europa, og at dannelsen af OEEC betød en tilsidesættelse af FN-organisationen ECE, hvor også de østeuropæiske stater deltog. Det måtte vel siges at være i strid med den officielle danske udenrigspolitik, som blev formuleret i perioden 1945-48, og hvor Danmarks ønske var at have økonomisk samkvem og afspændte forhold på politiske og militære områder med både øst og vest; men Socialdemokratiet, som var mest anfægtet af spørgsmålet og nu havde regeringsmagten, fastholdt i 1948 at ERP principielt var holdt åbent for østeuropæiske stater, ikke var i strid med en forøget øst-vest-handel og ikke var en politisk og militær blokdannelse, men blot et økonomisk-politisk samarbejde. Godt nok var man i det danske udenrigsministerium klar over, at ERP aldrig var tænkt som et program for hele Europa, men det var politisk betydningsfuldt for Socialdemokratiet, at det kunne fastholdes, at tilbuddet fra USA's udenrigsminister George C. Marshall den 5. juni 1947 havde været rettet til hele Europa. For den danske socialdemokratiske regering var det faktisk afgørende at kunne afvise, at der nu var tale om starten på opbygningen af en vestlig blok med et tæt økonomisk, politisk og militært samarbejde. Danmark tog blot stilling til ERP og OEEC i foråret 1948 som et økonomisk-politisk initiativ - ikke til en omfattende atlantisk alliance. Man fandt dannelsen af OEEC og tilsidesættelsen af ECE problematisk, men det kunne ikke udelukke et fortsat samarbejde med den magt som Danmark langt ind 1946 kaldte sin østallierede, mente regering og Rigsdag i 1948, da Danmark besluttede at deltage i ERP. Man så ikke i 1948 denne deltagelse som modstridende med ønsket om en politik for brobygning mellem øst og vest eller i strid med tanken om et nordisk forsvarsforbund.

Med beslutningen i 1949 om at deltage i NATO var situationen ny.

Dansk udenrigsøkonomisk politik og dansk sikkerhedspolitik blev kædet sammen på en ny måde, og da USA i 1950/51 påbegyndte ændringen af prioriteringen mellem udenrigsøkonomiske hensyn og forsvars- og sikkerhedshensyn i politikken bag den økonomiske støtte til de vesteuropæiske stater, stillede det Danmark overfor politiske problemer. Samarbejdet mellem Vesteuropa og USA drejede sig om både økonomiske forbindelser, politisk samarbejde, sikkerhedspolitisk alliance og opbygning af forsvar, men de forskellige skridt var kun til dels direkte forbundet. De danske regeringer fastholdt i 1948, at ERP og OEEC kun drejede sig om økonomisk-politisk samarbejde. Også efter at Danmark i 1949 havde tilsluttet sig NATO, ønskede den danske regering at holde det økonomisk-politiske samarbejde i Vesteuropa indenfor rammerne af OEEC og det forsvars- og sikkerhedspolitiske samarbejde i NATO adskilt. Danmark mærkede skiftet i de amerikanske prioriteringer som et fald i den finansielle hjælp til Danmark og som politiske problemer i forbindelse med østembargoen og forsvarsbudgettets størrelse. Problemet med østembargoen kan ikke tages detaillert op her, men det kan kort nævnes at USA i 1952 truede med at standse al militær, økonomisk og finansiell støtte til Danmark, hvis landet fortsat leverede tankskibe til USSR. Flere vesteuropæiske lande eksporterede på dette tidspunkt varer til Sovjetunionen og Østeuropa i strid med den amerikanske embargopolitik. Nu anførte den amerikanske regering i juni 1952, at hele hjælpeprogrammet for Vesteuropa var truet, hvis ikke denne eksport blev skåret ned. Det var især de danske tankskibe og en række leverancer fra andre lande af særlig strategisk karakter, som USA ønskede stoppet.¹²

Den direkte sammenkædning af størrelsen af Marshallhjælp til det enkelte land med landets accept af den amerikanske embargopolitik skete i de tilfælde, hvor landene modtog dollarhjælp fra USA som kompensation for økonomiske tab som følge af embargopolitikken. På den konto modtog Danmark i 1952 dollarstøtte til kulimport, fordi embargopolitikken havde ødelagt de dansk-polske handelsforhandlinger ved at forhindre Danmark i at levere et tankskib til Polen. Her fremmede USA's

¹² Erik Ib Schmidts private arkiv (herefter EIS): Mappe: Forhandlinger med ECA (MSA) I.6.: Ekstrakt-afskrift af telegram fra OEEC-delegationen modtaget den 24. juni 1952; American Embassy. Aide-Memoire. Secret. E.A. Copy; Afskrift. Secret. Aide-Memoire. The American Embassy, Copenhagen, June 11, 1952; Secret. Aide-Memoire. Copenhagen, 23rd June, 1952. I 1952 og 1953 fastholdt den danske regering leverancerne til USSR i henhold til handelsaftalen af 1948, men herefter eksporterede Danmark ikke tankskibe til USSR, og den amerikanske regering gjorde ikke alvor af truslen om at standse al finansiell hjælp. Se L. D. Jensen: »Dansk industripolitik...« op. cit.

dollarstøtte den danske opslutning bag embargopolitikken.¹³ Også i forbindelse med brugen af de danske kronebeløb knyttet til ERP, de såkaldte modværdimidler, indgik USA's embargopolitik overfor østlandene.¹⁴

Den danske regerings ønske gik ud på at opretholde og eventuelt udvide handelen med USSR og Østeuropa, men her kom hensynet til USA og samarbejdet i NATO ind og var afgørende. Danmark havde i en erklæring til USA den 26. januar 1950 i forbindelse med den amerikanske våbenhjælp indenfor rammerne af NATO forpligtet sig til at deltage i NATO-landenes bestræbelser på at forhindre eksport af såkaldte strategiske varer til USSR og Østeuropa. Denne erklæring var en langt stærkere formel binding på Danmark, end bindingen indenfor rammerne af ERP, og det var da også hensynet til Danmarks stilling i NATO, der gjorde at Danmarks regering i august 1950 mente, at det nu var nødvendigt at gå ind på eksportkontrol i handlen med USSR og Østeuropa. Men det skete modvilligt. Den danske modstand var både begrundet i danske økonomiske interesser af handelspolitisk karakter og i at man principielt var imod økonomisk embargo. Kontrol med eksport af våben og egentligt krigsmateriel kunne den danske regering gå ind for, men man var imod økonomisk blokade. Det indgik i de danske overvejelser at økonomisk samkvem med USSR og Østeuropa ikke kun var en økonomisk fordel for Danmark, men også kunne virke konfliktdæmpende i relationerne til USSR og Østeuropa.¹⁵

¹³ EIS: Mappe: Forhandlinger med ECA (MSA) I.6.: Finansdepartementets økonomisk-statistiske konsulent. Den 29. april 1952. Notat vedrørende det fra amerikansk side fremkomne forslag i forbindelse med de dansk-polske handelsforhandlinger; Ø.P.VI.j.no. 105.x.5.a. Copenhagen, October 17th 1952. Skrivelse fra det danske udenrigsministerium til John O. Bell, American Embassy; Udenrigsministeriet, Ø.P.VI. 105.x.5.a, 25. oktober 1952. Hemmeligt. Skrivelse til finansdepartementets økonomisk-statistiske konsulent, Erik Ib Schmidt; Afskrift. Secret. American Embassy, Copenhagen, Denmark, October 9, 1952. John O. Bell. Skrivelse til Erling Kristiansen, udenrigsministeriet; Afskrift. Fjernskrivermeddelelse af 26.4.1952 til ambassaden i Washington, nr. 157; se også U.S. Department of State (udg.): Foreign Relations of the United States, 1952-54, Vol. I, Part I (Washington D.C., 1983) pp. 475-476.

¹⁴ Den danske regering ønskede at anvende nogle af de danske kronebeløb til et statslån til B&W. Her stillede den amerikanske regering sig afvisende og henviste til B&W's eksport af skibe til USSR og Østeuropa. Hensynet til USA's egen værftindustri indgik i den amerikanske stillingtagen, men politikken blev officielt begrundet med Danmarks brud på embargopolitikken. Se L. D. Jensen: »Dansk industripolitik.« op. cit.

¹⁵ Denne fremstilling af Danmarks stilling i embargopolitikken overfor USSR og Østeuropa bygger på følgende materiale: MØF: Mødemateriale: 40: Øst-vest forhandlinger 1949-50; MØF: Mødereferater; RA. Private Institutioner. Ministermødeprotokoller for Ministeriet Eriksen-Kraft 1950-1953 (herefter VK); Udenrigsministeriets arkiv (herefter UM) (for perioden 1948 til 1950): 73.C.73.a: Marshallplanen og Eksporten til Østeuropa; EIS: Mappe: Forhandlinger med ECA (MSA) I.6.; Rigsarkivet: Direktoratet for Vareforsy-

Samtidig med disse problemer med østembargoen stod Danmark i NATO overfor en stor og vanskelig opgave med at gennemføre en stærkt forceret stigning i forsvarsudgifterne og i de militære anlægsarbejder.

USA sammenkæder Marshallhjælpen og Danmarks forsvarsbudget

Det stærke pres, som Danmark fra 1950 blev udsat for med henblik på at få forøget det danske forsvarsbudget, fandt ikke kun sted indenfor NATO. Også direkte fra amerikansk side blev der overfor Danmark lagt et pres. Her kom Danmarks deltagelse i ERP og OEEC ind i billedet, idet de amerikanske myndigheder kædede Marshallhjælpen og forsvarsbudgettet sammen på en måde, der var helt uventet for det danske udenrigsministerium.

I 1951 stod man i Danmark overfor en akut valutakrise, som truede med at tømme valutareserverne og kreditmulighederne. Her ønskede VK-regeringen at undgå tilbagevenden til en meget stærk direkte statslig regulering af import, indenlandsk fordeling og produktion. Man ønskede i stedet at modarbejde valutakrisen gennem en finans- og pengepolitisk stramning. Stillet overfor udsigten til alternativet, som var en omfattende stramning af den statslige regulering herunder løn-, pris- og avancekontrol, foretrak erhvervslivet en sådan politik, men industrien, som ville blive ramt på investeringaktiviteten, anførte overfor regeringen, at en forudsætning måtte være at staten ikke med omfattende offentlige investeringer gik ind og konkurrerede med det private erhvervsliv om de få kreditmuligheder og de knappe råvare- og arbejdskraftressourcer.¹⁶ Her kom omfattende militære anlægsarbejder, forlænget tjenestetid og import fra udlandet til forsvarsopbygningen i strid med den økonomisk-politiske strategi, regeringen i samarbejde med erhvervene havde fastlagt i 1951. Forsvarsforanstaltningerne truede med alligevel at nødvendiggøre stærkere direkte statslig intervention i indenrigs- og udenrigsøkonomien. Derfor var det afgørende for VK-regeringen at holde forsvarsbudgettet indenfor rammer, der tillod fastholdelse af den økonomisk-politiske strategi.¹⁷

ning. Sekretariatet: No. 675: Øst-vest-handel 1953-54; No. 541: Rusland 1953-54; Østrig 1951-53; Østzonen 1952-53; No. 337: Polen, Fælleszone, Frizone, Rusland, C.S.R. Østrig, Østzone 1948-52.

¹⁶ Erhvervsarkivet i Århus. Industrirådets Arkiv. Bestyrelses- og Industriraadsmøder 1951-1952: Fortroligt. Torsdag den 11. januar 1951 kl. 10.00 afholdtes møde i Industriraadet. (Officielt referat af industrirådsmøde).

¹⁷ Om sammenhænge mellem økonomisk politik og forsvarspolitik, se Leon Dalgas Jensen: »NATO og danske økonomisk-politiske interesser 1949-56« i: Carsten Duc-Nielsen, Johan Peter Noack og Nikolaj Petersen (red.): Danmark, Norden og NATO 1948-1962 (København 1991), s. 83-119.

Da den amerikanske lov om økonomisk samarbejde, Economic Cooperation Act (ECAAct), i sommeren 1951 blev erstattet af Mutual Security Act (MSAct) blev forsvarsopbygningen i NATO det dominerende mål i USA's politik for finansiel støtte til Vesteuropa. ECAAct og loven om gensidig forsvarsbistand, Mutual Defense Assistance Act of 1949, blev nu samarbejdet i den nye lov. Dermed skete der også en vis sammenkædning af de to bilaterale aftaler Danmark havde med USA på disse felter. Den bilaterale aftale af 1948 om Marshallhjælpen, med senere ændringer, blev sammenkædet med den bilaterale aftale af 27. januar 1950 mellem Danmark og USA om samarbejde på forsvarrets område, selv om de blev opretholdt som to selvstændige overenskomster. Nu blev dollarhjælpen til Vesteuropa fordelt eksklusivt af USA, og ud fra hensynet til hvor den efter USA's opfattelse bedst kunne tjene til at fremme den fælles forsvarsindsats. Præsident Truman havde iøvrigt allerede advaret om den forestående ændring i amerikansk politik i oktober 1950,¹⁸ og i januar 1951 udtalte præsidenten klart, at finansiel støtte til Vesteuropa nu måtte rettes mod at støtte forsvarsopbygningen, snarere end at fremme den økonomiske vækst. Hjælpen måtte gøres betinget af at modtagerne levede op til forpligtelserne til at bygge NATO's styrke op.¹⁹

I forlængelse af denne ændring af den amerikanske politik henvendte ECA-missionen i København sig i november 1951 til udenrigsministeriet og meddelte at USA var villig til at yde Danmark 30 mill. dollars i finansiel bistand under forudsætning af at forsvarsbudgettet for året 1951/52 blev forøget fra 650 mill. kr. til 840 mill. kr.²⁰ De amerikanske

¹⁸ I præsidentens rapport til kongressen blev sagt: »The time for giving economic recovery a clear priority over efforts to build military strength was passing, and the day was fast approaching when all aid to NATO countries, whether military or economic in nature, would need to be related to, and conditioned upon, the performance by the recipients of the various defense tasks called for by North Atlantic Treaty planning, and upon the undertaking of those complementary measures which were needed, in conjunction with American assistance, to assure attainment of the now inseparable goals of military strength and continuing economic stability.« Se U.S. President, Third Semiannual Report on the Mutual Defense Assistance Program, Oct. 6, 1950 to Mar. 31, 1951, p. 3, her citeret efter William Adams Brown, Jr. & Redvers Opie: American Foreign Assistance (Washington, D.C. 1953, reprint 1954), p. 502. Den økonomiske rådgiver ved den danske ambassade i Washington, tidligere handelsminister Jens Otto Krag, oplyste også i indberetninger til udenrigsministeriet i slutningen af 1950, at der for det næste finansår ville komme et sådant skift i USA politik for finansiel støtte til udlandet. Hjælpen ville nu bero på landenes forsvarsvilje, meddelte han. UM.73.USA.1b: Indberetning fra den danske ambassade i Washington til udenrigsministeriet, 29. december 1950.

¹⁹ Brown & Opie, op. cit. p. 503.

²⁰ EIS: Mappe: Forhandlinger med ECA (MSA). I.6: Udenrigsministeriet. Ø.P.VI.j.nr. 105.X.5.a. Fortroligt. Referat af mødet i udenrigsministeriet den 19. november 1951 kl. 14.00 vedrørende økonomisk hjælp fra USA i 1951/52.

ønsker skal ses i lyset af, at Danmarks forsvarsbudget allerede havde gennemgået en voldsom stigning fra et niveau på godt 300 mill. kr. pr. år i 1947 og 1948. Repræsentanterne fra udenrigsministeriet anførte, at det rent praktisk var urealistisk at anvende så stort et beløb i 1951/52, som USA foreslog, og at det var uheldigt, at det danske forsvarsbudget skulle drøftes i bilaterale forhandlinger med USA, når spørgsmålet faktisk var under behandling i NATO's Temporary Council Committee (TCC). Den amerikanske repræsentant understregede, at han forhandlede om dette efter instruktion, og hvis ikke man fik det ønskede tilsagn fra dansk side vedrørende en forhøjelse af forsvarsudgifterne, kunne der ikke gives Danmark nogen tildeling af dollarhjælp. Udenrigsministeriets repræsentant udtalte herefter, at videre forhandlinger om dette måtte forudsætte, at sagen blev forelagt for den danske regering. Amerikanerne præciserede, at Danmark kunne regne med en økonomisk hjælp på 30 mill. dollars, såfremt man fulgte TCC's henstillinger, som ville foreligge i februar 1952.

Den danske regering var også under meget stærkt pres i NATO, og det var ubehageligt, hvis man parallelt hermed skulle presses direkte af USA i det bilaterale forhold.²¹ For den danske regering var valget nu enten at udskyde forhandlingen om Marshallhjælpen for 1951/52 til den multilaterale forhandling i NATO i januar-februar 1952 på basis af TCC's rapport, eller at tage imod det amerikanske tilsagn på ialt 30 mill. \$ mod til gengæld at give et tilsagn om at forøge forsvarsudgifterne til 840 mill. kr. i finansåret 1951/52.

Udenrigsministeriet indstillede i et notat til regeringens økonomiudvalg at man indtog det standpunkt

»... at spørgsmålet om den danske forsvarsindsats må afgøres ved de multilaterale drøftelser i TCC på grundlag af skønnet over det militært nødvendige og det teknisk og økonomisk mulige; dette ville indebære, at man afviser det foreliggende forsøg på ad bilateral vej at presse Danmark til et løfte om øgede forsvarsudgifter, og at man forholder sig afventende uden hensyn til, om en senere forhandling inden for NATO's rammer måtte føre til, at Danmark modtager noget mere eller noget mindre end de nævnte 30 mill. \$.«²²

²¹ For drøftelserne i NATO om Danmarks forsvarsbudget, se L. D. Jensen: »NATO og...« op. cit.

²² EIS: Mappe: Forhandlinger med ECA (MSA). I.6: Udenrigsministeriet. Ø.P.VI.j.nr. 105.X.5.a. Den 20. november 1951. Fortroligt. Notat til Regeringens Økonomiudvalg. Dollarhjælpen 1951/52.

Notatet konstaterede, at selv om man gik ind på at gennemføre de foranstaltninger, der havde været nævnt under drøftelserne i NATO, ville det være vanskeligt at nå op på at anvende så store beløb, som USA nu foreslog. Udenrigsministeriet opfattede drøftelserne i NATO i november 1951 sådan, at hvis Danmark gjorde en indsats med hensyn til at indføre 18 måneders tjenestetid, stillede kapacitet til rådighed for en vis forsvarsproduktion mod betaling i dollars og søgte at skaffe plads for en række fællesfinansierede NATO-infrastruktur-anlæg, ville der ikke blive stillet væsentlige yderligere krav til den danske forsvarsindsats. Det danske skøn over behovet for dollarhjælp for 1951/52, som det var fremlagt i OEEC, var på 42 mill. \$, og udenrigsministeriet mente, at hvis man gik ind på at gennemføre de nævnte foranstaltninger, ville man næppe modtage dollarhjælp, der lå væsentligt under det ønskede beløb. Det skulle vise sig at være en undervurdering af USA's vilje til at begrænse dollarhjælpen i lyset af forsvarsindsatsen.

Udenrigsministeriet mente, at man nu måtte indstille sig på kun at modtage 30 mill. \$ i 1951/52 i stedet for 43 mill. \$, som betalingsbalanceplanen var baseret på. Det indebar en betydelig nedskæring af det i forvejen hårdt beskårne dollarimportprogram. Herom havde et første udkast til notatet til regeringen mere brutalt udtalt, at det måtte

»... erkendes, at den politik, der i Marshall-perioden fra dansk side er ført - eller ikke er ført - med hensyn til at gøre sig uafhængig af ekstraordinær dollarstøtte, gør det nødvendigt for den danske regering at se bort fra stolte suverænitætssynspunkter og foretage en rent realistisk vurdering af, om det ene eller det andet alternativ vil føre til den mindst byrdefulde forsvarsindsats og den størst mulige \$-støtte.«²³

Konsekvensen af udenrigsministeriets indstilling måtte blive, anførtes det i notatet til regeringen, at der måtte sættes stærkere ind på at øge Danmarks dollarindtjening. Her foreslog notatet så, at bestræbelserne på at opnå amerikanske off-shore indkøb blev fremmet, at eksporten til US-Army i Tyskland blev forøget, og at man søgte at opnå en fremskyndelse af behandlingen i NATO's hovedkvarter, SHAPE, af det danske infrastrukturprogram for at få klarhed over hvilke tilskud af dollars Danmark kunne påregne i den forbindelse.²⁴

²³ Ibid., Udkast. Memorandum. Ø.P.VI., den 20. november 1951.

²⁴ Ibid., Udenrigsministeriet. Ø.P.VI.j.nr. 105.X.5.a. Den 20. november 1951. Fortroligt. Notat til Regeringens Økonomiudvalg. Dollarhjælpen 1951/52.

Regeringen fulgte udenrigsministeriets indstilling, og man meddelte den amerikanske ECA-mission at den danske regering foretrak at stille spørgsmålet om tildeling af Marshall-hjælp for 1951/52 i bero, indtil der forelå en indstilling fra NATO's organer, Temporary Council Committee (TCC) og Financial and Economic Board (FEB) vedrørende Danmarks forsvarsbudget.

Under drøftelserne henstillede TCC, at det danske forsvarsbudget blev forøget til 3100 mill. kr. for tre-års perioden 1951-54.

Den danske regering opnåede Socialdemokratiets støtte til at svare TCC i januar 1952, at budgettet var forhøjet til 2650 mill. kr. Her skulle 1.880 mill. kr. dække driftudgifter og 770 mill. kr. skulle dække det nationale danske infrastrukturprogram. Oveni kom så 525 mill. kr. som Danmark regnede med blev gennemført indenfor rammerne af det fælles infrastrukturprogram i NATO og som helhed finansieret udefra. Efter danske forhold var der tale om en overordentlig stærk stigning især af den militære anlægsvirksomhed.²⁵ I en redegørelse fra april 1952 udtalte det forsvarsøkonomiske udvalg, som var et embedsmandsudvalg nedsat af regeringen til at koordinere forsvarsindsatsen med de økonomisk-politiske muligheder, at det var tvivlsomt om en sådan forcering af anlægsvirksomheden kunne gennemføres, og at det i hvert fald forudsatte en helt ekstraordinær indsats for at overvinde de mange hindringer, som stillede sig i vejen.

Hensynet til Danmarks stilling i NATO var den afgørende grund til at Danmark opstillede dette program, og redegørelsen fra det forsvarsøkonomiske udvalg nævnte, at det måtte blive et væsentligt mål at få størst mulige bidrag udefra til finansiering af infrastrukturprogrammet.²⁶

Politisk var buen spændt til det yderste med dette forsvarsbudget, men amerikanerne var stærkt utilfredse og opfattede det som helt utilstrækkeligt. NATO måtte tage det danske forsvarsbudget til efterretning, for den danske regering påpegede, at man fra dansk side havde strakt sig så vidt som det overhovedet var politisk og økonomisk muligt. Efter USA's mening havde TCC ikke godkendt det reviderede danske forsvarsbudget på 2650 mill. kr., og den 15. april 1952 modtog udenrigsministeriet underretning om at den samlede økonomiske hjælp til Danmark

²⁵ Forsvarets anlægsvirksomhed havde hidtil ligget på et meget beskedent niveau, idet der i finansåret 1950-51 ialt kun blev anvendt ca. 25 mill. kr. og i 1951-52 godt 50 mill. kr.

²⁶ RA: Økonomiministeriet. Det økonomiske Sekretariat. Ks. G 14 og G 15. Sag B.23.(herefter DØS) Læg: Det forsvarsøkonomiske udvalg. Møder 1952-53: Det forsvarsøkonomiske Udvalg. København, den 22. april 1952. Infrastrukturudvalget. Redegørelse for Danmarks infrastrukturprogram.

for 1951/52 var fastsat til kun 14 mill. dollars.²⁷ Heraf var endda de 2,24 mill. dollars tænkt som lån. Den danske regering udtrykte stærk utilfredshed med denne beslutning, og påpegede at Danmark havde haft berettiget forventning om 30 mill. dollars og fandt yderligere gældsætning i dollars problematisk. Amerikanerne meddelte, at den beskårne tildeling skyldtes, at den amerikanske regering under indtryk af det utilfredsstillende danske svar til TCC havde fundet, at de dollarmidler, der var til rådighed under Mutual Security Act, kunne udnyttes bedre efter lovens formål andetsteds.²⁸

Forløbet gav anledning til overvejelser i den danske regering. De oplysninger, der forelå om den amerikanske regerings forslag til kongressen om militær og økonomisk hjælp til udlandet i 1952/53 og de drøftelser af forslaget, som havde fundet sted i kongressen, viste at USA's økonomiske hjælp til udlandet i fremtiden ville blive endnu stærkere knyttet til de enkelte landes forsvarsanstrengelser. Udenrigsministeriet konkluderede i maj 1952, at

»... Danmarks muligheder for at opnå selv en beskeden amerikansk økonomisk hjælp i 1952/53 vil være direkte afhængig ikke blot af, i hvilken udstrækning man er i stand til at virkeliggøre de i TCC godkendte planer, men tillige af, at man fra dansk side efterkommer de henstillinger om en forøget dansk forsvarsindsats, som man må formode vil blive resultatet af den revision af forsvarsprogrammerne, som i henhold til vedtagelserne i Lissabon vil blive foretaget til efteråret.«²⁹

Da udviklingen i Danmarks betalingsforhold overfor udlandet samtidig var noget gunstigere end i efteråret 1951, regnede udenrigsministeriet med at det ville blive henstillet til Danmark at gennemføre en meget væsentlig forøgelse af de danske forsvarsudgifter. Set i det lys mente man, at det kunne være fordelagtigt at give afkald på økonomisk hjælp fra

²⁷ Da der allerede var udbetalt 9 mill. dollars à conto af dette beløb i august 1951, var der altså nu kun yderligere 5 mill. dollars til rådighed for Danmark.

²⁸ EIS: Mappe: Forhandlinger med ECA (MSA). I.6: Finansdepartementets økonomisk-statistiske konsulent. Den 3. januar 1952. Oplæg vedrørende bilateral forhandling med MSA-København om dollarbistand til Danmark i 1952, første halvår; Afskrift. Fjernskrivermeddelelse af 26.4.1952 til ambassaden i Washington fra udenrigsministeriet. umtel 84-107; Afskrift. Fjernskrivermeddelelse af 26.4.1952 til ambassaden i Washington, ambtel 157.

²⁹ EIS: Mappe: Forhandlinger med ECA (MSA). I.6: Udenrigsministeriet. Ø.P.VI.j.nr.105.X.5.a. Notat til regeringen vedrørende den amerikanske økonomiske hjælp til Danmark. Den 12. maj 1952.

USA. Dermed kunne den amerikanske dollarhjælp trækkes ud af beregningerne om fordeling af forsvarsbyrden mellem landene, og da flere af NATO-landene modtog meget betydelig hjælp ville det være til Danmarks fordel. Samtidig udtalte udenrigsministeriet:

»En på basis af landets muligheder og internationale forpligtelser foretaget fri dansk vurdering af, i hvilket omfang og på hvilke områder Danmark vil være i stand til at øge sin forsvarsindsats, vil kunne blive vanskelig at gennemføre, dersom man samtidigt skal ansøge om en økonomisk bistand fra U.S.A. under omstændigheder, som er ugunstige for opnåelse af sådan hjælp.«³⁰

I et udkast til ovennævnte notat hed det:

»Hertil kommer imidlertid, at undladelsen af at modtage økonomisk hjælp udefra vil styrke mulighederne for fra dansk side at indtage et fast standpunkt i spørgsmålet om at følge eventuelle henstillinger om forøgelse af forsvarsbudgettet. Også på andre felter vil beslutningen om at give afkald på hjælp udefra muliggøre en hævde af selvstændige danske synspunkter, som ellers ville være forbundet med vanskeligheder.«³¹

Finansministeriets økonomisk-statistiske konsulent, Erik Ib Schmidt, noterede her i margin:

»Da det er helt sikkert at vi aldrig vil kunne yde den militære indsats, som vil blive betingelse for yderligere hjælp, og det således er helt sikkert, at vi ikke vil få yderligere hjælp, er det ikke noget stort tab at afskrive den på forhånd.«³²

I det færdige notat til regeringen var Danmarks dollarproblemer undersøgt, og resultatet var en vurdering, som lød på at Danmark ikke ville få uoverstigelige dollarproblemer i tiden indtil juli 1953, selvom man måtte give afkald på hjælp fra USA. Notatet fremhævede, at på den ene side var muligheden for at opnå hjælp fra USA helt afhængig af, at man efterkom

³⁰ Ibid.

³¹ Ibid. Udenrigsministeriet. Udkast. Notat til regeringens økonomiudvalg vedrørende den amerikanske økonomiske hjælp til Danmark. Den 1. maj 1952. Gunnar Seidenfaden.

³² Ibid. Udenrigsministeriet. Udkast. Notat til regeringens økonomiudvalg vedrørende den amerikanske økonomiske hjælp til Danmark. Den 1. maj 1952. Gunnar Seidenfaden.

henstillingerne om forøgelse af forsvarsudgifterne. På den anden side måtte man regne med, at den dollarstøtte der eventuelt kunne opnås, ikke tilnærmelsesvis ville kunne opveje den ugunstige virkning på betalingsbalancen, som den i så fald påkrævede forøgelse af de danske forsvarsbudgetter ville give. Den forøgelse af forsvarsudgifterne, som blev nødvendig for at opnå den amerikanske dollarstøtte kunne meget vel, anførte notatet, ødelægge den tendens til ligevægt på betalingsbalancen såvel totalt som i dollars, som syntes at være i sigte. Hvis man undgik forøgelse af forsvarsbudgettet så det ud til, at man kunne opnå ligevægt på dollarbalancen uden ødelæggende indgreb over for livsvigtig import. Sådanne indgreb, som ville ramme produktion og eksport, ville påny gøre den danske økonomi afhængig af hjælp udefra.³³

Notatet til regeringen bemærkede, at den økonomiske hjælp som Mutual Security Act hjemlede under navnet »defence support« blev ydet under væsentlig andre forudsætninger end Marshallhjælpen, idet den skulle tjene til at sætte modtagerlandene i stand til at øge deres forsvarsindsats, bl.a. gennem en udvidelse af forsvarsproduktionen. Notatet fortsatte:

»Med denne forskydning i formålet kan der eventuelt følge en forskydning i modtagerlandenes grad af handlefrihed. Over for chancen for en - formentlig beskeden - dollarhjælp i den kommende tid, står risikoen for en forringelse af muligheden for at modsætte sig et pres såvel i NATO-anliggender, herunder navnlig landets forsvarsindsats, som i andre spørgsmål.«³⁴

Udenrigsministeriet anbefalede, at man tilkendegav overfor USA, at Danmark ikke ønskede at modtage økonomisk hjælp efter Marshall-periodens udløb den 30. juni 1952, og ministeriet tilføjede, at det ville være en fordel, hvis man kunne afgive en sådan meddelelse til amerikanerne, førend disse måtte være nået til et tilsvarende resultat.

Også de forestående forhandlinger i OEEC om medlemslandenes økonomi, som skulle danne basis for NATO's revision af forsvarsprogrammerne til efteråret, kunne begrunde en hurtig melding til amerikanerne.

VK-regeringen drøftede spørgsmålet på et ministermøde den 19. maj 1952, hvor det blev besluttet, at spørgsmålet skulle tages op i en drøftelse

³³ Ibid.,

³⁴ Ibid., Udenrigsministeriet. Ø.P.VI.j.nr.105.X.5.a. Notat til regeringen vedrørende den amerikanske økonomiske hjælp til Danmark. Den 12. maj 1952.

med partiformændene. Regeringen ville her indstille, at Danmark ikke søgte om yderligere dollarstøtte.³⁵

Fra forskellig side indløb der modstand mod denne indstilling. Finansrådgiveren ved den danske ambassade i Washington reagerede ved at udtale, at han fandt det meget vigtigt, at Danmark bestræbte sig på at gøre sig uafhængig af amerikansk finansiel støtte, men var imod at man skulle proklamere offentligt, at man kunne klare sig uden dollarhjælp fra USA. Han udtalte, at han vanskeligt kunne se, at det skulle blive nemmere for Danmark at argumentere for en lavere forsvarsindsats, hvis man offentligt tilkendegav at man kunne klare sig uden dollarhjælp. Samtidig måtte man forvente, at vores kreditorer i dollars ville antage, at Danmark nu ville kunne betale forfalden gæld. Det ville blive vanskeligt at fastholde, at man ikke kunne betale forfalden gæld, samtidig med at man offentligt tilkendegav at man kunne klare sig uden ekstraordinær dollarhjælp.³⁶

Ambassadør Henrik Kauffmann, den danske ambassade i Washington, anførte, at det i hvert fald var vigtigt, at man ikke kom til at give USA det indtryk, at Danmark ikke havde dollarvanskeligheder. Han mente på den anden side, at det kunne give et godt indtryk, hvis Danmark ved udløbet af den oprindelige Marshallplan-periode i juni 1952 kunne meddele, at man ikke ville fremsætte ønske om yderligere direkte økonomisk hjælp fra USA. Samtidig kunne man så understrege betydningen af, at USA lempede sine importrestriktioner med henblik på at forbedre Danmarks muligheder for at tjene dollars ved egen hjælp gennem eksport til USA.³⁷

Regeringen besluttede at undlade en offentlig erklæring om at Danmark ikke ønskede økonomisk hjælp fra USA i 1952/53, men samtidig betræbte man sig på at frigøre sig fra afhængigheden af dollarhjælp fra USA. Regeringens beslutning i juli 1952 om at gennemføre dollarpræmieringsordningen, som var en regulær eksportstøtte-ordning for eksport til dollarområdet, skal ses i lyset af denne problemstilling. Man erkendte, at der nu måtte gøres noget effektivt for at mindske dollarunderskuddet.

Den 5. maj 1953 blev spørgsmålet behandlet igen, og her besluttede regeringen, at Danmark nu skulle rette henvendelse til de amerikanske

³⁵ VK: Ministermøde afholdt mandag den 19. maj 1952 kl. 19.30 i statsministeriet.

³⁶ EIS: Mappe: Forhandlinger med ECA (MSA). I.6: Skrivelse fra finansrådgiveren ved den danske ambassade, Bent Ahlefeldt Laurvig, New York, til ambassadør Henrik Kauffmann, den danske ambassade i Washington, 28 maj 1952.

³⁷ Ibid., Indberetning fra den danske ambassade i Washington, nr. 1428, den 29. maj 1952, til udenrigsministeriet.

myndigheder med en erklæring om, at regeringen ikke ønskede yderligere hjælp til Danmark. Regeringen foretrak dog at have partiformændenes tilslutning til en sådan erklæring, men socialdemokratiets formand, Hans Hedtoft, ønskede ikke at tilkendegive nogen stilling til spørgsmålet. Regeringen besluttede derfor den 3. juni at gennemføre skridtet på egen hånd.³⁸ Den 10. juni 1953 meddelte den danske regering offentligt, at man undlod at anmode om yderligere direkte amerikansk økonomisk bistand. Flere aviser skrev den 10. og 11. juni, at Hedtoft på et møde den 1. juni mellem partierne og regeringen havde protesteret mod regeringens beslutning om at hjælpen skulle ophøre. Hans Hedtoft forklarede selv til Socialdemokraten, at på mødet havde regeringen oplyst, at da man alligevel vidste, at Danmark ikke kunne få mere Marshallhjælp, ønskede man partiernes tilslutning til, at man tilskrev den herværende amerikanske MSA-mission, at Danmark ikke ønskede mere hjælp. Det var det, Hedtoft havde fundet ejendommeligt, udtalte han.³⁹

Forsvaret og modværdimidlerne under Marshallplanen

Også i spørgsmålet om anvendelse af de danske modværdimidler til Marshallhjælpen mærkede Danmark det politiske skift i USA's politik i 1951. I 1948 ratificerede den danske rigsdag den aftale med USA, som fastlagde vilkårene og betingelserne for Danmarks deltagelse i ERP. Dollarhjælpen til Danmark under Marshallhjælpen tog både form af tilskud, kaldet gave, og lån, og i aftalen fra 1948 var det fastlagt, at den danske regering skulle oprette en særlig konto i Danmarks Nationalbank. Her skulle løbende indsættes beløb i danske kroner, som i størrelse modsvarede de beløb i dollar, som Danmark modtog som gave fra USA. Disse danske kroner blev kaldt modværdimidlerne, og de hobede sig op i Nationalbanken i samme takt, som Danmark modtog dollartilskud fra USA i årene fra april 1948 til sommeren 1953. Modværdimidlerne kunne kun anvendes i enighed mellem den danske regering og den amerikanske regering.

I aftalen fra 1948 var det fastlagt, at 5 % af modværdimidlerne kunne anvendes af USA til afholdelse af landets udgifter i Danmark. De resterende 95 % skulle anvendes i Danmark efter tre formål. Midlerne kunne anvendes til eftersøgning og udvikling af produktion af materialer,

³⁸ VK: Ministermøde afholdt tirsdag den 5. maj 1953 kl. 16.; Ministermøde afholdt onsdag den 3. juni 1953 kl. 14.

³⁹ Bornholms Avis, 10/6 1953; Berlingske Aftenavis, 11/6 1953; Socialdemokraten, 11/6 1953.

som USA havde behov for, til indfrielse af dansk statsgæld eller til fremme af den produktive virksomhed og internationale handel.

Den socialdemokratiske regering under statsminister Hans Hedtoft, som tiltrådte i november 1947, var i starten mest stemt for, at modværdimidlerne så vidt muligt skulle anvendes til at nedbringe statens gæld til Danmarks Nationalbank. Det var politisk fordelagtigt, både fordi man så undgik nærmere forhandling med USA om en erhvervspolitisk anvendelse, og fordi man tilgodeså oppositionen i rigsdagen. Regeringen var også betænkelig ved at skulle bruge midlerne til at forøge leverancen af strategiske råvarer – dvs. den grønlandske kryolit eller de mulige blyforekomster på Grønland – til USA. Både Venstre og Det konservative Folkeparti gik stærkt ind for, at modværdimidlerne skulle anvendes til nedbringelse af statsgælden. Efter pres fra både fagbevægelsen og USA gik regeringen imidlertid i begyndelsen af 1949 med til at anvende en del af midlerne i erhvervspolitikken i form af finansiel støtte til forskellige investeringsformål.

Efter lange og vanskelige forhandlinger i rigsdagen og under stærk modstand fra Industrirådet, Grosserer-Societetets Komite og Provins-handelskammeret og fra partierne Venstre og Konservative lykkedes det i 1950 at få oprettet den såkaldte genopbygningsfond. Stærkt pres fra USA havde været medvirkende til at det skete, og den amerikanske holdning blev brugt af regeringen til at lægge pres på Venstre og Konservative i rigsdagen.⁴⁰

I Danmark kom VK-regeringen med statsminister Erik Eriksen, udenrigsminister Ole Bjørn Kraft og finansminister Thorkil Kristensen til den 30. oktober 1950. Regeringen indledte i foråret 1951 forhandlinger med de amerikanske myndigheder med henblik på at få det modværdimiddel-beløb, der nu henstod, anvendt til afskrivning af statens gæld til Nationalbanken. Det var en politik helt i overensstemmelse med den stramme finans- og pengepolitik, som den nye regering tilstræbte. Amerikanerne stillede sig afvisende overfor dette, idet man ønskede midlerne anvendt i en aktiv erhvervspolitik med investeringsfremmende foranstaltninger. Dertil kom, at vedtagelsen af Mutual Security Act i 1951 betød, at USA nu måtte lægge stor vægt på at modværdimidlerne blev anvendt til militære formål, idet der i loven var optaget en bestemmelse, som forpligtede Mutual Security Agency (MSA)⁴¹ til at

⁴⁰ Om modværdimidlerne se L. D. Jensen: »Mod en..« op. cit.; L. D. Jensen: »Dansk industripolitik..« op. cit.; Se også Thorkil Kristensen i *Frit Danmark*, nr. 12, marts 1950.

⁴¹ MSA blev oprettet som afløser for Economic Cooperation Administration (ECA) og trådte fuldt i kraft den 30. juni 1952. ECA-missionen ved den amerikanske ambassade i København skiftede navn til MSA-missionen.

sikre, at modværdien af mindst 500 mill. \$ blev anvendt af modtagerlandene udelukkende til produktion af krigsmateriel og militære anlægsarbejder. Loven fastlagde også, at lande kun kunne modtage militær, økonomisk og teknisk bistand fra USA, hvis de forpligtede sig til at styrke deres forsvar.⁴² Amerikanerne anførte, at man gerne så modværdimidlerne anvendt til omstilling af industrivirksomheder til rustningsproduktion og at modværdimidler, der var indbetalt under den tidligere amerikanske lov og i henhold til aftalen med Danmark af 1948, også var omfattet af kravet om prioritering af forsvarshensynet.

USA og Danmark havde årligt udvekslet noter, der ajourførte den bilaterale aftale i forhold til ny amerikansk lovgivning.⁴³ Den danske regering gik nu med til, at det blev indføjet, at modværdimidler kunne anvendes til militære formål, såsom forsvarsproduktion, anlægsarbejder og indkøb af materiel. Men den danske regering protesterede mod, at USA ensidigt ændrede vilkårene for anvendelse af de midler, der var indbetalt under 1948-aftalen som intet nævnte om forsvarsproduktion. Med Mutual Security Act of 1952, som blev vedtaget i den amerikanske kongres den 20. juni 1952, blev det beløb af modværdimidlerne, der stod til rådighed for USA, forhøjet fra 5 % til 10 %, og det vedtoges samtidig at den nye lovs bestemmelser om anvendelse af modværdimidlerne skulle have tilbagevirkende kraft. Meningen var, at modværdimidlerne nu kun kunne anvendes til militære formål eller »defence support«.

Det danske finansministerium var stærkt imod dette og udtrykte i forbindelse med notevekslingen i efteråret 1952, at Danmark burde protestere mod denne bestemmelse.⁴⁴ Også udenrigsministeriet gav

⁴² Loven bestemte også at lande der efter den amerikanske præsidents opfattelse havde undladt eller afvist at støtte FN »in resisting aggression« ikke kunne modtage nogen form for assistance efter loven. Det var Korea den amerikanske kongres her tænkte på, og bestemmelsen gav anledning til et pres på Danmark og Norge for at sende tropper til Korea, hvilket afvises. Dog udrustes og afsendes lazaretskibet »Jutlandia«.

⁴³ Udover nogle vanskeligheder med kursforholdet i forbindelse med devalueringen i 1949 havde det havde ikke voldt de store problemer før vedtagelsen af Mutual Security Act of 1951. Nu fik notevekslingen en noget anden karakter og kom også til at omfatte den dansk-amerikanske aftale af 27. januar 1950 om samarbejde på forsvarrets område. Nu måtte danskerne meddele at man ikke, som foreslået af USA, kunne gå ind på formuleringer, som udtalte, at Danmark forpligtede sig til at fremme USA's udenrigspolitik, eller noget andet lands udenrigspolitik for den sags skyld. Danmark kunne heller ikke forpligte sig til at støtte bestræbelser på at inddrage østeuropæiske statsborgere i militære styrker, der støttede NATO eller andre formål, eller på anden måde tilslutte sig formuleringer der antydgede støtte til oprør i andre lande. Se UM.73.D.139., pk. 3: 7/7 1948 - 29/2 1952: Notits til Ø.P.VI. fra P.J.V. 2/1 1952.; Notits i udenrigsministeriet, 4/1 1952 ang. noteveksling i forbindelse med bilateral overenskomst.

⁴⁴ Ibid., Udenrigsministeriet, Notits ang. ajourføring af den bilaterale overenskomst i forbindelse med Mutual Security Act of 1952.

udtryk for at ændringen af bestemmelserne for anvendelse af modværdimidlerne med tilbagevirkende kraft var meget uheldig, da Danmark på den måde ikke havde mulighed for at sige fra og afvise disse betingelser ved at undlade at modtage dollarhjælpen, som udløste modværdimidlerne, idet dollarhjælpen jo allerede var modtaget – under andre betingelser. Man besluttede dog at gennemføre notevekslingen, men understregede samtidig overfor MSA-missionen, at man fandt bestemmelsen problematisk. Amerikanerne var ikke lydhøre overfor synspunktet.

Den danske regering var ikke interesseret i en aktiv erhvervspolitisk anvendelse af midlerne og ønskede heller ikke sagen blandet sammen med den danske forsvarsindsats. Den danske regering ønskede ikke, at modværdimidlerne nu skulle ind som en yderligere komplicerende faktor i det politisk vanskelige forhandlingsforhold i Danmark og i NATO om forsvarsbudgettets størrelse. Regeringen valgte derfor i første omgang at stille sagen i bero.⁴⁵ Da USA i efteråret meddelte, at den næste tildeling af Marshall-dollars til Danmark ville blive gjort betinget af, at der var truffet aftale mellem danske og amerikanske myndigheder om anvendelsen af modværdimidlerne, kom der gang i forhandlingerne igen. I udenrigsministeriet var man klar over, at amerikanerne ikke var særlig interesserede i større indbetalinger på reguleringskontoen. Hvis regeringen ønskede sådanne, ville man nok være nødt til at give indrømmelser for så vidt angik anvendelsen af midler til militære formål.⁴⁶

Finansministeriet nåede til det resultat, at det var hensigtsmæssigt hvis man i et vist omfang imødekom det amerikanske ønske om anvendelse til militære formål.⁴⁷ Da amerikanerne først og fremmest var imod den passive brug af midlerne til afskrivning på reguleringskontoen, mente finansministeriet, at man skulle lægge mindre vægt på en sådan afskrivning, og istedet søge at anvende midlerne aktivt i erhvervspolitikken til investeringsfremmende formål. Det stred godt nok mod regeringens erhvervspolitiske synspunkter, men finansministeriet anførte,

⁴⁵ VK: Ministermøde afholdt i statsministeriet den 13. april 1951 kl. 13; Ministermøde afholdt i statsministeriet onsdag den 16. maj 1951 kl. 10; UM: 73.C.60/2b. Anvendelsen af »local currency« i Danmark. Genopbygningsfonden. Pk. 2: 1/12 50 - 31/12 51: Finansministeriet. Den 28. september 1951. Notat vedrørende eventuel anvendelse af Marshallkronerne.

⁴⁶ UM: 73.C.60/2b. Anvendelsen af »local currency« i Danmark. Genopbygningsfonden. Pk. 2: 1/12 50 - 31/12 51: Notits vedrørende møde med Mr. Marshall den 5. oktober 1951. Ø.P.VI., den 6. oktober 1951;

⁴⁷ UM: 73.C.60/2b. Anvendelsen af »local currency« i Danmark. Genopbygningsfonden. Pk. 2: 1/12 50 - 31/12 51: Finansministeriet. Fortroligt. Den 12. oktober 1951. Notat vedrørende anvendelsen af Marshallkronerne. (Dette notat blev ikke sendt til regeringens økonomiudvalg, kun til dets formand, finansminister Thorkil Kristensen.)

at en sådan politik muligvis kunne holde de amerikanske ønsker om en militær anvendelse af midlerne noget tilbage. Finansministeriet udtalte, at man sikkert især kunne dæmpe USA's krav om anvendelse til militære formål, hvis de påtænkte civile investeringer (f.eks. el-værker, telefonanlæg, materiel til Det danske Luftfartsselskab (DDL)) direkte eller indirekte kunne have militær betydning.⁴⁸

Regeringens økonomiudvalg behandlede sagen den 17. oktober 1951.⁴⁹ Her nåede regeringen frem til et forslag, hvorefter 325 mill. kr. blev afskrevet på reguleringskontoen og 275 mill. kr. anvendt til udlån og tilskud, herunder blev 40 mill. kr. afsat til direkte tilskud til finansiering af militære anlæg. Her kunne modværdimidlerne anvendes til at støtte det danske infrastrukturprogram. 50 mill. kr. blev afsat til udlån til telefonselskaberne, og heraf kunne de 30 mill. kr. siges at have militær interesse. Herudover skulle pengene anvendes til tilskud til teknisk forskning og til udlån til DDL, el-værkerne, havneanlæg og mejeribruget.⁵⁰

Man erkendte, at amerikanernes hensigt var, at anvendelsen af modværdimidlerne til militære formål skulle betyde en nettoforøgelse af de danske forsvarsbestræbelser, hvor regeringen omvendt fastholdt, at en sådan forøgelse ikke var økonomisk og politisk mulig. Udenrigsministeriet forsøgte i samtaler med ECA-missionen at få de amerikanske myndigheder til at give begrebet militære formål en vid fortolkning, så også projekter med udpræget civil økonomisk værdi kunne komme ind i billedet. Samtidig anførte udenrigsministeriet, at hvis man anvendte modværdimidlerne til militære formål, kunne man fra dansk side søge at gøre gældende, at der skulle tages hensyn til sådanne arbejder ved forhandlingerne om den internationale fordeling af forsvarsbyrden i NATO.⁵¹

Finansminister Thorkil Kristensen forelagde regeringens planer for ECA-missionen på et møde den 23. oktober 1951. Her anførte chefen for den amerikanske ECA-mission i Danmark, mr. Marshall, at USA lagde

⁴⁸ UM: 73.C.60/2b. Anvendelsen af »local currency« i Danmark. Genopbygningsfonden. Pk. 2: 1/12 50 - 31/12 51: Finansministeriet. Fortroligt. Den 12. oktober 1951. Notat vedrørende anvendelsen af Marshallkronerne.

⁴⁹ UM: 73.C.60/2b. Anvendelsen af »local currency« i Danmark. Genopbygningsfonden. Pk. 2: 1/12 50 - 31/12 51: Udenrigsministeriet. Ø.P.VI.j.nr. 73.c.60/2.b. Notat til Regeringens Økonomiudvalg. Orienterende drøftelse med ECA-missionen angående anvendelse af Counterpart-midler m.v. Den 10. oktober 1951. Notatet sendt til regeringens økonomiudvalg den 12. oktober 1951

⁵⁰ Ibid., Finansdepartementets økonomisk-statistiske konsulent. Den 22. oktober 1951. Udkast. Opstilling vedrørende anvendelsen af Marshall-kroner.

⁵¹ Ibid., Notits til direktøren fra Erling Kristiansen, 13. oktober 1951.

stor vægt på, at der blev afsat tilstrækkelige midler til produktivitetsudvalgets arbejde, og at der blev skabt en udlånsfond for industrien, som skulle anvendes til etablering og udvidelse af industrivirksomheder, der kunne producere militærmateriel eller dele hertil, men som også om fornødent kunne omstilles til civil produktion.⁵²

I regeringen overvejede man at tilbyde at sætte ca. 15 mill. kr. af til en industrilånefond. Det beskedne beløb skyldtes, at en sådan fond var i strid med regeringens erhvervspolitik, som netop havde som et hovedpunkt, at man ikke skulle føre aktiv industripolitik med statslige investeringsfremmende foranstaltninger.⁵³ Den erhvervspolitiske effekt af denne fond ville blive særlig stærk på grund af den stramme pengepolitik regeringen iøvrigt førte. ECA-missionen udtrykte stor skuffelse over det lille beløb og anførte, at lånebehovet kunne blive væsentligt større. Desuden kunne det betegnes som anvendelse til militære formål, og det var hensigtsmæssigt, anførte man fra amerikansk side, da det danske forslag ellers led under, at der var afsat utiltrækkelige midler til militære formål. Washington ville være betænkelig, hvis forslaget afsatte mindre end halvdelen af de 275 mill. kr. til militære formål. Samtidig kritiserede amerikanerne en del af de militære projekter, der lå i det danske forslag.⁵⁴

ECA-missionens henvendelse gjorde indtryk, og der blev udarbejdet nye planer i finansministeriet. De endte med, at det samlede beløb til tilskud og lån blev forhøjet fra 275 mill. kr. til 300 mill. kr., at der blev indført en industrilånefond på 30 mill. kr., og at udgifterne til militære anlæg under det danske infrastrukturprogram blev forhøjet fra 40 mill. kr. til 65 mill. kr. Disse ændringer blev gennemført for at tilgodese de amerikanske ønsker specielt vedrørende omfanget af midler til militære formål og vedrørende industrilånefonden.⁵⁵

Med hensyn til de militære anlæg var der tale om, at midlerne skulle anvendes til gennemførelse af projekter optaget i det danske infrastrukturprogram for perioden 1951-54. De 30 mill. kr. til industrilånefonden skulle anvendes til lån til industrivirksomheder til finansiering af investeringer med henblik på at forøge produktiviteten og med særlig

⁵² Ibid., Notits, Ø.P.VI.J.nr.73.C.60/2.b. Notits. Den 26. oktober 1951. Skak-Nielsen

⁵³ L. D. Jensen: »Mod en...« op. cit.; L. D. Jensen: »Dansk industripolitik...« op. cit.

⁵⁴ UM. 73.C.60/2.b.: pk. 2: Notits vedrørende anvendelse af counterpart. Fortroligt. Ø.P.VI., den 25. oktober 1951. Gunnar Seidenfaden.

⁵⁵ Ibid., Finansministeriet. Notits vedrørende forhandlingerne om en fordelingsplan for Marshallkronerne. Den 27. oktober 1951; Ministry of Finance. November 5, 1951. Memorandum concerning the use of local currency counterpart funds. Memorandaet var det forslag som man var nået til enighed med ECA-missionen om og som nu blev forelagt den amerikanske regering i Washington. Beløbet til mejeribrugget blev nedskåret fra 50 mill. kr. til 25 mill. kr. og til havneanlæg fra 30 mill. kr. til 15 mill. kr.

henblik på produktion af varer, der havde såvel en civil som en militær anvendelse. Tanken var også, at midlerne skulle bidrage til at forbedre muligheden for en hurtig omstilling af industrivirksomheder til rustningsproduktion. Endelig var tanken, at de skulle give mulighed for amerikanske off-shore køb i Danmark og for at dække behovet for reservedele m.v. til de køretøjer, våben etc., som Danmark på det tidspunkt modtog under Mutual Defense Assistance Program (MDAP). Amerikanerne havde netop anført som argument for oprettelse af lånefonden at den ville give Danmark mulighed for dollarindtjenende eksport under USA's off-shore-program og MDAP.⁵⁶

I de interne drøftelser understregede finansministeriet, at der var tale om produktion, der også fandt anvendelse til civile formål.⁵⁷ Det at foranstaltningerne havde civil økonomisk værdi var afgørende for regeringen, da de på den måde lettere kunne forenes med regeringens økonomisk-politiske strategi. Med den noget brede opfattelse af militære formål kunne det danske forslag siges at indeholde et program for anvendelse af 145 mill. kr. til militære formål, hvilket var næsten halvdelen af det samlede program på 300 mill. kr. Det var det minimumsmål ECA havde sat.

I Washington var man misfornøjet over, at det danske forslag afsatte for lidt til udvikling af produktiviteten i dansk landbrug, til det militære infrastrukturprogram og til industrilånefonden. Endelig mente man ikke, at lånene til luftfartselskabet og telefonselskaberne kunne anerkendes som projekter af militær betydning, hvilket gjorde det vanskeligt at godkende hele projektet, anførte amerikanerne.

Finansminister Thorkil Kristensen havde gjort klart for amerikanerne, at anvendelse af modværdimidlerne til militære formål ville forstyrre den skrøbelige politiske balance bag forsvarsbudgettet, hvis størrelse var et særdeles varmt indenrigspolitisk emne. Udenrigsministeriet udtalte overfor ECA-missionen, at den danske regering ikke var interesseret i at anvende modværdimidler til infrastrukturprogrammet og fortsatte:

»Skulle den danske infrastruktur-indsats sættes i vejret, burde dette finde sted på en måde, der gjorde byrden ganske klar for det danske samfund, og derfor burde finansieringen ske på normal måde over statens budget.«⁵⁸

⁵⁶ Ibid., Notits, Ø.P.VI.J.nr.73.C.60/2 b. Notits. Den 26. oktober 1951. Skak-Nielsen

⁵⁷ Ibid., Finansministeriet. 2. statsgælds-kontor. Udkast 27/10-51. Notat vedrørende anvendelsen af Marshallkronerne.

⁵⁸ Ibid., Notits. Den 17/11 1951. Gunnar Seidenfaden.

Udenrigsministeriet blev den 3. december 1951 orienteret om, at det var USA's politik for anvendelsen af modværdimidlerne i de enkelte lande, at spørgsmålet skulle ses i lyset af en samlet vurdering af landets forsvarsprogrammer, og at frigivelsen af midlerne skulle ske ud fra stiltingen til individuelle projekter.

Her fik udenrigsministeriet bekræftet sin formodning om, at modværdimidlerne fra amerikansk side blev set som et instrument til påvirkning af Danmarks samlede forsvarsbestæbelser, konkrete projekter herindenfor og fordelingen af forsvarsbyrden mellem NATO-landene.⁵⁹

ECA-missionen udtalte overfor udenrigsministeriet, at den ønskede adgang til ret nøje at følge den praktiske gennemførelse af de dele af 300 mill. kr.-programmet, som havde militær betydning. I slutningen af december 1951 blev det præciseret fra amerikansk side, at man måtte have adgang til en forudgående rådslagning (prior consultation) for såvidt angik udlånsvirksomheden under industrilånefonden. ECA ønskede adgang til at få hvert enkelt andragende forelagt, forinden ansøgningen blev efterkommet. Man måtte endvidere kræve temmelig udførlige oplysninger om den stedfundne anvendelse af beløbene til infrastruktur samt for den del af pengene til telefonselskaberne, som ville blive anvendt til militære formål. I udenrigsministeriet var man klar over at disse krav, navnlig kravet om prior consultation, ville vække modvilje i handelsministeriet.⁶⁰

I juni 1952 blev lovgrundlaget for anvendelsen af denne pulje af modværdimidlerne vedtaget i folketinget.⁶¹

⁵⁹ Ibid., ECA i Washington udtalte i intern instruks: »Projects selected for release should be those in which the U.S. has special interest, either because they are projects of key importance or because the U.S. feels that some modification of country production plans is desirable on the basis of DPB, SUSREP, OSR, Washington or Mission analysis. (...) it will be necessary for ECA/MSA to follow closely the actual release of counterpart funds as required for contractual payments under agreed defense production projects.

It is recognized that the earmarking of counterpart for defense production rather than for other budgetary expenditures (such as public investment) will not, in itself, improve the level or character of a country's defense production program, since budgetary funds are largely substitutable. However, the administration of counterpart for defense production should enable the U.S. to exert a more direct influence over the course of a country's production program and assist in obtaining the most effective use of funds available for defense production.« Se »Counterpart Policies in the U.S. in Fiscal Year 1952«, i: Weekly Digest, ECA Central Secretariat, Wash. DC, No. 22.

⁶⁰ Ibid., Ø.P.VI.j.nr. 73.C.60/2.b. Referat af møde i udenrigsministeriet mandag den 3. december 1951 kl. 14 om counterpartproblemet.; Notits. Ø.P.VI., den 29. december 1951. Skak-Nielsen og den 5. januar 1952. Gunnar Seidenfaden.

⁶¹ Lov nr. 209 af 7. juni 1952 om anvendelse af modværdien af de i henhold til Det europæiske Genopbygningsprogram modtagne gaveydelse. I henhold til lov nr. 209 af 7. juni 1952 blev der stillet 65 mill. kr. til rådighed til dækning af militære anlægsudgifter.

Der var nu lagt op til, at amerikanerne kunne få adgang til de administrative beslutninger i dansk industripolitik og militære anlægsforanstaltninger, med henvisning til det militære aspekt og på basis af sin forpligtelse fra Mutual Security Act til at sikre sig, at et samlet beløb af 500 mill. \$ blev anvendt til forsvarsformål.

I handelsministeriet var man ganske rigtigt imod en sådan indrømmelse til amerikanerne, som indebar indblanding fra amerikansk side i den danske administration.⁶² Udenrigsministeren var imidlertid mere villig til at acceptere de amerikanske ønsker og mente ikke, at det var muligt at få USA til at opgive disse. Udenrigsministeriet regnede i november 1952 ikke med, at de amerikanske myndigheder ville blande sig i danske administrative afgørelser. Uenigheden i den danske regering forhalede afgørelsen i næsten et år, men i december 1952 besluttede regeringen så at give de amerikanske myndigheder den ønskede mulighed for indseende med administrationen af industrilånefonden. Det blev præciseret, at den endelige afgørelse i alle tilfælde lå hos den danske regering. Handelsministeren var ikke glad for dette udfald af forhandlingerne, men opfattede det som et nødvendigt kompromis.⁶³

Hensynet til samarbejdet med USA såvel bilateralt som i OEEC og NATO og hensynet til NATO-samarbejdet om byrdefordelingen kom via ERP og modværdimidlerne til at påvirke udviklingen i dansk industripolitik. VK-regeringen var imod industrilånefonden ud fra en rent industripolitisk betragtning, men amerikansk politisk pres og det forhold, at optagelsen af et sådant låneprogram i anvendelsen af modværdimidlerne kunne afværge amerikanske krav om en langt mere direkte militær

Finansudvalget skulle give sin tilslutning til bevillingerne, som så administreredes af forsvarsministeriet. Følgende love var tilknyttet: Lov nr. 210 af 7. juni 1952 om udlån til mejerier, slagterier og lignende til landbruget knyttede erhvervsvirkomsheder; Lov nr. 211 af 7. juni 1952 om udlån til visse rederivirkomsheder; Lov nr. 212 af 7. juni 1952 om udlån til visse industrivirkomsheder; Lov nr. 213 af 7. juni 1952 om udlån til elektricitetsværker, telefonselskaber, købstads-kommunale havne samt til Københavns Frihavns-Aktieselskab og Det danske Luftfartselskab.

⁶² UM. 73.C.60/2.b., pk. 3: 1/1 52 - 14/1 54: Brev fra handelsminister Aage Rytter til udenrigsminister Ole Bjørn Kraft, København, den 9. juli 1952.; Brev fra handelsminister Aage Rytter til udenrigsminister Ole Bjørn Kraft, dateret København den 3. november 1952.

⁶³ Faktisk kom USA til at gøre brug af denne ret til at udtale sig om lån fra industrilånefonden, idet USA søgte at forhindre at den danske regering i 1953 gav B&W et lån fra modværdimidlerne. Godt nok havde USA ikke formelt nogen mulighed for at modsætte sig at staten gav B&W et lån, men de politiske omkostninger ved at give lånet i strid med USA's ønsker var for store til at den danske regering ønskede at bære dem og B&W fik aldrig noget lån fra modværdimidlerne. Se L. D. Jensen: »Dansk industripolitik...« op. cit.

anvendelse af modværdimidlerne, var stærkt medvirkende til at denne erhvervspolitiske nydannelse blev gennemført.

I august-september 1953 blev det aktuelt at overveje anvendelse af de resterende modværdimidler, og fiskeriminister Knud Rée oplyste på et vælgermøde i Nykøbingkredsen den 9. september, at der skulle forhandles herom med amerikanerne, og at han var

»... noget bange for, at man denne gang i vid udstrækning vil forlange midlerne anvendt til militære eller halvmilitære formål i stedet for civile.«⁶⁴

Opgørelsen viste, at der omkring årskiftet 1953/54 ville henstå godt 113 mill. kr. på modværdimiddelkontoen. VK-regeringen slap for problemet, da den gik af den 30. september 1953 og blev efterfulgt af den socialdemokratiske regering under Hedtofts ledelse. Opgaven lå nu hos udenrigsminister H.C. Hansen, finansminister Viggo Kampmann og forsvarsminister Rasmus Hansen.

I oktober 1953 begyndte man i det forsvarøkonomiske udvalg at overveje spørgsmålet om at anvende de resterende modværdimidler til opgaver vedrørende udbygningen af det militære beredskab. Man var i gang med forberedelser til en sådan udbygning, og udgangspunktet var at der kun kunne blive tale om at anvende modværdimidler til arbejder, der alligevel ville blive udført.⁶⁵

USA ønskede fortsat en forøgelse af den danske forsvarsindsats. Som et led i gennemførelsen af Mutual Defense Assistance Program (MDAP) oprettede USA i hvert modtagerland i begyndelsen af 1950 en Military Assistance Advisory Group (MAAG).⁶⁶ Chefen for MAAG, general Darcy, havde i oktober 1953 henvendt sig til departementschef Lindgren, forsvarsministeriet, for at drøfte muligheden af at anvende modværdimidler til støtte for forsvarsproduktion. Generalen foreslog en drøftelse af spørgsmålet mellem repræsentanter for forsvaret og repræsentanter for MAAG. Det forsvarøkonomiske udvalg ønskede ikke dette, da man havde den opfattelse, at MAAG søgte at anvende modværdimidlerne til at presse en forøgelse af de danske forsvarsudgifter igennem og mere eller

⁶⁴ Berlingske Aftenavis, 11. september 1953.

⁶⁵ DØS: Læg: Det forsvarøkonomiske udvalg. Møder 1952-53: Det forsvarøkonomiske udvalg, Kbh. den 30. oktober 1953. Kortfattet referat (nr. 29) af det forsvarøkonomiske udvalgs møde den 23. oktober 1953. Hemmeligt.

⁶⁶ MAAG var ledet af en amerikansk officer med høj rang og havde det primære ansvar for at den militære assistance blev udnyttet effektivt og efter lovens formål.

mindre ville gå ind for at samtlige modværdimidler blev anvendt til militære formål. MAAG ville søge støtte for sådanne tanker i direkte forhandlinger med repræsentanter for forsvaret udenom udenrigsministeriet og MSA-missionen ved den amerikanske ambassade. MSA-missionen var derimod mere indstillet på at følge de danske ønsker og sikre i hvert fald en vis civil anvendelse.

I det forsvarøkonomiske udvalg var der enighed om, at man måtte svare general Darcy, at spørgsmålet først skulle forhandles mellem udenrigsministeriet og forsvarsministeriet på den ene side og den amerikanske ambassade på den anden, før man eventuelt kunne drøfte det med MAAG.⁶⁷

Selvom man afværgede MAAG's forsøg var man i den danske regering klar over, at der ikke var nogen mulighed for at komme igennem med, at en del af modværdimidlerne blev anvendt til afskrivning af statens gæld til nationalbanken. Regeringen besluttede derfor på forhånd at opgive at foreslå dette. Finansministeriet havde klart foretrukket en sådan anvendelse af modværdimidlerne, både fordi man fortsat fandt det uhenigtsmæssigt, at modværdimidlerne overhovedet blev anvendt til militære formål, og fordi det beløb, der kunne ventes afsat til civile formål, var så lille, at det blev vanskeligt at opstille et program, der tog hensyn til det politisk bestemte ønske om en hensigtsmæssig fordeling af modværdimidlerne på erhvervsgrupper. Det var et hovedpunkt i regeringens erhvervs-politik at undgå begunstiggelse af særlige erhvervsgrupper. Dertil kom ulempen ved at skulle forhandle med amerikanerne om anvendelse af disse midler, og finansministeriet rejste derfor spørgsmålet, om man ikke fra dansk side måtte foretrække at lade alle pengene stå urørt på kontoen i Nationalbanken. Udenrigsministeriet mente på den anden side, at man burde få aftalt en fuldstændig anvendelse af alle de resterende modværdimidler, hvilket blev besluttet. Spørgsmålet var så, hvordan anvendelsen skulle fordeles mellem civile og militære formål, og her var det klart, at amerikanerne ønskede, at hovedvægten blev lagt på de militære formål, og til formål der lå udover det normale forsvarsbudget.⁶⁸ Det sidste var et hovedpunkt for USA og blev fremhævet af mr. Marshall i november 1953.⁶⁹

⁶⁷ DØS: Læg: Det forsvarøkonomiske udvalg. Møder 1952-53: Det forsvarøkonomiske udvalg, Kbh. den 30. oktober 1953. Kortfattet referat (nr. 29) af det forsvarøkonomiske udvalgs møde den 23. oktober 1953. Hemmeligt.

⁶⁸ UM. 73.C.60/2.b., pk. 3: 1/1 52 - 14/1 54: Notits vedrørende counterpart-pengene. Ø.P.IV., den 20. november 1953; Finansministeriet, den 11. november 1953. Notat vedrørende anvendelsen af counterpart-midler;

⁶⁹ Ibid., Notits. Vedrørende counterpart-pengene. Til ministeren. Set af H.C.Hansen. Ø.P.VI., den 20. november 1953. Gunnar Seidenfaden. Missionen vedr. økonomisk

Udenrigsministeriet skønnede i begyndelsen af november, at de ca. 113 mill. kr. kunne fordeles med 70 mill. kr. til militære og 40 mill. kr. til civile formål uden at vække forskrækkelse i Washington, og man besluttede i det forsvarsøkonomiske udvalg at arbejde videre ud fra denne opdeling.⁷⁰ Man forventede dog, at forhandlingerne kunne ende med at beløbet til civile formål måtte skæres ned. Det var indenrigspolitisk uheldigt, idet de politiske partier havde udtrykt ønske om at anvendelsen af modværdimidlerne skulle forhandles internt i Danmark, før man forhandlede med USA. Lå der først et forhandlingsresultat mellem den danske og amerikanske regering, virkede det som et *fait accompli*, der stillede partierne i folketingets Marshalludvalg udenfor indflydelse. Udenrigsministeriet bemærkede i en notits til regeringens økonomiudvalg, at

»... det er muligt, at vi vil komme under et stærkt pres, og må give efter for dette, om at anvende 100 % til mere eller mindre militære formål. Hvis dette bliver tilfældet, vil det være meget uheldigt, dersom der har fundet drøftelser sted med de politiske partier om en civil anvendelse af ca. 40 mill. kr., så meget mere som den mere detaljerede drøftelse af programmerne under disse 40 mill. kr., som man må gå ud fra, at partierne vil ønske, forudsætter tekniske drøftelser med de interesserede erhverv.«⁷¹

Udenrigsministeriet og finansministeriets koordinationsudvalg vedrørende modværdimidlerne fandt det derfor nødvendigt, at man først søgte at få en forhåndstilkendegivelse fra Washington og derefter en formel aftale, og at man undlod gennem forhandlinger med partier og erhverv at lægge sig fast på nogen fordeling mellem civil og militær anvendelse eller på projekter eller fordeling på erhverv.⁷²

assistance til udlandet ved den amerikanske ambassade i København havde nu skiftet navn til F.O.A.-missionen, og mr. Charles Marshall var fortsat dens chef.

⁷⁰ DØS: Læg: Det forsvarsøkonomiske udvalg. Møder 1952-53: Det forsvarsøkonomiske udvalg, Kbh. den 16. november 1953. Kortfattet referat (nr. 30) af det forsvarsøkonomiske udvalgs møde den 11. november 1953. Hemmeligt.

⁷¹ UM. 73.C.60/2.b., pk. 3: 1/1 52 - 14/1 54: Notits. Økonomiudvalgets møde d. 9.12.1953: Anvendelsen af counterpart-midlerne. Udenrigsministeriet, den 9. december 1953.

⁷² Ibid., Finansministeriet. Koordinationsudvalget. Referat af møde den 5. december 1953 i finansministeriet, koordinationsudvalget, vedr. anvendelsen af resterende modværdimidler; Finansministeriet. Koordinationsudvalget. Notat vedrørende anvendelsen af de resterende counterpart-midler. Den 7. december 1953. (Indstilling til regeringens økonomiudvalg.)

Udenrigsministeriet var meget opmærksom på, at man sørgede for at dette blev den sidste aftale med USA om modværdimidlerne, fordi de gav anledning til ubehagelige forhandlinger, hvor USA søgte at anvende modværdimidlerne som et instrument til ændring af den danske regerings prioriteringer.⁷³

Regeringen besluttede at følge indstillingen fra udenrigsministeriet og koordinationsudvalget. Udenrigsministeriet henvendte sig derfor inden julen til F.O.A.-missionen og foreslog under hånden 70 mill. kr. til militære formål og resten til produktivitetsfremmede foranstaltninger og teknisk-videnskabelig forskning. Mr. Marshall forelagde problemet underhånden i Washington, og fik som hovedretningslinje, at der først skulle ses på, hvilke muligheder der var for at benytte pengene til at opfylde de henstillinger og ønsker på det militære område, som SHAPE og MAAG havde rejst overfor Danmark. Hvis der så var noget tilovers til civile formål, skulle man koncentrere sig om projekter, der kunne have en »dynamisk virkning« på dansk økonomisk ekspansion.⁷⁴ Med hensyn til det militære program var det amerikanernes opfattelse, at et sådant program kun kunne udarbejdes som en del af en helhed, der bestod i:

- Danmarks egne programmer for militære indkøb og bygge- og anlægsarbejder indenfor det danske forsvarsbudget,
- MAAG's indstilling om amerikansk hjælp under MDAP til supplement af Danmarks egne indkøb.
- et program for militære indkøb og bygge- og anlægsarbejder for modværdimidlerne, som ikke kunne finde plads indenfor Danmarks egne programmer indenfor forsvarsbudgettet og som ikke burde leveres under MDAP.

Stillingen til sagen i den amerikanske kongres var efter alt at dømme, at den militære støtte til de europæiske NATO-lande under MDAP først kunne fastsættes, når alle de nationale muligheder, herunder modværdimidlerne, var brugt til de militære formål. Herefter kunne MDAP-hjælpen så komme oveni som et supplement.

⁷³ Udenrigsministeriet mente at man måtte foretrække at få anvendt alle de resterende modværdimidler nu gennem en aftale om at anvende 70 mill. kr. til militære formål og »resten« til civile, evt. hvis man blev presset så i form af aftale om 40 mill. kr. til civile formål og »resten« til militære. Ibid., Notits. Økonomiudvalgets møde den 9.12.1953: Anvendelsen af counterpart-midlerne. Udenrigsministeriet, den 9. december 1953; Finansministeriet. Koordinationsudvalget. Referat af møde den 5. december 1953 i finansministeriet, koordinationsudvalget, vedr. anvendelsen af resterende modværdimidler. Se også L.D. Jensen: »Dansk industripolitik..« op.cit.

⁷⁴ UM. 73.C.60/2.b., pk. 3: 1/1 52 - 14/1 54: Notat. Til ministeren. Counterpart-aftalen. Ø.P.IV., den 7.1.54. Gunnar Seidenfaden.

Som en konsekvens af dette synspunkt meddelte mr. Marshall at man ikke kunne komme videre med sagen, hvis ikke USA i hvert fald i brede linier fik et konkret kendskab til Danmarks egne indkøbs- og anlægsplaner, som de forelå nu. En sådan information var efter amerikanernes mening absolut nødvendig, og mr. Marshall bad indtrængende udenrigsministeriet om at udvirke, at disse informationer blev fremskaffet, idet det var afgørende ikke kun for aftalen om modværdimidlerne, men også for den henstilling om våbenhjælp til Danmark, som skulle udarbejdes til Washington. Den danske regering havde hidtil været meget tilbageholdende med at fremlægge konkrete planer. Gunnar Seidenfaden, kontorchef i udenrigsministeriets økonomisk-politiske afdeling, skrev i et notat til ministeren, at

»... medens det hidtil har været muligt at få fastlagt et MDAP-program, til hvilket vore egne anskaffelser delvis kunne ses som et supplement, er forholdet nu vendt om, idet amerikanerne under hensyn til kongressens syn på våbenhjælpen kun vil betragte MDAP som et eventuelt supplement til det i detaillerne fastlagte nationale program.«⁷⁵

Det drejede sig også om, at amerikanerne ville sikre sig et grundlag for at vurdere, om anvendelsen af modværdimidlerne virkelig var programmer udover Danmarks egne hidtidige planer, og ikke blot betød, at modværdimidler blev anvendt til arbejder, der alligevel ville blive udført.

Departementschef Erik Lindgren fra forsvarsministeriet kunne meddele, at de danske militære myndigheder ikke ville være i stand til at give amerikanerne de nævnte konkrete oplysninger om de danske indkøbs- og anlægsplaner. Dog kunne man eventuelt give oplysninger om de konkrete punkter, der lå i det danske forslag til anvendelsen af de 70 millioner kroner, for at belyse sammenhænge mellem modværdimidlerne, MDAP-programmet og forsvarsbudgettet. Det var magtpåliggende for Danmark at give så få oplysninger som muligt om forsvarsplanerne for at afværge et for hårdt pres fra SHAPE og MAAG.

Det så ikke lyst ud med hensyn til at få amerikanernes tilslutning til at anvende nogle af modværdimidlerne til civile formål. Den 7. januar 1954 fremførte MAAG ønske om, at et langt større beløb end 70 mill. kr. - faktisk alle resterende modværdimidler plus lidt mere - blev anvendt til

⁷⁵ Ibid. samt brev af 23. december 1953 til dep.chef Dige, finansministeriet fra kontorchef Gunnar Seidenfaden, udenrigsministeriet.

militære formål, og MAAG havde også en række specificerede ønsker i den anledning.⁷⁶ Forhandlingerne kom ikke rigtigt nogen vegne, idet afstanden mellem de danske og amerikanske ønsker var for stor. Udenrigsministeriet mente imidlertid ikke, at anvendelsen af midlerne burde udsættes, da det blot i endnu højere grad ville vanskeliggøre anvendelsen af midlerne til civile formål. Hele spørgsmålet om hvorvidt anvendelsen af modværdimidlerne til militære formål skulle betragtes som en del af forsvarsbudgettet, eller som beløb der måtte ligge udover det af regeringen hidtil godkendte størstebeløb for forsvarsudgifterne, blev drøftet på det forsvarøkonomiske udvalgs møde i begyndelsen af januar, og her var man enige om, at modværdimidlerne måtte betragtes som liggende udover forsvarsbudgettet.⁷⁷ Dermed blev det endnu mere betænkeligt at gå ind på MAAG's projekter til ialt ca. 170 mill. kr., da de ville gribe forstyrrende ind i drøftelserne mellem regeringen og folketingets partier om forsvarsbudgettets størrelse.

Chefen for F.O.A.-missionen, mr. Marshall, var ikke enig med MAAG i dette spørgsmål. Marshall var interesseret i at opnå en løsning, der tilgodeså de danske ønsker, og det lykkedes for udenrigsministeriet at få mr. Marshall's tilslutning til et oplæg til Washington, der fulgte hovedlinien i det danske forslag omfattende militære projekter til 70-80 mill. kr og civile projekter til 35-45 mill. kr.⁷⁸

Dermed så det ud til, at der kunne nås en løsning, og regeringen tog sin beslutning på ministermødet den 27. januar 1954 på baggrund af indstilling fra udenrigsministeriet.⁷⁹ Regeringens beslutning indeholdt samtidig, at brugen af modværdimidler til militære formål lå indenfor det fastlagte forsvarsbudget, men det var der ingen anledning til at udtale sig

⁷⁶ Ibid., Forsvarsministeriet. 4.kt. 499.41-14. Den 8/1 1954. H/Sl. Kort Referat af møde den 7/1 1954 i MAAG angående anvendelse af Counterpart-midler.

⁷⁷ DØS: Læg: Det forsvarøkonomiske udvalg. Møder 1953-56: Det forsvarøkonomiske udvalg. København, den 22' januar 1954. Kortfattet referat (nr. 34) af det forsvarøkonomiske udvalgs møde den 22' januar 1954. Fortroligt. [referatet er rettet. Der har oprindeligt stået 11. januar, nr. 33 og møde den 8. januar. Det stemmer overens med dagsordenen, som ligger ved. Og det stemmer også med en oversigt over møderne, som ligger i akterne. Det tyder på at rettelsen er fejlagtig. Mødet er altså nr. 33 den 8. januar.]

⁷⁸ Ibid., Det forsvarøkonomiske udvalg. København, den 25' januar 1954. Kortfattet referat (nr. 34) af det forsvarøkonomiske udvalgs møde den 22' januar 1954. Fortroligt.; UM.73.C.60/2.b., pk. 4: Strengt fortroligt. Notits vedrørende anvendelsen af counterpart-pengene. Udenrigsministeriet, den 22. februar 1954.

⁷⁹ UM.73.C.60/2.b., pk. 4: Udenrigsministeriet den 23. januar 1954. Fortroligt. Ø.P.IV.j.nr. 103.X.5.b: Memorandum vedrørende anvendelsen af den sidste del af de under Marshallhjælpen opsamlede counterpart-beløb. slutdateret 25. januar 1954.; Uddrag. Referat af økonomiudvalgets 15. møde, onsdag den 27. januar 1954 kl. 9.00.

om overfor amerikanerne, som havde et andet indtryk. Derimod gjorde regeringen det klart i januar 1954 overfor den amerikanske ambassadør i København, at en forøgelse af de danske forsvarsudgifter var utænkelig.⁸⁰

Da mr. Marshall i slutningen af februar 1954 vendte tilbage fra Washington, kunne han meddele, at Foreign Operation Administration (FOA) i Washington og National Advisory Council (NAC) i princippet kunne tiltræde det danske forslag. Samtidig ønskede man en klar tidsramme for de enkelte projekter.⁸¹ Regeringen besluttede at gå ind på de amerikanske betingelser.

I udenrigsministeriet erkendte man, at den amerikanske lovgivning for finansåret 1953/54 praktisk taget udelukkende var helliget militære formål, og at bestemmelserne om anvendelsen af modværdimidlerne var et klart direktiv til den amerikanske regering om ikke at tiltræde frigivelsen af modværdimidler, medmindre disse udelukkende eller alt-overvejende benyttedes til militære projekter. Udenrigsministeriet konstaterede:

»Særligt forsåvidt angår Danmark, hvis forholdsmæssige andel i den fælles forsvarsindsats under NATO vurderes ret kritisk fra amerikansk side, har der været en stærk amerikansk interesse i, at de resterende counterpartmidler altovervejende benyttes til forsvarsformål(...) Det beløb på ca. 70 mill. kr. til militære formål, hvorom der i sidste instans er opnået enighed med de amerikanske myndigheder, må efter det foran anførte utvivlsomt betegnes som et minimum, som man fra amerikansk side kategorisk vil afvise en nedsættelse af.«⁸²

⁸⁰ DØS: Læg: Det forsvarøkonomiske udvalg. Møder 1953-56: Det forsvarøkonomiske udvalg. København, den 2'februar 1954. Kortfattet referat (nr. 35) af det forsvarøkonomiske udvalgs møde den 29'januar 1954. Fortroligt.

⁸¹ UM.73.C.60/2.b., pk. 4: Udenrigsministeriet. København den 4. marts. Notat vedr. anvendelsen af den sidste del af de under Marshall-hjælpen opsamlede counterpart-beløb. (Indstilling til regeringens økonomiudvalg). Med hensyn til de midler der skulle anvendes til forsvarsformål stillede man dog fra amerikansk side betingelse om, at hvis omkostningerne ved de 10 forsvarsprojekter, programmet indeholdt, skulle blive mindre end de reservede modværdimidler, skulle restbeløbet anvendes til tilsvarende forsvarsformål. Hvis omkostningerne oversteg det afsatte beløb fra modværdimidlerne skulle projekterne finansieres af de ordinære statsmidler. Der skulle ikke være mulighed for, at Danmark ved at sænke omkostningerne på projekterne under programmet for modværdimidlerne kunne spare udgifter til forsvarsformål. Der skulle heller ikke være mulighed for at droppe nogle af projekterne med henvisning til større omkostninger end ventet.

⁸² Ibid., notits dateret 8. april 1954. Givet finansministeren til brug for forhandlingerne i folketingets Marshall-udvalg.

Den danske regering tilkendegav overfor den amerikanske regering at man ville stræbe efter at påbegynde projekterne senest juli 1954 og afslutte dem inden udgangen af december 1955.

Finansminister Kampmann orienterede folketingets Marshalludvalg i slutningen af april 1954, men her ønskede Venstre og Konservative ikke uden videre at give tilslutning til forslaget. De ønskede først en drøftelse med forsvarsministeren. Den 13. maj 1954 skrev dagspressen, at Venstre og Konservative var stemt for at udskyde behandlingen af regeringens lovforslag om anvendelse af de sidste modværdimidler indtil videre. Det skabte betydelig uro på den amerikanske ambassade, og general Darcy, chefen for MAAG, gav overfor den amerikanske ambassadør udtryk for, at hvis projekterne ikke blev påbegyndt juli 1954 og afsluttet december 1955, måtte MAAG overveje en fuldstændig omlægning, hvilket i realiteten betød nedskæring af det amerikanske våbenstøtteprogram for Danmark.⁸³ Noget sådant ville klart være til ulempe for Danmark, for aftalen var meget gunstig set i forhold til hvad amerikanerne havde ønsket.⁸⁴

Udenrigsministeriet bemærkede, at man ved en ny senere forhandling måtte regne med strengere krav om forøget militær anvendelse, og fortsatte:

»Skulle man fra dansk side beslutte sig til overhovedet ikke at indtræde i nye forhandlinger, men simpelthen lade pengene henstå ubenyttet, ville vor argumentation overfor pres udefra om en generel forøgelse af vort forsvarsbudget i fremtiden blive væsentligt svækket, idet amerikanerne altid ville kunne henvise til de på kontoen henstående ubenyttede beløb.«⁸⁵

Venstre og Konservative var blandt andet betænkelige ved at staten i kraft af det nye forslag til anvendelse af modværdimidlerne ville få en betydeligt stærkere stilling i produktivitetsarbejdet ude i erhvervslivet, og noget sådant ønskede de to partier ikke af rent erhvervs- og industripolitiske grunde.

⁸³ Se Folketingets Arkiv: Folkeretlige Forhold nr. 51. Folketingets Marshalludvalg. Skrivelse dateret 23/4 1954.; UM.73.C.60/2.b., pk. 4: Notits. Fortroligt. Ø.P.IV., den 26. maj 1954. Gunnar Seidenfaden.

⁸⁴ Aftalen skyldtes i høj grad en personlig indsats fra den afgående chef for FOA-missionen, mr. Marshall, og udenrigsministeriet gjorde klart for finansministeriet at hvis Venstre og Konservative ønskede lovens behandling udsat, ville det indebære at aftalen med USA, som den nu forelå, var bortfaldet.

⁸⁵ UM.73.C.60/2.b., pk. 4: Notits. Fortroligt. Ø.P.IV., den 26. maj 1954. Gunnar Seidenfaden.

Finansministeren forelagde underhånden den 25. maj et forslag for Venstre og Konservative, som gik ud på, at projekter under den civile del ville blive drøftet med de to partier og beløbene kun udbetalt, når der var enighed mellem regeringspartiet og Venstre og Konservative. Senere gav Venstre og Konservative så deres tilslutning til programmet under denne forudsætning.

Amerikanerne havde ikke noget imod sådanne arrangementer, når blot betingelserne, der var stillet op fra amerikansk side, blev opretholdt, og her var det vigtigste, at amerikanerne inden 1. december 1954 skulle have en plan forelagt for anvendelse af pengene i produktivitetsfonden med angivelse af tidsrammer for projekternes gennemførelse. Dermed kunne loven gennemføres, men nu var administrationen i udformningen af projekterne ikke kun afhængig af, at der skulle opnås enighed med amerikanerne og flertal i folketingets Marshalludvalg, men også enighed mellem Socialdemokratiet, Venstre og Konservative. Det gjorde det naturligvis vanskeligere at få sammensat et program, men det var et problem, der kom senere. Loven var nu hjemme.⁸⁶

I det forsvarøkonomiske udvalg regnede man tilsyneladende med, at de 70,5 mill. kr. fra modværdimidlerne var beløb der lå udover forsvarsbudgettet, og det var også sådan amerikanerne havde forstået det, men det lå ikke i regeringens beslutning fra januar 1954. Forhandlingerne i sommeren 1954 mellem Socialdemokratiet og de Radikale om forsvarsudgifterne måtte nødvendigvis betyde nedskæring, blandt andet i det nationale anlægsprogram, og nu var spørgsmålet, om det internationale infrastrukturprogram og modværdimidlerne til militære formål var omfattet af nedskæringen.⁸⁷ Det gav regeringen i juli 1954 offentligt tilkende, at de ikke var, og amerikanerne fik på forespørgsel den samme besked.

I begyndelsen af september 1954 var regeringen imidlertid indstillet på at nedskære modværdimiddelprogrammet ved at forhale gennemførelsen af dets projekter, således at der i finansåret 1954/55 kun skulle anvendes

⁸⁶ I lov nr. 212 af 11. juni 1954 blev der stillet 70,5 mill. kr. til rådighed til dækning af militære anlægsudgifter. Bevillingerne her blev administreret af forsvarsministeriet og fandt anvendelse efter tilslutning fra finansudvalget. Samtidig blev det bestemt at resten og de yderligere indgående modværdimidler skulle overføres til den produktivitetsfond, der blev oprettet ved lov nr. 85 af 31. marts 1953. Her var det Folketingets Marshalludvalg, der skulle træffe bestemmelse om anvendelsen, og altså også underhånden de tre store partier, som skulle være enige, og amerikanerne, der skulle være indforstået med anvendelsen.

⁸⁷ DØS: Læg: Det forsvarøkonomiske udvalg. Møder 1953-56: Det forsvarøkonomiske udvalg. København, den 1. juni 1954. Mødereferat nr. 41. Kortfattet referat af det forsvarøkonomiske udvalgs møde fredag den 11. juni 1954. Fortroligt.; Det forsvarøkonomiske udvalg. København, den 13. juli 1954. Kortfattet referat (nr. 42) af det forsvarøkonomiske udvalgs møde den 9. juli 1954. Fortroligt.

10 mill. kr.. Det var klart i strid med den tilkendegivelse, der var kommet fra den danske regering i marts 1954, om at søge projekterne fuldført inden udgangen af 1955.

Udenrigsministeriet mente, at en sådan fremgangsmåde før eller senere ville komme til amerikanernes kendskab, og at man derfor havde valgt mellem selv at tage initiativet til en forhandling med dem, eller vente til de selv kom. Udenrigsministeriet så flere uheldige konsekvenser af en forhaling, og ønskede at fremhæve to:

»a) Da den største post på 70 mill. kr.-programmet omfatter bygning af depoter til ammunition modtaget under MDAP fra U.S.A., vil en sammenkobling af disse problemer fra amerikansk side ligge lige for. Man må forudse, at dette kan betyde et nettotab med hensyn til leverance af gratis ammunition alene af den grund, at MDAP-hjælpen ikke kan forventes at fortsætte.

b) Amerikanerne får et påskud til at genoptage de ikke særligt behagelige bilaterale drøftelser om vor forsvarsindsats.«⁸⁸

Forsvarsministeriet synspunkt var, at man ikke kunne opgive at gennemføre den del af modværdimiddel-programmet, der bestod af opførsel af magasiner og depoter, hvis ikke man ønskede at henlægge den våbenhjælp, man fik fra USA, under åben himmel.⁸⁹

Efter det politiske forlig i september 1954 om forsvarsudgifterne henvendte MAAG sig med en anmodning om, at forsvarsministeriet inden 30. oktober gav information om, hvordan forliget berørte anvendelsen af modværdimidlerne, især informationer om hvorvidt der ville ske ændringer i styrkemål, og om Danmarks evne til at modtage våbenhjælp under MDAP svækkedes. Det forsvarøkonomiske Udvalg anførte i et notat til ministerudvalget for forsvarøkonomiske spørgsmål, at amerikanerne tillagde spørgsmålet stor betydning, og at der ville komme besværligheder med amerikanerne om den civile del af programmet, hvis ikke man overholdt aftalen.⁹⁰ I det hele taget ville det

⁸⁸ UM.73.C.60/2.b., pk. 4: Notits vedr. Counterpartpengene og nedskæringen i den militære anlægsvirksomhed. Ø.P.IV., den 2. september 1954. Gunnar Seidenfaden.

⁸⁹ DØS: Læg: Det forsvarøkonomiske udvalg. Møder 1953-56: Forsvarsministeriet. Kbh. den 27. oktober 1954. Notat vedrørende spørgsmålet om anvendelsen af beløbet på 70,5 mill. kr. (counterpartmidler), som i henhold til lov nr. 212 af 11/6 1954, paragraf 2, er afsat til dækning af udgifter til anlæg m.v. under forsvarsministeriet.

⁹⁰ Ibid., Det forsvarøkonomiske udvalg. København, den 4. november 1954. Kortfattet referat (nr. 43) af det forsvarøkonomiske udvalgs møde fredag den 29. oktober 1954. ikke klassificeret.

dansk-amerikanske forhold vedrørende modværdimidlerne tage skade. Hvis man valgte at gennemføre 70,5 mill. kr. programmet indenfor den nedskårne budgetramme ville det kræve nedskæringer på andre områder, og det ville efter forsvarsministeriets opfattelse ikke være muligt uden at opgive de vedtagne styrkemål. Desuden ville det efter udenrigsministeriets opfattelse være i strid med overenskomsten med amerikanerne at lade projekterne indgå i det nedskårne budget, idet forudsætningen var, at modværdimidlerne skulle finansiere foranstaltninger udover budgettet, udtalte ministeriet.⁹¹ Samtidig var en nedskæring af 70,5 mill. kr. programmet heller ikke i overensstemmelse med aftalen med amerikanerne. Alt i alt var situationen besværlig, da det politiske forlig om forsvarsbudgettet ikke nævnte noget om modværdimidlernes placering, og det kunne derfor skabe politiske problemer pludselig at lægge 70,5 mill. kr. oveni det nedskårne budget på 940 mill. kr..

Det økonomiske sekretariat mente ikke, at hverken forsvarsministeriets eller udenrigsministeriets opfattelser uden videre kunne være styrende. Efter sekretariatets opfattelse kunne man nedskære programmet fra 70,5 mill. kr. til 45 mill. eller mindre og alligevel gennemføre de vigtigste projekter, og udenrigsministeriets argument om, at modværdimidlerne skulle ligge udover det ordinære forsvarsbudget, kunne ikke ændre det forhold, at den danske regering selv suverænt fastsatte, hvad der var det ordinære budget. USA kunne derfor ikke komme ind med nogen mulighed for at bestemme størrelsen af de faktiske forsvarsudgifter (både ordinære og modværdimidler) i den anledning, mente Det økonomiske Sekretariat.⁹² Sekretariatet anførte:

»Så vidt vides vil udenrigsministeriet heller ikke fastholde denne hårdttrukne bogstavfortolkning af overenskomsten, men blot fastholde, at det i almindelighed er betænkeligt både af hensyn til USA, til NATO og til vor almindelige anseelse at offentliggøre yderligere nedskæringer i det ordinære forsvarsbudget.«⁹³

Det var en undervurdering af den betydning udenrigsministeriet tillagde spørgsmålet om overholdelse af aftalen af 5. marts 1954 med amerikaner-

⁹¹ Ibid., Det forsvarøkonomiske udvalg. Kbh. den 1. november 1954. Notat vedrørende Counterpartmidlerne og forsvarsbudgetterne.

⁹² Ibid., Det økonomiske sekretariat. Den 2. november 1954. Strengt fortroligt til finansministeren. Bemærkninger til Det forsvarøkonomiske Udvalgs notat af november vedrørende counterpartmidlerne og forsvarsbudgetterne.

⁹³ Ibid.,

ne. Regeringens økonomiudvalg besluttede da også efter notatet fra det forsvarøkonomiske udvalg af 1. november 1954, at arbejderne under 70,5 mill. kr. programmet skulle påbegyndes og afholdes ud over det fastlagte forsvarsbudget for 1954/55 på 940 mill. kr. I finansåret 1954/55 skulle anvendes 12 mill. kr..⁹¹

Amerikanerne udtrykte tilfredshed med at 70,5 mill. kr. programmet lå ud over det fastlagte forsvarsbudget, sådan at det ikke blev gennemført på bekostning af andre poster i det danske forsvarsbudget, der efter amerikanernes mening var stærkt reduceret, og hvor der vanskeligt kunne findes poster, der kunne udgå. Gennemførelsen af 70,5 mill. kr.-programmet ville have en gunstig virkning på den amerikanske bedømmelse af Danmarks stilling i det militære samarbejde, anførte amerikanerne.⁹⁵

Det blev klart i den danske regering ved årsskiftet 1954/55, at det ikke var muligt at afvikle programmet inden udgangen af 1955. Det forsvarøkonomiske udvalg udtalte, at man måtte regne med, at USA ville

»... skabe vanskeligheder med hensyn til den planlagte civile anvendelse af midlerne, såfremt der ikke gennemføres en for dem tilfredsstillende ordning med hensyn til anvendelsen af den militære del...«⁹⁶

Udenrigsministeriet ønskede en fast plan for afviklingen af den militære del, så man undgik de uoverensstemmelser med amerikanerne, der uundgåeligt ville komme, hvis man lod sagen henstå uafklaret.

Regeringen besluttede at forhale gennemførelsen frem til 1959.⁹⁷ Udenrigsministeriet meddelte dette til den amerikanske ambassade i februar 1955. Som hovedgrund nævnte man Danmarks valutariske vanskeligheder. FOA-missionen svarede, at den amerikanske regering erkendte Danmarks økonomiske problemer, men vanskeligt kunne se, hvordan udgifter af den størrelsesorden, der her var tale om, kunne have nogen mærkbar indflydelse på Danmarks økonomiske stilling. Den

⁹⁴ Ibid. Udenrigsministeriet. Kbh. den 5. januar 1955. Ø.P.IV. j.nr.105.X.5.b. Notits vedrørende Counterpartmidlerne (II).

⁹⁵ UM.73.C.60/2.b., pk. 4: Notits. Ø.P.IV. 16-11-1954.

⁹⁶ DØS: Læg: Det forsvarøkonomiske udvalg. Møder 1953-56: Det forsvarøkonomiske udvalg. København, den 15. januar 1955. Udkast. Notat vedrørende anvendelsen af Counterpart II-midlerne.

⁹⁷ Udover de 12 mill. kr. i finansåret 1954/55 kunne anvendes 15 mill. kr. i finansåret 1955/56 og 43,5 mill. kr. fordelt på de tre følgende finansår 1956/57, 1957/58 og 1958/59 i puljer med 15, 15 og 13,5 mill. kr.

amerikanske regering beklagede, at man fra dansk side havde fraveget aftalen af 5. marts 1954, men ville imidlertid - uanset at den amerikanske regering i og for sig ikke mente, at der forelå rimeligt grundlag for nogen udsættelse - kunne gå med til, at afslutningen af programmets gennemførelse udsattes med et år indtil den 31. december 1956.

Udenrigsministeriet gjorde overfor amerikanerne klart, at den danske regering ikke ville kunne acceptere denne dato, og i ekspertdrøftelser mellem danske og amerikanske myndigheder fastholdt forsvarsministeriet at det af teknisk-praktiske grunde ikke var muligt at gennemføre programmet inden 1. januar 1957. Dog erkendte forsvarsministeriet, at det var teknisk-praktisk muligt at gennemføre programmet på et eller andet tidspunkt mellem 1. januar 1957 og 1. april 1959. Når man fra dansk side havde foreslået 1. april 1959 som fuldførelsesdato havde det altså også økonomisk-politiske grunde. Drøftelser mellem udenrigsministeriet og den amerikanske ambassade førte så til et kompromisforslag om fuldførelsesdato den 1. april 1958 med anvendelse af 21 mill. kr. i 1956/57 og 22,5 mill. kr. i 1957/58. Dette forslag blev forelagt regeringerne i slutningen af marts 1955. Udenrigsministeriet mente ikke, at den fremskyndelse forslaget indebar sammenlignet med det oprindelige danske forslag fra februar kunne have større betydning, idet forsvarsbudgetterne jo ikke var fastlagt for de pågældende år. Den danske regering lagde netop stor vægt på ikke at give oplysninger videre til USA og NATO om forsvarsbudgettet længere frem i tid. Forsvarsbudgettets størrelse ville derfor, efter udenrigsministeriet mening, heller ikke være bundet af forslaget.⁹⁸

Hovedsynspunktet var fortsat, at det så vidt muligt ikke skulles lykkes for amerikanerne at ændre danske prioriteringer mere end allerhøjest nødvendigt. På den anden side var der hensynet til det videre samarbejde om modværdimidlerne og i det hele taget det dansk-amerikanske forhold og Danmarks stilling i NATO. Udenrigsministeriet anførte:

»Alternativet til den foreslåede kompromisløsning ville formentlig være bortfald både af counterpart-programmets militære og dets civile del. En sådan udgang af sagen ville indebære en betydelig belastning af det dansk-amerikanske forhold, dels under hensyn til den uomtvistelige danske passivitet igennem størstedelen af året

⁹⁸ Ibid., Det forsvarøkonomiske udvalg. København, den 23. marts 1955. Notat vedrørende anvendelsen af Counterpart II-midlerne. Bilag nr. 1 til mødereferat nr. 45. (Notat til regeringen med indstilling fra Det forsvarøkonomiske Udvalg om at tiltræde kompromisforslaget)

1954 med hensyn til aftalens gennemførelse, dels under hensyn til, at det næppe ville være muligt at overbevise amerikanerne om, at en dansk afvisning af kompromisforslaget var begrundet i afgørende økonomiske hensyn.

Hertil kommer, at spørgsmålet om counterpart-midlernes anvendelse i så fald måtte tages op igen på et senere tidspunkt, og at man næppe da ville kunne opnå en lignende fordeling mellem civile og militære projekter som under den nuværende aftale.⁹⁹

Det forsvarøkonomiske Udvalg indstillede til regeringen, at kompromisforslaget blev vedtaget, hvilket skete.¹⁰⁰ FOA-missionen i Danmark kunne derimod den 26. april 1955 meddele, at den amerikanske regering dybt beklagede at den danske regering ikke havde set sig i stand til at opfylde sin del af aftalen i brevvekslingen af 5. marts 1954, og at den amerikanske regering ikke fandt de danske begrundelser gyldige. Fordi USA ikke ønskede yderligere forsinkelser accepterede den amerikanske regering imidlertid modvilligt beslutningen om, at ikke mere end 15 mill. kr. ville blive brugt inden 1. april 1956. Den videre plan for brugen af de 70,5 mill. kr. fandt den amerikanske regering ikke acceptabel og beholdt sig ret til at tage dette forhold op til forhandling indenfor de næste 6 måneder og i lyset af den valutasituation, Danmark til den tid stod i.¹⁰¹ Sagen blev derefter forhandlet i udenrigsministeriet den 5. januar 1956 mellem repræsentanter for den amerikanske ambassade, udenrigsministeriet og forsvarsministeriet. Ambassadens repræsentant udtrykte nu, at man fra amerikansk side ikke længere var interesseret i at få fastsat en endelig fuldførelsesdato for 70,5 mill. kr.-programmet. Amerikanerne ønskede i stedet en plan for gennemførelse af de enkelte projekter under programmet, således at amerikanerne selv kunne bedømme udsigterne.

Forsvarsministeriet udarbejdede derefter en afviklingsplan for de enkelte projekter, og den blev tilstillet de amerikanske myndigheder den 26. maj 1956. Herefter foregik afviklingen af det militære program uden større problemer, og det blev afsluttet i 1960.¹⁰² Også en væsentlig post på

⁹⁹ Ibid.

¹⁰⁰ Ibid., Det forsvarøkonomiske udvalg. 29/3 1955. Kortfattet referat (nr. 45) af det forsvarøkonomiske udvalgs møde fredag den 18/3 1955, kl. 11.

¹⁰¹ UM.73.C.60/2.b., pk. 4: Brev fra director, Frederick W. Jandrey, FOA-missionen i Danmark, til udenrigsminister H.C. Hansen, dateret 26. april 1955.

¹⁰² Siden 1955 blev der afgivet kvartalsvise rapporter fra dansk side til amerikanerne om forbruget af pengene på denne konto. I kvartalsrapporten pr. 1. april 1960 fremgik, at der indtil denne dato var forbrugt knapt 55,3 mill. kr. Der henstod fortsat 15,2 mill. kr. ubrugt. MAAG udtrykte at de ønskede en hurtig afvikling af disse midler til militære formål. Ved

industrilånefondens konto blev først brugt i 1960. I løbet af 1960 var spørgsmålet om modværdimidlerne ude af verdenen. Som en særlig udløber af Marshallplanen havde det spillet en ret væsentlig rolle i det dansk-amerikanske forhold hele vejen gennem 1950'erne.

Sammenfaldende betragtning

Med skiftet i USA's udlandsstøttepolitik i 1950/51 over mod prioritering af forsvarsopbygningen oplevede den danske regering, at USA i stigende grad anvendte den finansielle hjælp som instrument til ændring af den danske regerings prioriteringer i forsvars- og sikkerhedspolitiske spørgsmål. I forbindelse med Danmarks deltagelse i ERP/OEEC og NATO foregik der en direkte sammenkædning af den finansielle støtte fra USA og dansk forsvars- og sikkerhedspolitik. Det skete i spørgsmålet om forsvarsbudgettets størrelse og samhandlen med USSR og Østeuropa. Det var ikke en sammenkædning man var interesseret i fra dansk side. Tværtimod søgte man at undgå den, idet man ikke ønskede ad denne vej at blive presset til en stærkere stigning i forsvarsindsatsen eller blive ført ind i en egentlig økonomisk embargo overfor USSR og Østeuropa. Samtidig ønskede Danmark ikke diskussion om den danske forsvarsindsats ført ind i det bilaterale forhold til USA, men stræbte efter at holde denne diskussion i de multilaterale drøftelser i NATO. Det var tillige dansk politik at holde det internationale økonomisk-politiske samarbejde institutionelt adskilt fra det forsvars- og sikkerhedspolitiske samarbejde og fri af de politiske konflikter om forsvars- og sikkerhedspolitik. De skiftende danske regerings modvilje ved at gå ind i forsvarsopbygningen og øst-embargoen i det omfang USA ønskede, medførte at Danmark gled ud af fokus som modtager af finansiell hjælp fra USA.

Den forcering af stigningen i forsvarsudgifterne, som styrkemålene fra Lissabon-mødet i 1952 gav anledning til, var et økonomisk-politisk

udgangen af 1960 var der reelt kun ca. 8 mill. kr. tilbage, men der var vanskeligheder med at få dem brugt til de oprindelige formål, og forsvarsministeriet ønskede derfor ca. 3 mill. kr. af disse midler anvendt til en hvervekampagne med henblik på at sikre en såkaldt hård kerne af frivilligt personel, ca. 5000 mand, der bedre end værnepligtige kunne sikre forsvarlig brug og vedligeholdelse af det stadig mere teknisk indviklede og kostbare materiel. Amerikanerne var indforstået med en sådan anvendelse, og SACEUR havde stærkt anbefalet en sådan rekruttering af frivilligt personel. Regeringen vedtog bevillingen hertil på sit økonomiudvalgs møde den 6. december 1960. Se UM.73.C.60/2.b., pk. 5: Referat. Den 5. juli 1960. Herluf W. Hansen.; Note Verbale. Til American Embassy, Copenhagen, July 14, 1960.; Forsvarsministeriet, København den 16. dec. 1960 til udenrigsministeriet.; Økonomiudvalget. Fortroligt. Løbe nr. 3a, Referat af økonomiudvalgets møde nr. 3 tirsdag den 6. december 1960 kl. 9.15-10.30. (Ekstraktafskrift).

problem i Danmark. De danske regeringer følte sig presset i NATO og bilateralt af USA til en forøgelse forsvarsindsatsen, og i denne situation kom også ERP til at spille en rolle. Erkendelsen i de danske regeringer var, at det ikke var økonomisk-politisk muligt at leve op til kravene fra NATO og USA på forsvarsområdet. Danmark måtte derfor fastlægge sin forsvarsindsats ud fra de økonomisk-politiske muligheder, man i Danmark mente var tilstede, når den økonomisk-politiske strategi skulle fastholdes. Skiftende danske regeringer ønskede principielt ikke, at forsvars- og sikkerhedspolitiske hensyn, der stred mod den økonomisk-politiske hovedlinie, skulle dominere politikken. Denne grundholdning kom til udtryk i bestræbelserne på at afværge amerikansk pres for forøgelse af forsvarsudgifterne i forbindelse med ERP. USA forsøgte at få Danmark til at forøge forsvarsindsatsen med et løfte om dollarhjælp, men da dollarhjælpen ikke ville have et omfang, der kunne opveje den negative virkning, som den forøgede forsvarsindsats ville få på Danmarks betalingsforhold til udlandet, var det ikke i dansk økonomisk-politisk interesse at tage imod tilbuddet. USA søgte også at opnå en forøgelse af det danske forsvarsbudget udover det fastlagte ved at kræve modværdimidlerne under ERP anvendt til forsvarsformål, men danske regeringer modsatte sig generelt anvendelse af modværdimidlerne til militære formål. I Danmark blev knap 9 % af det samlede modværdibeløb afsat til direkte militære formål. Selv hvis den militære betydning af de mere civile projekter inddrages (støtte til elværker, telefonselskaber, luftfartselskaber, havnene og forsvarsrelevant civilindustri), var beløbet beskedent, og bortset fra VK-regeringens modstand mod industrilånefonden var de danske regeringer ikke imod de civile projekter. Når det samtidig tages i betragtning, at den danske regering spredte anvendelsen af midlerne udover en 8-årig periode, kan det næppe hævdes, at USA's politik vedrørende modværdimidlerne i noget betydeligt omfang fik forøget de danske forsvarsbestræbelser.

Danmarks valutariske problemer og økonomisk-politiske vanskeligheder skabte en betydelig dansk interesse i økonomisk finansiel hjælp fra USA, og det svækkede Danmarks forhandlingsposition overfor USA og NATO, men de danske regeringer søgte at forsvare regeringens handlefrihed med hensyn til at afgøre, hvor balancen mellem de økonomisk-politiske og forsvarspolitiske hensyn lå. Derfor modsatte man sig de forskellige forsøg fra NATO's og USA's side på at få forøget de danske forsvarsforanstaltninger. Grænsen, hvor ønsket om økonomisk støtte udefra måtte vige for hensynet til at sikre den danske handlefrihed, blev nået, og det førte til VK-regeringens beslutning om at gøre sig fri af den amerikanske dollarhjælp.

SUMMARY

Danish Defence Policy and the Marshall Plan, 1947-1960

When the Danish government decided to take part in the Marshall Plan, it had no inkling that defence policy would be affected by it. Indeed, during the first phase of the Marshall Plan from 1948 to the middle of 1950 there was no direct linkage on the part of the United States between financial aid and the defence and security policies of the participating countries. It was true that the participants were under obligation to take part in the economic embargo of the Soviet Union and Eastern Europe, but only with regard to export commodities financed directly or indirectly under the Marshall plan. Although Denmark, in January 1950, committed itself to the embargo policy, it did so within the cooperative framework of NATO's arms assistance program. The following autumn the United States began by degrees to tighten the link, already established in 1948, between its embargo policy and the Marshall Plan. By the autumn of 1951 economic and military finance aid was subject to withdrawal from countries that failed to take part in the embargo, and in June 1952 the United States threatened Denmark with terminating all economic and military support, if it continued to deliver strategic articles to the Soviet Union and Eastern Europe.

As 1950 gave way to a new year there was also a shift in American priorities with regard to the distribution of economic support for the reconstruction of Western Europe. Up to that time the United States had given top priority to alleviating the acute problem of international payments in order to ease the transition to a liberalized international trade and payments system. Aid had been distributed on the recommendation of the OEEC, and the foreign payments deficit of the various countries had been the chief criterion. With the shift in policy the United States now decided for itself how aid was to be distributed, and it based its decisions on the optimal effect on building up NATO's defence capabilities. Under the authorisation of the Mutual Security Act of 1951, the United States in the autumn of that year made financial aid to Denmark contingent on an increase in the Danish defence budget. At the same time the United States demanded – in contravention of the Danish-American agreement of 1948 – that the so-called counterpart funds under the Marshall Plan be applied in large measure to military purpose over and above the Danish defence budget.

Denmark acquiesced after a fashion in the American position on both embargo and defence budget policy, thus avoiding a total withdrawal of American economic and military aid. But the United States viewed the Danish policy adjustment as inadequate, with the result that at the end of 1951 Denmark lost its high priority status as a recipient of American financial aid.

Denmark resisted the pressure to change its own priorities in defence and security matters, took a negative stance on enlarging the economic embargo, and viewed the increased defence expenditure required by NATO's force goals as beyond the country's capacity. Denmark insisted that defence effort should not jeopardise the effort to reduce its foreign payments deficit. It wanted to reduce the deficit without enlarging government intervention in foreign trade and by sustaining a high level of production and employment. Furthermore, Denmark had no desire to include a discussion of its defence effort in its bilateral relation

with the United States and tried, therefore, to keep that issue within the framework of NATO. It was likewise Danish policy to keep international economic and political cooperation institutionally separate from cooperation on defence and security. Danish governments therefore went rather far in repelling American pressures, which by June 1952 had become so unpalatable that the coalition government of Conservatives and Liberals was ready to publicly renounce further American financial aid. The government decided nevertheless to postpone such a declaration until June 1953. With regard to the use of counterpart funds, the Danish government simply dragged its feet in order to avoid any significant increase in defence measures financed this way.

In fact, however, Denmark increased its defence effort considerably more than it had originally planned to do. It did so in part to maintain its relationship with the United States, but mostly to sustain the cooperative effort within NATO. Denmark recognised that financial aid from the United States constituted a significant element of the national interest, but not to the extent of imposing demands on defence policy that would seriously exacerbate Denmark's economic and political problems. Moreover, Danish governments wished to retain the freedom to decide where the balance lay between economic and political considerations on the one hand and defence considerations on the other. As things turned out, the effort on the part of the United States to link economic aid under the Marshall Plan with the amount of Danish expenditure on defence proved more effective in straining Danish-American relations than in increasing Danish defence efforts.

Translated by MICHAEL WOLFE

Et langvarigt forhold

RENZO DE FELICE OG MUSSOLINI-BIOGRAFIEN

AF

THORSTEN BORRING OLESEN

Omkring 30 år har det bestået, forholdet mellem historikeren Renzo De Felice og Italiens »Duce«, Benito Mussolini. Et langt forhold efter moderne standard, og intet tyder på, at det afsluttes de første år. Skønt en smule ensidigt, har det heller aldrig manglet i intensitet. I skrivende stund har De Felice således dediceret ikke mindre end 5.648 paginerede sider fordelt på 4 bøger i 7 bd. til at portrættere og analysere Mussolinis liv og gerninger.¹ Om forholdet har været lykkeligt kan diskuteres. Det har ubestrideligt fasttømret De Felice som den førende ekspert på fascismens historie, men har også på uadskillelig og skæbnetung vis knyttet hans navn til Mussolinis (hvordan Mussolinis oplevelse af forholdet har været, ved vi af gode grunde ikke; der er dog al grund til at tro, at han må være relativ tilfreds sammenlignet med, hvad han ellers har måttet lægge ryg til). En ting er imidlertid givet: De Felice betragter forholdet som mere tilfredsstillende end hans kritikere gør.

¹ R. De Felice: *Mussolini. Il rivoluzionario 1883-1920*, Torino 1965; *Mussolini. Il fascista*, bd. 1: *La conquista del potere 1921-1925*, Torino 1966 og bd. 2: *L'organizzazione dello stato fascista 1925-1929*, Torino 1968; *Mussolini. Il Duce*, bd. 1: *Gli anni del consenso 1929-1936*, Torino 1974, og bd. 2: *Lo stato totalitario 1936-1940*, Torino 1981; *Mussolini. L'alleato*, bd. 1: *L'Italia in guerra 1940-1943*. 1. del: *Dalla guerra »breve« alle guerra lunga*, 2. del: *Crisi e agonia del regime*, Torino 1990. Hvis planen følges er det meningen, at serien skal slutes med et bd. 2 til *Mussolini. L'alleato* med titlen: *La guerra civile 1943-1945*.

I en redegørelse for værket i det ansete ugeblad *L'Espresso* (11.11.1990) skriver Roberto Cotroneo, at biografien sandsynligvis er den længste nogen sinde skrevet om en historisk person. Det er ikke rigtigt, idet forlaget Heinemann's gigantbiografi om Churchill er længere. De to første bd. er skrevet af Randolph S. Churchill, mens de øvrige 5 udkomne er skrevet af Martin Gilbert (alene Gilberts bd. overgår på nuværende tidspunkt De Felices i sidetal). Som for Mussolini-biografien mangler der endnu et bd. før Churchill-biografien efter planen er komplet. Se R.S. Churchill/M. Gilbert: *Churchill*, vol. I-VII, London 1965-1986.

Renzo De Felice er født i 1929 og er i dag professor i »Storia Contemporanea« ved Roms La Sapienza universitet. Han er elev af Federico Chabod og især af Delio Cantemori, hvilket forklarer hans interesse først for den jakobinske tradition i Italien, dernæst og mest fundamentalt for fascismen. Han forlod, iøvrigt sammen med Cantemori, det italienske kommunistparti, PCI, efter opstanden i Ungarn i 1956. Denne kendsgerning er nok vigtig at holde sig for øje for både at forstå De Felices tiltagende opgør med den kommunistiske historieskrivning i Italien, men også hårdheden i megen af den kritik, han selv har været udsat for.

De Felice ser imidlertid ud til at trives med kritikken, ja, opsøger den ofte ligefrem selv, har man på fornemmelsen. Og uanset, hvordan man bedømmer ham, må man medgive, at han har sine meningers mod.

I Italien hører man ofte, at De Felice basalt set er en heretiker og henviser til udtalelser som den følgende, som faldt i et interview med avisen »Corriere della Sera« i 1987.² »Officielt udgør anti-fascismen vor nuværende republiks grundlag, men i virkeligheden bortset fra visse modifikationer har man ikke gjort andet end at restaurere den gamle giolittanske og liberale stat (fra før fascismen, min anm.)«. Og når han fortsætter med at sige, at man derfor lige så godt kan ophæve forfatningens anti-fascistiske normer, virker det ikke blot som en provokation mod venstrefløjen, men i lige så høj grad mod det etablerede kristlig-demokratiske establishment. Det så man i den efterfølgende debat, som i en månedstid efter interviewet bølgede i de italienske medier.

De Felices første store værk om den italienske fascisme, »Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo«, udkom i 1961.³ Siden er det gået slag i slag. I 1965 kom første bd. af Mussolini-biografien, »Mussolini. Il rivoluzionario 1883-1920«, og dette arbejde er foreløbig kulmineret med udsendelsen af to-bindes værket, »Mussolini. L'alleato 1940-1943«, i slutningen af 1990. Indimellem har han udover de øvrige bd. i Mussolini-biografien publiceret adskillige andre bøger, samt et hav af artikler.⁴ Af

² »Le norme contro il fascismo? Sono grottesche, aboliamole«, *Corriere della Sera*, 27.12.87.

³ R. De Felice: *Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo*, Torino 1961, 4. udvidede og omarbejdede udg., Torino 1988.

⁴ For en mere detaljeret opremsning af De Felices arbejder (frem til 1981), se litteraturgennemgangen og litteraturlisten i T. B. Olesen, N. A. Sørensen og U. Østergård: *Fascismen i Italien. Brud og kontinuitet i Italiens historie efter 1800*, 2. udg. Århus 1986, s. 247 ff.

Siden da er der naturligvis kommet mere fra De Felices pen. Jeg skal nøjes med at nævne bøgerne: *Intellettuai di fronte al fascismo*, Roma 1985, og *Il fascismo e l'Oriente. Arabi, ebrei e indiani nella politica di Mussolini*, Bologna 1988.

overskuelighedsgrunde skal jeg her nøjes med at fremhæve to af de vigtigste af disse publikationer. Den første af disse er »Le interpretazioni del fascismo« fra 1969, som er en præsentation af både samtidens og eftertidens italienske og udenlandske analyser og tolkninger af det italienske fascisme-fænomen. Bogen er blevet en international succes og er foreløbig oversat til syv sprog.⁵ Den anden er egentlig ikke en af De Felices egne publikationer, men et interview foretaget af den amerikanske historiker Michael Ledeen med De Felice. Denne publikation er måske næsten den, der har vakt størst furore og debat, fordi De Felice i dette interview fra 1975 spidsformulerede en række af sine synspunkter på fascismen, som nok fandtes i hans egne publikationer, men som hans omstændelige skrivestil havde en tendens til at sløre og gøre mindre skarpe.⁶

De Felice må ses som den mest prominente eksponent for den gruppe af yngre historikere, »revisionisterne«, som fra midten af 1960'erne begyndte at gøre op med den etablerede historieskrivning om den fascistiske periode og 2. Verdenskrig. Op til dette tidspunkt havde såvel venstreorienterede som liberale historikeres tilgang til studiet af fascismen først og fremmest været – implicit eller eksplicit – anti-fascistisk. Den nye generation, derimod, mente, at man ikke a-priori kunne udtale sin dom over fascismen, men at man måtte lade kilderne tale først og derefter basere sine bedømmelser herpå. Som konsekvens var revisionisternes analyser meget klarere empiribaserede end forgængernes, hvilket på sin side betød, at de havde et solidt fundament at forsvare sig på, når de blev angrebet for deres revisionisme.

Revisionisterne vandt da også sikkert fodfæste og etablerede sig gradvist fra slutningen af 60'erne som den dominerende forsknings-tradition. I 1970'erne var det ikke længere den gamle anti-fascistiske skole, som udgjorde hovedudfordringen for revisionisterne, men derimod en ny, ung generation af historikere med tilknytning til »det nye venstre«. Deres tilgang var generelt teoretisk og strukturorienteret i modsætning til revisionisternes. Som helhed må man dog slå fast, at 70'er-generationen

⁵ R. De Felice: *Le interpretazioni del fascismo*, Bari 1969 (engelsksproget udgave: *Interpretations of Fascism*, Cambridge (Mass) 1977).

⁶ Michael Ledeen (ed.): *Intervista sul fascismo*, Roma-Bari 1975 (eng. udg.: *Fascism. An Informal Introduction to its Theory and Practice*, New Brunswick 1976.) I den tyske udgave, *Der Faschismus – Ein Interview*, (Stuttgart 1977), har fascisme-eksperten Jens Petersen skrevet et fint efterord, hvor han gennemgår den italienske fascismediskussion i årene 1974-1976. Desuden kan henvises til den amerikanske historiker A.J. Gregor, som i artiklen, »Professor Renzo De Felice and the Fascist Phenomenon«, i *World Politics*, no. 30 1977-78, har givet en præsentation af De Felice og hans synspunkter.

var bedre til at problematisere revisionisternes forskningsresultater og -metoder, end de var til selv at tilvejebringe blivende forskningsresultater.⁷

På den baggrund kan det ikke undre, at det i dag er den revisionistiske skole og dens tilkomne elever, der behersker fascismeforskningen.⁸ Det betyder imidlertid ikke, at der hersker en bred konsensus i synet på fascismens historie, eller at al kontroversialitet er fjernet fra forskningen. Den revisionistiske skole er langt fra længere en homogen og kompakt gruppe. Det er ikke nødvendigvis overensstemmelser i syn og tolkninger, der karakteriserer skolen, men snarere den solide empiriske fundering som ufravigeligt krav. Det er på det grundlag man kan sige, at revisionisterne behersker fascismeforskningen i dag og gør det på særdeles frugtbar maner. Fascisme-forskningen oplever igen her ved indgangen til 1990'erne en sand opblomstring efter en 'stille' periode siden begyndelsen af 1980'erne.⁹

⁷ For en mere fyldig redegørelse for denne historiografiske udvikling med henvisninger til forfattere og litteratur, se T. B. Olesen, N. A. Sørensen og U. Østergård: op. cit., s. 251 ff.

⁸ Det ultimative indicium på dette er, at ikke engang modstandskampen fra 1943-1945 betragtes som 'hellig' mere. PCI's forvandling til PDS (Partito Democratico di Sinistra – en længere proces, som formelt kulminerede med den officielle partidannelse først i februar 1991) blev i de italienske medier i efteråret 1990 akkompagneret af anklager og selvransagelser vedrørende dele af den kommunistiske modstandsbevægelses fortsættelse af den væbnede kamp, især i Emilia-Romagna, efter krigens ophør. Selv om dele af denne kampagne var klart politisk motiveret som et forsøg på at diskreditere PDS allerede inden fødslen, gav diskussionen anledning til så megen selvrefleksion inden for venstrefløjen, men også i det politiske miljø generelt, at billedet af den store konsensus omkring modstandskampen endegyldigt er krakeleret. Et forhold, der yderligere fremskyndes af den kontinuerlige udtyndning i rækken af overlevende fra modstandskampen, men måske lige så vigtigt af øjeblikkets meget intense diskussioner om konstitutionelle reformer, om overgangen fra den 1. republik til den 2. – en republik som i så fald ikke behøver at legitimere sig med modstandskampen.

⁹ Udover De Felices to nye bind i Mussolini-biografien har en af hans absolut bedste elever, Emilio Gentile således påbegyndt et stort tre-bindsværk om det fascistiske partis historie, hvor bd. I indtil nu er udkommet: *Storia del partito fascista 1919-1922. Movimento e militizia*, Bari 1989.

Helt dugfrisk fra trykken er bd. I og 2 af Roberto Vivarellis ligeledes tre-bindsværk om fascismens fremvækst i perioden 1918-1922: *Storia delle origini del fascismo. L'Italia dalla grande guerra alla marcia su Roma*, vol. I-II, Bologna 1991. Vol. I er i virkeligheden et uændret optryk af bogen: *Il dopoguerra in Italia e l'avvento del fascismo (1918-1922)*, bd. I: *Dalla fine della guerra all'impresa di Fiume*, Napoli 1967, men mellem udgivelsen af vol. I og II har Vivarelli skiftet forlag, og det ligner en gennemtænkt forlagsstrategi ved udgivelsen af vol. II at gen lancere hele projektet under den mere autoritative og officielle nye titel.

Hvad særligt angår Mussolini har Luisa Passerini netop udsendt bogen: *Mussolini immaginario* (Bari 1991). På baggrund af en læsning af den store mængde samtidige biografier, der i mellemkrigsstiden blev dediceret Mussolini i såvel Italien som i udlandet, viser Passerini, hvordan denne litteratur var med til at opbygge myten om Mussolini, og hvordan myteskabelsen konstant skiftede karakter og accent i perioden. Analysen er

Vender vi tilbage til De Felices Mussolini-biografi, er der ingen tvivl om, at den på mange områder har bidraget til at kaste afgørende nyt lys over fascismens historie. Det gælder naturligvis ikke mindst personen Mussolinis rolle. Takket været De Felice har man i dag et fuldt overblik over Mussolinis politiske udvikling fra radikal socialist i tiden før 1. Verdenskrig, nationalistisk interventionist under krigsårene, leder af det fascistiske stormløb mod den liberale stat i den første efterkrigstid, fascistisk statsopbygger i sidste halvdel af 1920'erne, til positionen som autoritær diktator med imperialistiske ambitioner i 1930'erne (resultaterne fra den nyeste bog, »Mussolini. L'alleato« vil blive mere udførligt behandlet nedenfor).¹⁰

Men ikke kun det, for biografien overskrider, og overskrider med tiden stadig tydeligere, biografiens rammer og antager i de seneste bøger fuldt og helt karakter af en egentlig fascisme-historie. I denne proces har De Felice formået grundlæggende at ændre kendskabet til og synet på så forskellige, men betydningsfulde områder som finansieringen af den fascistiske bevægelse i årene før magtovertagelsen, magtkompromisset bag det fascistiske regime, den folkelige opslutning, konsensus, omkring fascismen og Mussolini, regimets udenrigspolitik i 1930'erne m.m.

Jeg skal her nøjes med at kommentere to af disse områder mere detaljeret. Det er i hovedsagen De Felices fortjeneste, at man i dag har et klart billede af selve kompositionen af det fascistiske regime og en forståelse af det magtkompromis, som regimet baserede sig på.¹¹ Med udgangspunkt i en analyse af den labile politiske situation i Italien i

interessant, fordi det ofte er hævdet, at Mussolini på mange måder blev offer for sin egen mytedannelse. Passerinis påvisning af, hvordan Mussolini-myten med tiden antog helt overnaturlige og fantastiske træk svarer på sin side godt til Mussolinis stadigt mere desperate forsøg på at udvide sin personlige kontrol med alt, stort såvel som småt, inden for regimet.

¹⁰ Der findes naturligvis en lang række biografier om Mussolini tilgængelige på ikke-italienske sprog. Jeg skal her nøjes med at nævne nogle få. På fransk foreligger der et forholdsvis nyt, stort tre bindsværk, nemlig André Brissauds: *Mussolini*, I-III, Paris 1983. På engelsk kan man henvise til Christopher Hilbert: *Benito Mussolini: The Rise and Fall of Il Duce*, London 1986 (rep.) og Denis Mack Smith: *Mussolini*, London 1982 (rep.). Desuden kan man mere leksikalsk med fordel konsultere opslagsværket udgivet af P.V. Cannistraro: *Historical Dictionary of Fascist Italy*, London 1982. På tysk vil jeg nøjes med at henvise til en spændende artikel af Jens Petersen: »Mussolini: Wirklichkeit und Mythos eines Diktators« i K.H. Bohrer (hrsg.): *Mythos und Modernes*, Frankfurt a.M. 1983.

¹¹ Stor kredit på dette område skal også tildeles den britiske historiker Adrian Lyttelton, der i sin bog, *The Seizure of Power* (London 1973), på fremragende vis har analyseret selve etableringen af magtkompromisset i perioden 1922-25. Han stopper imidlertid sin analyse allerede i 1920'erne og analyserer derfor ikke, hvordan kompromisset fungerede i regimeperioden.

De Felice analyse udfoldes som et gennemgående tema i de to bd., *Mussolini. Il fascista*.

årene mellem marchen mod Rom, oktober 1922, og etableringen af det regulære politiske diktatur i januar 1925, viser De Felice, hvordan oprettelsen af diktaturet på den ene side var fremprovokeret af radikale revolutionære kræfter inden for fascismen selv, men også hvordan diktaturet på den anden side netop blev redskabet til at marginalisere denne fløj i særdeleshed og til at holde den fascistiske bevægelse i kort snor i almindelighed.

Magtkompromisset bag oprettelsen af diktaturet var en fornyelse af det politiske kompromis, som i 1922 bragte Mussolini ind på posten som regeringsleder. Bag kompromisset stod alle ledende samfundsgrupper: kongen, militæret, borgerskabet, kirken, det liberale politiske establishment og så fascismen. Bag det fornyede kompromis i 1925 stod de samme grupper minus det liberale politiske establishment, som blev ofret under processen mod den kompensation, at Mussolini fik sat skik på sit eget hus og fik bragt fascistens radikale dele under kontrol. Da dette lykkedes i de følgende år, var regiments stabilitet sikret frem til deltagelsen i 2. Verdenskrig.

Regimet kan derfor i denne periode betragtes som en art polykrati bestående af en række enkeltgrupper. Magtforholdet mellem grupperne kunne måske veksle (eksempelvis var der en tendens til at det fascistiske parti fik større indflydelse i slutningen af 1930'erne), men magtkompromisset forblev fundamentalt det samme. Mussolinis position var mediatorens, men også den afgørende magtreference, som i sidste instans var i stand til at påtvinge de andre magtgrupper sin vilje, i hvert fald så længe han forblev inden for visse grundlæggende rammer.

Polykrati-opfattelsen er ikke blevet afgørende imødegået, hvis man ser bort fra nogle få historikere med rod i »det nye venstre«, som i hovedsagen stillede sig tilfreds med den gamle komintern-opfattelse af fascismen som kapitalismens politiske diktatur.¹² Mere kontroversiel derimod har De Felices opfattelse af konsensus-problematikken, af italienernes opbakning om det fascistiske regime, været.¹³ Det er De

¹² Se eksempelvis analyserne i N. Tranfaglia (udg.): *Fascismo e capitalismo*, Milano 1976.

¹³ Analysen af konsensusen udfolder De Felice som grundtema i de to bd., *Mussolini. Il Duce*.

En gennemgang af konsensusdiskussionen omkring udsendelsen af første bd. af »Mussolini. Il Duce« (med undertitlen »Gli anni del consenso – »Konsensusårene«), i 1974 findes i Jens Petersens tidligere nævnte efterskrift til den tyske udgave af Michael Ledeen's interview med De Felice, jvf. note 6.

Just i skrivende stund har den italienske historiker Simona Colarizi sendt en ny bog på gaden, der behandler hele konsensus-problematikken i regimeperioden, se: *L'opinione degli italiani sotto il regime 1929-43*, Roma-Bari 1991.

Felices underbyggede påstand, at man i 30'erne op til deltagelsen i Den spanske Borgerkrig og tilnærmningen til Nazi-Tyskland (initiativer, som begge var meget upopulære) kan konstatere en udbredt opslutning om det fascistiske regime og især om Il Duces person. Der var ikke kun tale om en accept eller tolerering baseret på politimæssig repression eller frykten for denne, men en aktiv konsensus, som nåede sin største højde efter felttoget mod Abessinien. Kogt ned til det basale påstår De Felice kort og godt, at Mussolini var populær, og at populariteten rakte langt ind i den italienske arbejderklasse.

Problemet er naturligvis, at konsensus er et gummibegreb, som for det første kan gradbøjes, og for det andet er umuligt at kvantificere særligt tilfredsstillende. De Felice baserer i hovedsagen sin antagelse på de store medlemstal for de fascistiske masseorganisationer, inkl. de fascistiske fagforeninger, på politiindberetninger, på de store massefremmøder ved lejligheder som erklæringen af oprettelsen af det italienske imperium efter sejren over Abessinien og på den organiserede anti-fascismes ringe udbredelse.

Kritikerne har med rette peget på, at medlemsskab af de fascistiske masseorganisationer signalerer en række andre ting end opbakning, f.eks. et medlemsskabs forbundethed med opnåelse af en række sociale ydelser, job-avancement eller andre benefits. Det er også rimeligt at kritisere De Felice for at undervurdere repressionens betydning for anti-fascismens svære vilkår. Et stærkt argument i denne forbindelse, som De Felice helt overser, er knyttet til hans egen måde at bruge kildematerialet på. De Felice bruger det imponerende antal politiindberetninger rent normativt: de viser, må man indrømme, et forholdsvis entydigt billede af et samfund, som kan være kritisk over for fascismen og dens 'gerachi' (øverste partifunktionærer), men som generelt har tillid til regimet og ligefrem veneration for dets leder. Problemet er dels, at politiindberetningerne som ofte i autoritære/totalitære samfund kan forventes at have en tendens til at udtrykke den holdning, som man ved tophierarkiet ønsker at høre, og dels – og mere afgørende – at det fintmaskede indberetningsnet i sig selv viser, hvor svært det har været at udtrykke alt andet end konsensus, hvad enten passiv eller aktiv.

Disse indvendinger er på den anden side ikke tilstrækkelige til at fejle De Felices argumentation af bordet. Der er simpelthen for mange indicier, der peger i samme retning. En mand som Mussolini ville ikke i perioder modtage op til 30.000 breve om måneden, i alt i hele regimeperioden hundredtusindvis af breve, fra italienske kvinder af alle lag (for at udtrykke beundring og støtte; for at bede om råd, vejledning og hjælp eller tilbyde samme, samt et mindre antal for at udtrykke deres kritik),

hvis det ikke var fordi, han blev betragtet som en karismatisk leder og paternalistisk førerfigur, der blev set op til og idoliseret.¹⁴ Det er i den forbindelse irrelevant at henvise til, at det kun skyldtes regimets propaganda; i så fald er det kun et bevis på, at propagandaen har fungeret.

Regimet havde efter alt at dømme en større opbakning, end man traditionelt har været interesseret i at indrømme. De Felice hævder ikke, at flertallet af italienerne var overbevist fascister; modsat viser han, at de faktisk ofte var kritiske overfor PNF («Partito Nazionale Fascista») og dets organisationer. Det var regimet som helhed og især dets personificering i Mussolini, som konsensus samlede sig omkring. Kontroversialiteten i De Felices argumentation er heller ikke først og fremmest et produkt af hans specifikke brug af kildematerialet, men et resultat af at tolkningen har ramt et ømt punkt. Det siger sig selv, at det er lettere for den nationale selvfølelse at leve med overbevisningen om, at det fascistiske regimes succes baserede sig på undertrykkelsen af italienerne frem for på italienernes opbakning eller accept af systemet. Denne konklusion betyder imidlertid ikke, at konsensus-spørgsmålet er endegyldigt løst. Der er både plads og behov for mange detailanalyser endnu og basis for modificeringer af De Felices opfattelse. Eksempelvis som Luisa Passerini i noget omfang har kunnet gøre det med en *oralhistory approach* i sine arbejder med den italienske arbejderklasses holdninger til fascismen.¹⁵

Ved siden af den specifikke indholdskritik har der gennem tiden også været rejst en stribe mere generelle kritikker mod De Felices metodiske tilgang og biografiens form. To af de vigtigste af disse sætter historikeren Nicola Tranfaglia præcist fingeren på i en anmeldelse af de to seneste bind.¹⁶ Det er et problem og ofte et tilbagevendende problem for historikere, at selv om de har ambitionen om at skrive en egentlig biografi (og ikke bare et udvidet curriculum vitae), så skriver de som om Freud og Jung aldrig havde eksisteret. Det gælder i allerhøjeste grad for De Felice. Han analyserer på alle leder og kanter Mussolini i hans eksterne, især politiske, relationer med omverdenen, men lader læseren forblive i mørke med hensyn til samspillet mellem hans psykiske karakterdannelse og hans politiske opførsel. Det er naturligvis bedre at afholde sig fra sådanne analyser, hvis man ikke føler sig kompetent til det. Der er næppe noget værre end plat psykohistorie. Men i en biografi af så grandiose dimensio-

¹⁴ Et udvalg af disse breve er samlet og udgivet i den fine lille bog: *Caro Duce. Lettere di donne italiane a Mussolini 1922-1943*, Milano 1989.

¹⁵ Se L. Passerini: *Work, Ideology and Consensus under Italian Fascism*, i *History Workshop*, nr. 8 1979 og: *Torino operaia e fascismo. Una storia orale*, Bari 1984.

¹⁶ N. Tranfaglia: »Il duce ha troppo ragione«, i dagbladet *Repubblica*, 29.10.1990.

ner som denne – omhandlende en person kendt for sine særdeles markante humørskift – føles det som en mangel, at der aldrig bliver etableret en sammenhæng mellem hans indre, psykiske konstitution og hans ydre handlinger.¹⁷ Vi får alt at vide om politikeren Mussolini, men meget lidt om mennesket bag politikeren.¹⁸

Det andet punkt Tranfaglia peger på, er selve De Felices skrive- og argumentationsform. Det har to sider. Den ene angår den kolossale factsophobning, som vælter frem fra siderne.¹⁹ I forsøget på at belægge sin argumentation så fyldigt som muligt, fortaber De Felice sig til tider i langstrakte digressioner. Disse kan virke overdrevne eller overflødige og medfører ofte, at læseren mister overblikket, og hvad værre er, man har på fornemmelsen, at forfatteren også mister det. Den røde tråd tapes, og må samles op igen. Det producerer til gengæld ikke så få gentagelser, som virker lige så irriterende. Hovedproblemet er imidlertid, at De Felice har en tendens til at begynde en argumentation med at give konklusionen, hvorefter den store mængde detailanalyser og delkonklusioner, som følger efter, modificerer det oprindelige udsagn så man til sidst kommer i tvivl, om det stadig står ved magt. Det er en af årsagerne til, at der ofte refereres til diverse interviews, De Felice har givet, frem for til selve Mussolini-biografien, når man vil henvise til hans synspunkter.²⁰

Den anden side angår skrivestilen. Italiensk er et sprog velegnet til retorik, og længden af italienske sætninger kan få tyske ditto til at tage sig ud som en læse-let øvelse. De Felice excellerer i lange sætninger med alverdens indskud omkranset af parenteser og tankestreger. Læsningen blive derved endnu tungere og sværere at overskue. Selv italienerne kan have svært ved at kapere det. Det er bestemt ikke biografiens litterære kvaliteter, men skrivestilens digressive og omstændelige karakter der

¹⁷ Til gengæld har De Felice en længere diskussion af dignosticeringen af Mussolinis svære mavesårs sygdom, og af sygdommens indvirkning på hans politiske handlekraft. Men det er selvfølgelig også lettere at tage at føle på (se *Mussolini. L'alleato*, s. 1078 ff.).

¹⁸ Det er eksempelvis ikke megen plads, der bruges på hans forhold til familien eller til elskerinden Claretta Petacci. Af den omtale, der tildeles sidstnævnte bruges størsteparten symptomatisk nok på at analysere, i hvilket omfang forholdet bidrog til at mindske Mussolinis prestige i italienernes øjne (*ibid.*, s. 1060 ff.).

¹⁹ Tekstkompositionen i bogen taler her for sig selv. Brødteksten følges overalt af en kæmpe notesektion, sat med en mindre sats. Noterne er ikke kun henvisningsnoter, men realnoter, som breder sig over siderne, så brødteksten til tider fylder 1/3 eller mindre af den samlede sidelayout. Illustrationer er der naturligvis heller ikke blevet plads til.

²⁰ Den 'klassiske' henvisning er her til det tidligere nævnte interview foretaget af Michael Ledeen. En kondensering af holdningerne i den seneste bog, »Mussolini. L'alleato«, kan man finde i Pierluigi Battistas interview med forfatteren i avisen *La Stampa* (»Mussolini l'alleato, il volume piu recente delle monumentale opera di Renzo De Felice«) d. 30.10.1990.

ligger bag betegnelsen af De Felice som »historiografiens Marcel Proust«.²¹

De Felices skødesynder er som nævnt ikke blevet mindre med tiden, og det foreløbige højdepunkt nåes i den seneste bog, *Mussolini. L'alleato 1940-1943*. Bogen skulle oprindeligt have dækket hele perioden 1940-1945; nu dækker den kun 3 af de 5 år (analysen dækker helt præcist perioden fra Italiens krigsindtræden d. 10. juni 1940 til Mussolinis fald d. 25/26 juli 1943), og er oven i købet blevet på to bd. Bind 1 koncentrerer sig om krigsførelsen og krigsudviklingen, om regimets og Mussolinis opfattelse af krigens varighed, organisering og formål, herunder om regimets eksterne relationer til verden udenfor Italien. Bind 2, derimod, vender sigtet indad mod Italien og følger udviklingen i konsensus både i samfundet generelt og inden for regimets rækker. Det hele analyseret i tæt sammenhæng med krigsudviklingen. Det sidste kapitel er viet en snæver analyse af begivenhederne omkring det fascistiske Storråds vedtagelse af Dino Grandis dagsordensforslag vendt mod Mussolini og den efterfølgende afsættelse og arrestation af Il Duce. Som i de andre bøger er der bagerst et fyldigt kildeappendiks.

Disse to nye bd. er karakteriseret af et hidtil uset antal digressioner og detailargumentationer. Der er lange indlæg i særlige historiografiske tvister, fx. om landbefolkningens levevilkår under krigen, kommunisternes rolle i Torino-strejkerne i 1943, kulturtidsskriftet »Primatos« rolle som enten liberalt eller totalitært diskussionsforum m.v. Der er udførlige udenrigspolitiske afsnit om Italiens og fascismens forhold til bl.a. den arabiske verden og Indien. Altsammen interessante emner uden tvivl, men under alle omstændigheder tegn på en radikal overskridelse af den biografiske genre og medvirkende til, at De Felices hovedargumentation har en tendens til at smuldre som aldrig før.

De Felice hævder selv i indledningen, at denne bog er den, der har frembudt de største problemer for ham (s. IX ff.). Behovet for så at sige at trække alle emner ind i fremstillingen tilskriver han dels manglen på grundlæggende forskning, dels politiseringen og dermed skematiseringen i den allerede foreliggende forskning. Han lægger i forordet op til et eksplicit frontalangreb på det kommunistiske hegemoni over den italienske historieskrivning om 2. Verdenskrig. Så rigtigt det end kan være at tage et opgør med mange af den kommunistiske historiografis etablerede dogmer, så har man i denne bog på fornemmelsen, at De Felice til tider

²¹ Betegnelsen er Roberto Cotroneos i artiklen: »Renzo & Benito«, i *L'Espresso*, 11.11.1990.

har svært ved at bevare profilen som den kritiske revisionist, og at han faktisk selv i sit historiografiske opgør er åbenlyst ideologisk styret.²²

Denne tendens viser sig – også selv om man ikke afviser hovedlinjen i hans argumentation – i behandlingen af udviklingen i byarbejderklassens levevilkår og forhold til regimet under krigsårene; i behandlingen af de anti-fascistiske partiers og især kommunistpartiets position i tiden før den 25. juli 1943 og i analysen af Torino-strejkerne i marts-april 1943.

Kritikken skal imidlertid ikke overskygge, at der fortsat er mange interessante analyser at hente i denne nye bog. Jeg skal begrænse mig til to af de mest interessante, nemlig dels analysen af Mussolinis opfattelse af krigens varighed og formål, inkl. de militær-politiske dispositioner foretaget på baggrund af disse; dels De Felices fortsatte analyse af konsensus-udviklingen under krigsårene og frem til Mussolinis fald den 25. juli 1943.

Ifølge De Felice var Mussolini i 1939 ikke i tvivl om, at krigen ville komme, men han forventede ikke, at den ville bryde ud de første 3-4 år. Italien var på trods af regimets propaganda langt fra rustet til en krig, hvilket Mussolini var helt på det rene med. Det forklarer, hvorfor Italien i første omgang erklærede sig »non-belligerante« (»ikke-krigsførende«), da krigen brød ud i 1939. Tyskernes overvældende sejre og især Frankrigs hurtige sammenbrud fik dog Mussolini til at skifte holdning og bestemme sig for Italiens intervention. Hovedbevæggrundene var to. For det første forventede Mussolini, at krigen ville blive kort, og at Italien derfor godt kunne stå distancen mod en modstander, der allerede var i knæ. Kalkulationen var, at efter Frankrigs nederlag ville Storbritannien blive tvunget til en hurtig forhandlingsfred eller blive knust af den tyske krigsmaskine, som Frankrig var blevet det. I en sådan situation – og det er den anden hovedbevæggrund til interventionen – ville det være en absolut fordel for Italien at have gjort en krigsindsats på Tysklands side. Det ville være en fordel for at kunne tiltage sig en del af 'byttet' (først og fremmest de franske og britiske besiddelser i Middelhavsområdet), men

²² I den hidtil mest grundige anmeldelse af »Mussolini. L'alleato« i det seneste nummer af tidsskriftet, *Italia Contemporanea* (vol. 182, marts 1991, s. 111 ff.) peger militærhistorikeren Giorgio Rochat meget præcist på, at De Felices i høj grad er 'offer' for et selvskabt problem. Han bruger nemlig kun i begrænset omfang den forskning som trods alt eksisterer. Det er Rochats påstand, at de Felice på denne måde forsøger at påtage sig en pionerrolle og en originalitet, som kun kan fremkomme ved en systematisk ignorering af den eksisterende forskning af kommunistisk såvel som ikke-kommunistisk observans. Man må give Rochat ret i, at det er svært at retfærdiggøre forbigåelsen af udenlandske historikeres ikke ubetydelige arbejder med fascismen og Mussolini i denne periode med argumentet om det kommunistiske hegemoni over forskningen.

det ville også være en fordel for Italiens fremtidige forhold til Tyskland. Mussolini var ikke et øjeblik i tvivl om, hævder De Felice, at dette forhold ville blive afgørende for Italiens fremtid.²³

Netop denne indsigt var baggrunden for, at Italien fastholdt et lavt krigsberedskab, selv efter det var klart, at krigen ikke var ovre med Frankrigs nedkæmpning. Mussolini havde i efteråret 1940 ikke opgivet troen på, at Aksen ville vinde, og at krigen under alle omstændigheder ville blive kortvarig. Men overbevisningen om, at der ville komme en fase 2 efter krigen, hvor det var vigtigt, at Italien kunne fremtræde så stærk som mulig, fik ham til ikke at sætte alle ressourcer ind på den igangværende krig. Han fastholdt en økonomisk og militær mobilisering, som De Felice kalder »guerra in preparazione« (»krig under forberedelse«), selv da det stod klart, at krigen ikke ville finde sin afslutning i 1940. Der var simpelthen endnu for mange strukturelle blokeringer og svagheder i den italienske økonomi til, at landet kunne opretholde en total mobilisering af landets ressourcer i ret lang tid ad gangen.

Mussolini ønskede imidlertid at gå på to ben. Han overvejede aldrig, ifølge De Felice, at forlade alliancen med Tyskland, men han ønskede at Italien sikrede sig nogle territoriale gevinster så billigt som muligt for at imødegå de tyske erobringer. Det er i det lys, at man må se Mussolinis opfattelse af nødvendigheden af en krig i krigen, af at Italien førte en parallel krig ikke mod, men med tyskerne. Denne strategi fastholdt Mussolini principielt hele perioden igennem. Han fastholdt den, efter at det i slutningen af 1941 stod ham klart, at krigen ville blive lang, og selv efter nederlagene ved El Alamein og Stalingrad i 1942, hvor det for første gang gik op for ham, at krigen kunne tabes. Det bærende koncept forblev at udkæmpe krigen, men samtidig at holde sig tyskerne fra livet.

Denne strategi forklarer, hvordan Italien kunne indlade sig på det halsløse felttog mod Grækenland i slutningen af 1940. Angrebet blev sat ind på trods af tyskernes advarsler, på trods af det krigstaktisk umulige tidspunkt lige op til vinter-sæsonen og på trods af Italiens manglende krigsforberedelser. Italienernes forsmædelige indsats gjorde stik mod hensigterne Mussolini mere afhængig af Hitler, da det var tyskerne som i foråret 1941 måtte rede kastanjerne ud af ilden for Il Duce ved at lancere

²³ Belysningen af forholdet mellem Italien og Tyskland og mellem Hitler og Mussolini kan man finde behandlet i følgende ikke-italienske værker, der ikke altid når til samme konklusioner som De Felice, se F.W. Deakin: *The Brutal Friendship – Mussolini, Hitler and the Fall of Italian Fascism*, 1962. Jens Petersen: *Hitler-Mussolini: Die Entstehung der Achse Berlin-Rom 1933-1936*. Denis Mack Smith: *Mussolini's Roman Empire*, New York 1976 og M. Knox: *Mussolini unleashed 1939-1941. Politics and Strategy in Italy's Last War*, London 1982.

et angreb på grækerne gennem Jugoslavien. Men selv ikke under kampagnens lavpunkt i december 1940, hvor der var begrundet frygt for at den italienske hær i bogstavligste forstand ville blive kastet i havet af de græske tropper, ændrede Mussolini mobiliseringsgraden fra »krig under forberedelse« til total krigsførelse. Det skete faktisk først efter Aksens nederlag ved El Alamein og Stalingrad i 1942.

Denne gengivelse er i sagens natur kun et tyndt afkog af den vældige argumentation De Felice udfolder omkring dette tema.²⁴ Den kan afgjort diskuteres på mange enkeltpunkter, men grundlæggende virker den overordnede tolkning omkring fasestrategien og den parallelle krig meget overbevisende. Der var naturligvis en kolossal iboende modsætning mellem de to elementer, men at Mussolini forsøgte at forene dem, synes der ikke at være tvivl om.

De Felice slår også eksplicit fast, at det var Mussolini som var hovedansvarlig for at denne modsætning overhovedet kunne udvikle sig. Det var Mussolini, som bragte Italien ind i krigen på en elementær fejlvurdering (den korte, sejrige krig), og endnu mere fatalt, det var Mussolinis ansvar ikke at opgive »krig under forberedelse«-mobiliseringen til fordel for en fuld og total økonomisk og militær gearing til den krigsudfordring, Italien stod overfor (se fx.s. 101 ff. og 544 f.). Så snart dette er sagt, mødes man igen af en af De Felices typiske modificeringscyklusser, hvor alt (den strukturelle svaghed ved den italienske økonomi) og alle (militærets rivaliseringer, borgerskabets manglende evne eller vilje til at organisere en effektiv krigsøkonomi, udenrigsminister Cianos iver efter at afregne med Grækenland og tyskerne som ikke ville lytte til Mussolinis mere realbetonede politisk-militære argumenter) drages ind som medansvarlige. Hvis man ikke holder tungen lige i munden, ender man let med at sidde tilbage med det indtryk, at Mussolini er den eneste rationelle aktør i dette spil, der på det skammeligste svigtes af sine medspillere. Hvis denne tvetydighed ikke er tilsigtet, er og bliver den et grundlæggende problem ved De Felices fremstillingsform.

Problemerne bliver desværre ikke mindre, når De Felice skal argumentere for udviklingen i konsensus. De Felice deler denne argumentation op i to dele. En der koncentrerer sig om folkestemningen i samfundet, og en der angår udviklingen inden for regimet. For den første dels vedkommende lægger han ud med at trække nogle tråde tilbage til argumen-

²⁴ Mit resume af De Felices fremstilling er uden sidehenvisninger, fordi det er stykket sammen af De Felices generelle argumentation, der udspinder sig over de tre første kapitler af bogen.

tationen i den foregående bog, »Mussolini. Il Duce« (s. 680 ff.). Allerede i slutningen af 30'erne var det tydeligt, at regimet havde stadig sværere ved at opretholde sin opbakning i befolkningen. Den spanske borgerkrig og tilnærmelserne til Tyskland blev som nævnt ikke vel modtaget, og det gjorde eksempelvis indførelsen af racelove efter tysk mønster heller ikke (selv om de aldrig blev nær så rigoristisk håndhævet som i Tyskland).²⁵ Frygten for Mussolinis villighed til at kaste Italien ind i en stormagtskrig på Tysklands side øgede i 1939 afstanden yderligere, men som De Felice ganske overbevisende viser, skiftede billedet brat ved Italiens faktiske intervention i juni 1940 under indtryk af udsigten til en kort, sejrrig krig. En patriotisk/nationalistisk bølge greb italienerne, høj som lav, og der er ingen grund til at tro De Felice har uret, når han hævder, at heller ikke arbejderklassen forblev uberørt af dette stemningsskred (s. 683 ff.).

Den genvundne konsensus holdt imidlertid kun kort, faktisk kun indtil det stod klart, at krigen ville blive længere end oprindeligt antaget, og at det krævede ofre at understøtte den. Og det var især indskrænkningerne i levevilkårene, skriver De Felice, der fik opbakningen til at falde:

»Indtil slutningen af 1942... var det største problem for flertallet af italienerne... udviklingen i levevilkårene. Krigsbegivenhederne kunne for at sige det med Mussolinis ord fremprovokere »psykologiske svingninger«, også stærkt negative (som i tilfældet ved angrebet på Grækenland), men for flertallet af italienerne betød disse mindre i dagligdagen end stigningen i leveomkostningerne, mindre end manglen på varer og livsvigtige forsyninger,... kort sagt mindre end alle de uendelige små og store problemer, som krigen skabte for millioner af familiers hverdag« (s. 693 ff.).

De Felice fortsætter med at demonstrere, hvordan politiindberetningerne med tiltagende styrke beskriver befolkningens utilfredshed med levevilkårsindskrænkningerne, og hvordan vreden i stigende grad rettes mod krigen og regimet, men situationen var dog endnu ikke ude af kontrol:

»Politi- og carabinieri-indberetningerne fra 1940-41 og endnu for en stor del af 1942 viser, hvordan utilfredsheden forårsaget af levevilkårene var begyndt at antage politisk farlige karakterer og

²⁵ De Felice kan således vise, hvordan Mussolini i stigende grad betragtede nazisternes jagt på jøderne som fuldstændig irrationel, og hvordan italienerne faktisk i flere tilfælde under krigen nægtede at udlevere jøder fra de italiensk besatte områder af Frankrig og Jugoslavien til tyskerne (s. 452 ff.).

dimensioner. Men denne utilfredshed var på sin side medvirkende til at skabe den tilstand, som i indberetningernes bureaukratiske sprog blev defineret som et voksende »fravær« (»assenteismo«). Det vil sige en voksende passivitet hos befolkningen og som følge heraf en mere og mere markeret tendens til at bekymre sig mere om egne eksistensproblemer og mindre – modsat krigens første tid – om krigsbegivenhederne« (s. 721).

Fra slutningen af 1942 i takt med det tiltagende pres mod Aksemagterne på de militære fronter skiftede billedet, og det var ikke længere levevilkårene, men krigsudviklingen i sig selv, der havde den største depressive indvirkning på moralen i samfundet:

»At benægte eller at undervurdere de økonomiske vanskeligheders betydning for »folkestemningen« (»spirito publico«) og for den tiltagende utilfredshed direkte eller indirekte fremprovokeret af disse hos meget store dele af befolkningen er umuligt. Når dette er sagt, er det imidlertid lige så ubestrideligt, at krigsbegivenhederne... med deres højde- og lavpunkter og med de dertil knyttede »psykologiske svingninger« udøvede en stor og med tiden en større indflydelse på »folkestemningen«...« (s. 724f.).

Argumentationen vedrørende faserne i folkestemningens afhængighed af først krigsbegivenhederne omkring interventionen i 1940, derpå af de voksende levevilkårsproblemer, for igen i slutningen af 1942 og i 1943 i takt med den ændrede krigslykke, de allieredes fremmarch mod de italienske kyster og de tiltagende luftbombardementer af de større byer at blive mest afhængig af den militære udvikling, virker bestemt sandsynlig. Men det skal fastslås, at den fremgår meget klarere i min præsentation, end den gør i *De Felices*. Man taber ustandselig overblikket under denne næsten 300 s. lange analyse, hvor der ikke er grundlæggende forsøg på at samle synspunkterne op undervejs. Man bliver forbavset over efter den lange påvisning af levevilkårenes primære betydning for udviklingen i »folkestemningen« pludselig omvendt at få at vide, at i realiteten var krigsudviklingen vigtigere. Argumentationen har som sagt meget for sig, men kun indplaceret i en klar kronologisk ramme, som *De Felice* desværre i stor udstrækning henviser læseren til selv at konstruere.

I øvrigt mangler der en klar sammenkædning af de indledningsvise kommentarer om konsensus lave stade i slutningen af 1930'erne med udviklingen under krigen. Hvilken vægt skal man tillægge dette forhold? Var krigsbegejstringen i juni 1940 kun en solstråle på regimets generelle

lavtryksramte politiske barometer? Var det forventeligt vurderet på baggrund af udviklingen i slutningen af 30'erne, at den folkelige opbakning omkring regimet ville have fortsat sin deroute også uden krigens indvirkninger? Og hvis ja til det sidste, frister dette så ikke til en nuancering af levevilkårenes betydning for den dalende konsensus? På dette sted i fremstillingen mangler der afgjort en mere præcis påpegning af de forskellige forklaringselementers indbyrdes status.

I det følgende kapitel om regimets indre opløsning finder man derimod mere generelle ansatser til at forbinde korttidsforklaringer (krigen) med langtidsforklaringer (regimets struktur). De Felice lægger ud med at skrive, at på baggrund af, hvad han hidtil har sagt, kunne man fristes til at forklare Italiens hurtige militære kollaps og det fascistiske regimes sammenbrud før de øvrige to Akse-regimers fald med to hovedargumenter: 1) Italiens objektive økonomiske og militære underlegenhed over for en opgave som 2. Verdenskrig; 2) Mussolinis mange fejlskøn og fejltagelser så som at bringe Italien ind i konflikten på forventningen om en kort, sejrrig krig, men som også må knyttes til hele den måde, han konciperede og førte krigen på. Årsagerne til regimets og Mussolinis fald i juli 1943, kan imidlertid ikke kun føres tilbage til disse to forhold, eller – mere konkret – til panikken i kølvandet på de allieredes landgang på Sicilien den 10. juli 1943. De må også forbindes med regimets generelle krise. En krise, som ikke kun omfattede fascismen som sådan, men som inddrog alle regimets komponenter, inklusive monarkiet og militæret, der senere har villet tage æren for begivenhederne den 25. juli (s. 959f.).

Med De Felices ord så skyldtes krisen i høj grad:

»den manglende evne hos regimet og dets »classe dirigente«, og endda hos den politiske elite af selvsamme, til at møde krigens udfordring med det sammenhold, den værdighed, den »moral«, som selv om den aldrig kan retfærdiggøre visse fejltagelser og skændsler alligevel forlener disse med en i en vis forstand »positiv« værdi, idet den tilskynder et folk til at gøre op med dem, til at gøre op med dets egen historie og forholdet til andre folk. Det er netop, hvad der i disse år er ved at ske under forskellige former og indtryk i Tyskland, i Sovjetunionen og på en vis måde også i Japan, men ikke i Italien. En kendsgerning som endnu i dag vidner om den fortsatte eksistens af denne vægtige etisk-politiske svaghed i fundamentet af vores nationale bygning (S. 959).

En ordentlig svada må man sige, som De Felice flere gange tidligere i bogen har taget tilløb til, men som altså bliver stærkest udtalt her (se

også s. 770ff. og 819ff.). Holdningen har også en udpræget affinitet med de allerede citerede udtalelser i det famøse interview med »Corriere della Sera« fra 1987.

Der er næppe tvivl om, at et af de gennemgående problemer i moderne italiensk historie efter Il Risorgimento har været den herskende klasses tendens til at betragte staten som sin egen ejendom, som var til for at udnytte og for at beskytte klassens egne interesser. Det er lige så sandt for de liberale i slutningen af forrige århundrede som det er for de kristelige demokrater og andre medlemmer af den herskende koalition i Italien i dag (den italienske klientelisme). Det fænomen er dog ikke kun kendt i Italien, selv om man ikke kan afvise De Felices anklager om, at den herskende klasse i Italien har haft særligt svært ved at udvikle en national etik og positiv samfundsmæssig integrationsideologi.

Problemerne ved den ovennævnte tolkning og måden den forsvares på er imidlertid mange. Indledningsvis har jeg ikke megen tiltro til sammenligningen med Tyskland, Sovjet og Japan. I det omfang den herskende klasse i disse lande i de seneste år er blevet tvunget til at tage deres historie op til revision, skyldes det næppe en stærkere etisk-politisk fundering, en »moralisk overlegenhed«, hos disse klasser sammenlignet med den tilsvarende italienske. Revisionerne i disse lande er først og fremmest blevet påtvunget af udefrakommende faktorer. Da den herskende klasse i Italien i 1943 faktisk fik pistolen for panden, var der i det mindste også dele af den, der handlede.²⁶

Et helt grundlæggende problem for den analyse, De Felice udfolder for at understøtte tolkningen, relaterer sig til hans begrebsanvendelse. Han taler i flæng om »classe dirigente«, de politiske eliter, den økonomiske verden og borgerskabet uden at definere termene præcist. Især brugen af termen borgerskab er helt forvirrende, fordi den sommetider gradbøjes til »småborgerskab og »mellemborgerskab« (»piccolo e medio borghesi«), til andre tider bruges som et samlebegreb for disse to lag og det økonomiske (stor)borgerskab i fællesskab, for i andre tilfælde igen kun at referere til sidstnævnte gruppe (se fx.s.819ff.). Det er ikke kun forvirrende; det umuliggør en præcisering af argumentet.

²⁶ A propos sammenligningen med udlandet er der et generelt forhold, som må påkalde sig forundring. Når man betænker, hvor stort et kildemateriale De Felice i øvrigt betjener sig af, må det forekomme som et problem, at han stort set ikke anvender udenlandsk ikke-trykt kildemateriale. Eksempelvis ville analysen af forholdet mellem Tyskland og Italien og mellem Hitler og Mussolini sandsynligvis beriges væsentligt ved besøg i tyske arkiver.

Selv om De Felice gentagne gange peger på, at den opportunistiske politiske etik, som besjælede de forskellige sociale klasser og lag bag regimet, på lige vis gjorde disse regime-interne grupper ude at stand til på den ene side at stille sig det moralske spørgsmål om fascismens eksistensberettigelse og på den anden side at ofre sig for den italienske krigsindsats, så fornemmer man klart, at det er i sidstnævnte regi, at De Felices indignation er stærkest. Det er italienernes og især det italienske borgerskabs manglende moralske styrke til at leve op til krigens udfordringer og samme borgerskabs modvilje mod at påtage sig sine patriotiske pligter (som eksempelvis det tyske og engelske borgerskab i samme situation vidste at påtage sig, ifølge De Felice) og gå i spidsen for det nationale samfund i en betrængt situation, der er hovedmålet for kritikken.

Det er et betænkeligt patriotisme-begreb, der ligger til grund for denne kritik. For De Felice er patriotisme og pligt tilsyneladende noget man vier sit land uden smålig skelen til politisk system og magtforhold. Selv vil han naturligvis hævde, at for ham er begrebet mere overordnet, og at han også peger på, at det også vedrører borgerskabets uvilje til at tage afstand fra fascismen. Men det er under alle omstændigheder symptomatisk, at ingen steder i denne bog udtales der en så fundamental kritik som over for borgerskabet, de militære ledere og til dels også monarkiet i forbindelse med diskussionerne omkring konsensus sammenbrud og regimets opløsningstendenser. Hvorfor er denne debat ikke ført med lige så stor styrke tidligere i biografien omkring fascisternes magtovertagelse (som De Felice jo ikke benægter sker med borgerskabets billigelse) eller i 1930'erne? Det er svært at forstå, hvis det ikke sker, enten fordi forfatteren er såret i sin egen patriotisme over den miserable facon, hvorpå italienerne udkæmpede krigen (på omhyggelig, nærmest masochistisk vis, gengiver han med hyppige mellemrum de tyske nazisters foragt for italienerne, se fx.s.318ff, 371ff, 566) eller i den hensigt at rehabilitere Mussolini og hans dispositioner.

Det er i det mindste en kendsgerning, at De Felice sparer sin hovedperson for den hårde kritik som bliver andre ledende fascister til del. Behandlingen af Ciano, Bottai og især de mere intellektuelt orienterede fascister står ikke tilbage for den, der bliver borgerskabet til del (fx.s.189ff. og 845ff). Selve analysen af det fascistiske partis indholdstømning og kvalitative (men ikke kvantitative) tilbagegang under krigsårene, er faktisk noget af det bedste, De Felice præsenterer i denne bog (s.960ff.). Men en systematisk afsøgning af Il Duces fejl udebliver, og en kritisk forholde sig til hans opførsel og handlinger skal man lede

længe efter.²⁷ Efter endt læsning sidder man faktisk tilbage med fornemmelsen af, at De Felice deler Hitlers syn på italienerne og Il Duce, sådan som denne formulerede det allersidst i sit politiske testamente:

»Italien havde søgt at overgå det antikke Rom. Det besad alle romernes ambitioner, men manglede de to essentielle forudsætninger: en beslutsom vilje og den materielle styrke. Det eneste gode kort, det havde på hånden, var, at ledelsen var lagt i hænderne på en autentisk romer. Hvilken tragedie for denne mand! Og hvilken tragedie for dette land!«²⁸

Måske er problemet, at 30 år er for lang tid for et forhold af denne karakter. Man mister let den kritiske distance til en person, man har været forbundet med så længe. Den endelige dom må imidlertid vente til den sidste del af værket er på gaden. Det vil overraske alle, hvis den modsat annonceringen ikke også bliver på mindst to bind.

²⁷ Lignende 'undladelser' i de tidligere bind ligger til grund for beskyldningerne mod De Felice for ikke kun at være en heretiker, men også en apologet. De Felices hovedkritiker, Nicola Tranfaglia, har ubestrideligt ret, når han hævder, at De Felices revisionisme har en tendens til at opprioritere fascismens positive sider og fortie de negative. Det er eksempelvis påfaldende ringe opmærksomhed, De Felice tildeler temaer som den fascistiske terror i bevægelsesfasen (1. bog) og grusomhederne i den fascistiske krigsførelse i Libyen og Abessinien (3. bog). Det ændrer naturligvis ikke ved holdbarheden af De Felices ofte fremsatte synspunkt, at den italienske fascisme aldrig blev nær så totalitær som systemerne i Nazi-Tyskland og Stalins Sovjet, men synspunktet understøttes på ingen måde ved at underspille fascismens faktiske voldelige og totalitære sider. Se N. Tranfaglia: »Ma il fascismo era «moderno»?«, i »*La Repubblica*«, 2.1.1988.

²⁸ Oversat efter De Felices italienske citat, s. 377.

Diskussion

METAHISTORY

AF

JAN PEDERSEN

Den jyske historiker rundede i 1990 nummer 50 med en enquete: »Findes historien – virkelig?« Af Uffe Østergaards forord fremgår det, at der sigtes til »den litterære udfordring«, omfattende bl.a. lighederne mellem den historiske fremstilling og den narrative fiktionslitteratur, i skikkelse af den realistiske roman. Nu er diskussionen om historieskrivningens litteraritet jo ikke ny, hverken i videnskabsteoretisk almindelighed eller, mere snævert teknisk, i forbindelse med spørgsmålet om, hvor stor historisk forklaringskraft en udpræget narrativ fremstillingsmåde er i stand til at rumme. Men at der er tale om en evigt aktuel problemkreds, må nærmest siges at skærpe forventningerne til tidsskriftets indhold, især det centrale oplæg til enqueten: »Historiens vendinger«, af Hans Hauge, Center for Kulturforskning ved Århus Universitet.

Forbavsende islæt skorter det da heller ikke på her. Bl.a. oplever man, at Hauge inden for rammerne af kun 19 sider mener sig i stand til at desavouere hele den institutionaliserede historievidenskab: »En løsning ville være at ophæve et institut for historie og derefter nyoprette andre institutter, hvori historien indgik« – sådan lyder eksempelvis en passus i Hagues note 27. Men lad det nu foreløbig være; det er jo forfatterens suveræne mening, og alt kan selvfølgelig diskuteres.

Det er imidlertid alarmerende, at tidsskriftets redaktion med Hagues artikel forsyner offentligheden med en tvivlsom – og i resten af nummeret ubestridt – udlægning af et væsentligt teoretisk/historiografisk værk, nemlig Hayden White: *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*, Baltimore 1973. Problemet er så meget desto større, som Hauge udtrykkeligt påberåber sig White som sin vigtigste inspirationskilde.

Metahistory karakteriseres som »åbenlyst en *poetik*« (s. 20). Bemærk den adverbelle bestemmelse »åbenlyst«, en af Hauges talrige insinuationer af, at historikere ellers af al magt forsøger at dække over det poetiske element. Rigtigt er det dog, at White er uhyre optaget af historieskrivningens poetiske side. Det er også rigtigt, at det begrebsapparat, som White benytter til at sammenfatte og sammenligne resultaterne af analyser af udvalgte forfatterskaber fra det 19. århundredes historiografi, er *tropologisk*. Hermed menes, at fire former for poetiske troper (metafor, synekdoke, metonymi og ironi), dvs. typer af semantisk afbildningsfunktion (overført betydning), anvendes til at karakterisere »dybdestrukturen« eller den grundlæggende fortællestil i forfatterskaberne.

Hvad der går galt, er beskrivelsen af White's metode, især tropernes status i det samlede begrebssystem. Hauge belæsser dem med langt større vægt, end de er i stand til at bære. Det virker i bedste fald forvirrende, i værste fald vildledende, når det hedder: »Har man »fundet« tropen, så har man forklaret historikeren.« (s. 22). Hauge har forinden hævdet: »Tidligere tiders »kritiske« læsning af historiske værker gik ofte ud på at finde ned til en styrende ideologisk kerne.« (s. 21). Kort efter kommer så, hvad der tilsyneladende er en venlig indrømmelse til den forældede ortodoksi: »White nægter ikke, at der findes ideologiske forklaringer af historiske begivenheder.« Nej, det tør siges, at han ikke gør! Historikerens ideologiske forklaringsniveau, dvs. den i teksten indlejrede appel til læserpersonens sociale, politiske og kulturelle værdinormer, udgør nemlig en af de tre bærende søjler i White's analytiske instrumentarium, hvis hele opbygning ser således ud:

<i>Mode of Emplotment</i>	<i>Mode of Argument</i>	<i>Mode of Ideological Implication</i>
Romantic	Formist	Anarchist
Tragic	Mechanistic	Radical
Comic	Organicist	Conservative
Satirical	Contextualist	Liberal
		(»Metahistory«, s. 29)

De to øvrige søjler i systemet skal beskrive for det første plot-strukturen i det narrative forløb, for det andet det formelt argumenterende niveau, hvor forfatterpersonen forklarer sit virkelighedsbillede i konkluderende, generaliserende eller teoretiserende form.

Som det illustreres af opstillingen, formodes historikeren på hvert forklaringsniveau (de kursiverede felter) at operere i én ud af fire

forskellige modaliteter. Med skemaet får White konstitueret sit forskningsfelt på en sådan måde, at det kan analyseres objektivt, i nogenlunde præcise termer. Han etablerer en forståelsesramme, som kan rumme alle de analyserede forfattere og tillader en logisk differentiering af dem inden for det 19. århundredes overordnede historiografiske paradigme, der defineres som en realistisk konciperet narrativ prosadiskurs. Med et originalt kreativt greb er skemaet sammensat af tre uafhængige, men formalt-numerisk kongruente typologier, nemlig Northrop Frye's («Emplotment»), Stephen C. Pepper's («Argument») og Karl Mannheims («Ideology»).

Det er vigtigt at gøre sig klart, at *Metahistory's* resultater – i modsætning til, hvad Hauges artikel forleder til at tro – i bund og grund bygger på identificeringen af disse »overfladestrukturer«, som jo ikke er så fremmedartede for den konventionelle historiografiske analyse, og uden hvilke de højt priste tropologiske bestemmelser ville fremtræde som rene og skære mystifikationer, eftersom de ikke lader sig udlede direkte af teksten.

Tropebegrebet mobiliseres slet ikke på det egentligt analytiske niveau, men benyttes af White til at *naengive* det ovenfor gengivne skemas fire idealtypiske sammensætninger af forklaringsmodaliteter. F.eks. bestemmes Rankes værk som båret af en »komisk« plotstruktur (konflikternes sluttelige forsoning i den historiske beretning); af et organicistisk udviklingssyn (den trinvis udfoldelse af magtbalancens orden, dels mellem de store nationalstater, dels mellem politiske og åndelige magtfaktorer inden for hver af disse); og af en konservativ ideologi. White argumenter nu for, at det helhedsbillede, i hvilket Ranke på denne måde »repræsenterer« den historiske virkeligheds mangfoldighed, har karakter af en *synekdoke*, den trope, hvorigennem helheden afbildes ved hjælp af delen (eller omvendt). Magtens fremadskridende udvikling viser hele civilisationens ditto; den relative stabilitet, som opstår på forskellige steder og i forskellige tidsaldre, er både en del af og afspejler i stort eller småt den gradvise integration af historiens kræfter i et harmonisk system.

Marx derimod – i White's udlægning – fremstiller groft sagt historien som en serie af »tragedier«: Menneskenes kamp for at beherske naturen (produktivkræfternes udvikling) skaber uvægerligt ulykkebringende konflikter i menneskenes samfund. De forskellige udsagningsformer og tilhørende klassekampe i det historiske forløb opløses ikke i selv nok så foreløbige »komiske« forsoninger, men der tilvejebringes i læserens bevidsthed den afklarethed og »renselse«, som særligt kendetegner tragedien, og som antyder et håb for de efterlevende. Til et sådant »emplotment« svarer en mekanistisk forklaringsmodel for udviklingen i

den økonomiske basis og en radikalt venstreorienteret ideologi. Ranke fremstillede som sagt det forgangne i et billede, hvor en del af virkeligheden henviste til helheden. Marx gjorde det snarere ved hjælp af henvisninger mellem fænomenernes indhold og form og mellem det konkrete og det abstrakte. White peger især på Marx' brug af arbejdsværdilæren til at bestemme de skiftende udvekslingsrelationer og dermed sociale relationer. Denne måde at »vise« historien på ses at svare til, hvad man i stilistikkens tropelære kalder *metonymi*.

Disse summarisk gengivne eksempler skal illustrere, at troperne i *Metahistory* tjener som suggestive betegnelser for de totalvisioner af det historiske forløb, som findes i de analyserede forfatterskaber. Der er tale om idealtypiske historiesyn, som sjældent eller aldrig antræffes i ren form i værkerne. Det er ofte netop en vis afvigelse fra idealtypen, som kendetegner en given historikers evne til at skabe »spænding« i fremstillingen, hans formåen i retning af at problematisere stoffet og producere ny erkendelse. Ikke desto mindre er »grundtroppen« i én forstand styrende og væsenbestemmende for helheden: den betegner, at der er visse, ret snævre grænser for, hvor frit forklaringselementernes mulige modaliteter kan sammensættes uden at sætte fremstillingens stilistiske og indholdsmæssige kohærens over styr.

Denne analyse ved hjælp af forklaringselementbegrebet og tolkning ved hjælp af tropebegrebet udbygges af White, både i den teoretiske indledning og i bogens øvrige dele, med en række overvejelser, som i høj grad er spekulative, men alligevel interessante, og hvori troperne er helt centrale. Det er i løbet af disse overvejelser, at White søger at bestemme historieskrivningen som specifikt poetisk aktivitet. Det grundlæggende ræsonnement kan sammenfattes således: Allerede historikerens forudforståelse har en sproglig udtryksform, hvis basiselement antages at være den ene *eller* den anden eller tredje eller fjerde poetiske trope. For historien (og beslægtede videnskaber) er det nemlig karakteristisk, at den – i modsætning til den klassiske naturvidenskab – ikke er bundet til en bestemt »lingvistisk protokol«, dvs. måde at repræsentere virkeligheden på. Den fremragende historiker formodes at besidde en poetisk udtrykt vision om historien, som informerer hans forskningsproces og udfoldes i fremstillingen, den detaljerede historiske forklaring, som rummer både fortælling, argument og ideologi.

Dette indebærer, at den samme historiske virkelighed kan opfattes og vises forskelligt af forskellige personer, uden at nogen af dem nødvendigvis forsynder sig mod hverken kildekritiske normer eller de konventioner for redelig fremstilling, som gælder inden for den fælles diskurs – noget som i og for sig er trivielt. Det nye er, at White behandler problemer og

materiale med en yderst original sammensætning af begreber, herunder termer, som normalt mest benyttes inden for retorik og litteraturvidenskab, men som også kan være frugtbringende for den analytiske historio-graf eller andre, der som studieobjekt har sproghandlinger, hvori ordene ikke umiddelbart eller efter en meget rigid konvention henviser til fænomener i virkeligheden, men afbilder dem på en »poetisk« – ikke nødvendigvis fiktiv – måde.

White betegner selv sin metode som »formalistisk«, hvilket betyder så meget, som at det historiske værk angribes som *tekst*, et verbalt artefakt, hvis unikke struktur bestemmes ved at undersøge, hvilke særlige varianter af idealtypiske elementer, der bringes til udfoldelse i det. Formalismen kan inden for litteraturvidenskaben dateres tilbage til begyndelsen af det 20. århundrede og er sidenhen blevet videreudviklet gennem forskellige andre skoler, f.eks. strukturalismen, der alle har betonet, at litteraturvidenskabens centrale forskningsområde er værket selv, ikke de bagvedliggende determinanter af f.eks. biografisk, idéhistorisk eller sociologisk art.

Der er i mine øjne ingen tvivl om, at Hayden White har åbnet nye horisonter for den historiografiske undersøgelse ved at gennemføre sin egen stort anlagte analyse efter netop denne overordnede metodik, også selv om dens konkrete tillempning på flere måder er kontroversiel.¹

Man kan finde det lidt beskæmmende, at et værk af *Metahistory's* kaliber hidtil har vakt så ringe genklang herhjemme, men Hauge er langt ude, når han hævder, at formalismens sene anvendelse inden for historie skyldes »institutionens modstand mod fornyelser og forandringer« (s. 21). Det er vel naturligt, at mens forskellige typer af litterære tekster, herunder også historiske fremstillinger, er det virkelighedsfelt, som må have litteraturvidenskabens primære interesse, så spiller disse en noget mere tilbagetrukket rolle i historiefaget. Ligesom en meta-teori om den historiske udvikling af forskellige læsestrategier næppe i større omfang ville påvirke litteraturvidenskabens praksis, giver White's metahistoriske analyse heller ikke i sig selv anledning til større omvurderinger af historiske erkendelsesresultater af første orden eller de hertil benyttede metoder. Sådanne vurderinger kræver inddragelse af den (blandt nogle så forkætrede) ekstratekstuelle virkelighed, hvis eksistens, der er mange gode både praktiske og filosofiske grunde til ikke at tvivle på.

Værdien af White's arbejde ligger i, at det kan fungere som platform for en nyttig, men ikke revolutionerende, sammenligning af forskellige

¹ Jfr. Maurice Mandelbaum: *The Presuppositions of Metahistory, History and Theory*, Beiheft 19, 1980, ss. 39-54.

historiografiske stilarter. Det »formalistiske« sprog er mere distanceskabende og neutralt og mere stramt og dækkende end de mangfoldige, af tidens strøm aflejrede betegnelser, der ofte er yderst vanskelige at relatere meningsfyldt til hinanden, fordi de er undfanget i vidt forskellige historiske og teoretiske kontekster.

White's vigtige opdagelse af, at den historiske fremstilling kan belyses »udefra« ved analyse og fortolkning efter den samme grundlæggende metode, som benyttes på et stykke fiktionslitteratur i det narrative register, medfører imidlertid hos Hauge en langt mere vidtgående konklusion: »det som *Metahistory* er et symptom på, eller som den måske endda har afstedkommet, er en *ligestilling af diskurser*. Forholdet mellem litteratur og historie (som svarer til forholdet mellem litteratur og filosofi) kan ikke længere være et hierarkisk forhold, hvor historien kan udtale sig om litteraturens sandhed. Historien kan ikke længere bruges som litteraturens *kontekst*. Eller rettere: det kan den godt, men så kan litteraturen også være historiens kontekst. Forskellen mellem at sætte litteraturen ind i en historisk kontekst eller historien ind i en litterær udviskes. Om noget er historie eller litteratur udviskes og kan ikke afgøres hverken formelt eller epistemologisk. Det er et spørgsmål om institutioners magt til at definere.« (s.27).

Dette er kernen i Hauges oplæg: et angreb – under den litterære dekonstruktivismes banner – på humanioras separate fagligheder. Det særlige spændingsforhold mellem historie og realistisk fiktionslitteratur opfattes som en rent illusorisk forskel, holdt i live af den konservative historieinstitutions magthavere og af publikums krav om at få serveret naivt-realistiske fiktionsfortællinger, hvis navn af »historic« kun er et raffineret digterisk indholdssignal, et litterært virkemiddel.

Men hvorfor skulle diskurserne blive »ligestillede« i denne forskelsløse forstand, fordi metadiskurserne har et vist fællesskab, f.eks. omkring formalistisk tekstlæsning? Dette illustrerer kun, at historieskrivningen og skønlitteraturen på et meget generelt plan ligner hinanden, nemlig ved at de begge formidler »afbildninger« af mennesket og samfundet, og at afbildningerne er ufuldkomne og subjektivt farvede i større eller mindre grad. Denne banale erkendelse af forholdet mellem virkelighed, sprog og bevidsthed kan ikke bruges til meget, men dog til at konstatere en vis glæde over, at vi råder over både en litterær og en historisk institution, som forfølger sandheden med forskellige midler og dermed supplerer og korrigerer hinanden.

For historikeren gælder det, at selv når læsningen af en historisk tekst er metahistorisk i sit sigte (og dermed relativt marginal i fagets samlede teori), selv når der springes til erkendelse af anden orden, og tekstens

formelt definerede sproglige og litterære karakteristika derved kommer i centrum, som hos litteraten – da forbliver sammenhængen alligevel en anden. Det er årsagen til, at Hayden White analyserer ved hjælp af et begrebssystem, som betegner konkrete forklaringslementer af særlig historievidenskabelig relevans. Det synes også at være årsagen til, at Hauge så kraftigt nedtoner betydningen af disse forklaringslementer (»White nægter ikke...«) og til gengæld fremhæver troperne som alfa og omega. Når kun det rendyrkede poetiske element står tilbage, bliver det nemlig så meget lettere at overbevise læseren om, at man kan hente støtte i White's lærdomsmættede værk for, at »historien er en realistisk roman« (s. 16) og for synspunktet om »diskursernes ligestilling«.

Ovenstående vurdering af Hans Hauges artikel bygger på en kritik af forfatterens brug af sin vigtigste teoretiske kilde. Til den læser, som måtte være interesseret i at gøre sig bekendt med andre reaktioner på artiklen, kan det oplyses, at den øvrige del af *Den jyske historiker* nr. 50 rummer adskillige læseværdige indlæg, i hvilke emnet behandles ud fra andre synsvinkler.

Helge Paludan (»Cairos røde rose. Noget om historikernes kildebegreb«) vælger at se bort fra historieskrivningens stilistiske side. Han diskuterer i stedet det funktionelle kildebegreb og påpeger dermed, at den historisk erkendelses natur ikke kan behandles hverken udtømmende eller tilfredsstillende, hvis det kun sker inden for rammerne af en litteraturteoretisk begrebsverden.

Af bidragyderne er Steen Busck (»Historie og sandhed«) den, der bedst formår at skabe en diskussion af Hayden White's teser. Om nogen dybdeborende kritik er der ikke tale, men Busck fastslår med stor klarhed, hvori uenigheden består, idet han hævder umuligheden af i universelle termer at beskrive forholdet mellem virkeligheden og udsagnene herom (s. 48). Den kun relative sandhedsværdi i historikerens arbejde søges i f.eks. de anakronismer, der opstår ved beskrivelse af fortidige forhold med ny tids sprogbrug, historikerens ideologi og temperament samt andre omstændigheder, som hver for sig er betydningsfulde, men ikke kan sættes på et og samme teoretiske begreb.

Busck mener ikke desto mindre, at det kan »have god mening en gang imellem at betragte historikeren som fortæller slet og ret og for en stund se bort fra hans objekt« (s. 50). Analysen af fortællemåden betragtes imidlertid som fremdragelsen af noget, som er »på spil« (sst.) eller »rumsterer« (s. 53) i historikerens arbejde, dvs. en art ideologisk og fortælleteknisk støj på linien. Med denne afvisning af en dybere logisk samhörighed mellem et (historisk) udsagns udtryk og indhold synes Busck, i en bestræbelse på at distancere sig fra relativisme og sproglig

determinisme, at placere sig ikke meget langt fra et positivistisk videnskabsbssyn.

En stor gruppe af indlæg hidrører fra udøvere af andre humanistiske fag end historie. Blandt bidragene tælles etnografen Kirsten Hastrups »Sandheden i den historiske antropologi«. Hastrup bekræfter, at der kan skelnes tropologisk mellem forskellige repræsentationsformer, men opfatter i højere grad dette som et problem, der skal overvindes, end som et grundvilkår: »For at den virkelige verden kan få plads i historieskrivningen må det traditionelle begreb om »historie« sprænges af det antropologiske begreb om kultur. Det er da meningen med den historiske antropologi: at bryde det historiske blik i den antropologiske linse for at indfange den multifokale sandhed« (s.91).

Hun slår til lyd for, at en sådan mere fuldstændig tilegnelse af virkeligheden skal bygge på et bredere grundlag af kendsgerninger, end det skulle være muligt for den hidtidige historievidenskab at etablere. Især peges på muligheden for, at den indlevelse i social erfaring og kollektiv erindring, som antropologiens traditionelle heuristiske metode (feltarbejdet) viser vejen til, kan bidrage til at opbløde en problematisk subjekt/objektdikotomi.

Det generelt tvivlsomme ved en ensidig oprustning af kulturbegrebet er for nylig blevet gennemgået her i *Historisk Tidsskrift*.² Specielt vedrørende Hastrups artikel kan man mene, at hun – ligesom Hauge – virker alt for optimistisk med hensyn til det egne fags muligheder for at fungere som omdrejningspunkt for en mere enhedsmæssig historisk-antropologisk videnskab. Hendes billede af den »konventionelle« historie forekommer noget letkøbt, bl.a. overses den hermeneutiske traditions forsøg på håndtering af de problemer, hun behandler.

Henrik Horstbøll (»Tingenes Natur er ikke en Roman.« Om historieskrivningens tider og rum«) kommer ind på den helt aktuelle relevans af at nå til en forståelse af tidligere historieskrivnings litterære former, nemlig i forbindelse med den standende diskussion om, hvorvidt den øgede interesse for »det narrative« og for at benytte klassiske »realistiske« fortælleformer signalerer en tilbagevenden til ældre histories erkendemåde, i reaktion mod strukturhistorien, eller om der snarere, som Horstbøll mener, at tale om et nyt led i udviklingen af en mangfoldighed og valgfrihed i forskningsmetoder og fremstillingsformer, muliggjort af generelle bevidsthedshistoriske ændringer.

² Bernard Eric Jensen: Kulturhistorie – et nyt og bedre helhedsbegreb?, *Historisk Tidsskrift* 1990, ss.83-107.

Disse bemærkninger i slutningen af Horstbølls artikel markerer i mine øjne relevansen af at fortsætte det historiografiske undersøgelsesarbejde ad den bane, som Hayden White har åbnet. Hvis historievidenskabens tematiske, teoretiske, metodiske og stilistiske diversificering ledsages af en skærpelse af den metahistoriske bevidsthed, en øget forståelse af fremstillingsmådernes betydning for de enkelte beretningers status inden for helheden, kan det måske være ét bidrag til at finde en middelvej mellem tendenser til, at samme helhed enten degenererer filosofisk i relativisme eller opsplittes i lukkede faglige og ideologiske lejre.

Under alle omstændigheder håber jeg at have godtgjort, at *Metahistory* ikke – som det sker i et af enquetens svar – kan affejes som prætenttøst humbug, men faktisk er et nærmere bekendtskab værd.

Anmeldelser

Sveriges Nationalatlas Bd. 1-17. Chefredaktör: LEIF WASTENSON. Bd. 1: Sveriges kartor red. af ULF SPORRONG og HANS-FREDRIK WENNSTRÖM. Stockholm (Bokförlaget Bra Böcker) 1990. 205 s. 362 SEK pr. bind ved køb af enkeltbind. Bd. 1-17: 5.100 SEK. PC-Atlasen. Disketter = Sveriges Nationalatlas bd. 1-3. 1.875 SEK.

CLAS TOLLIN: Ättebackar och ödegården. De äldre lantmäterikartorna i kulturmiljövården. Riksantikvarieämbetet. Uppsala 1991. 95 s. ill. 245 SEK.

STIG JAATINEN, ARVO PELTONEN & JOHN WESTERHOLM: Ålands kulturlandskap – 1700-talet. Helsingfors 1989. 100 s. + kortbilag. Bidrag til Kännedom av Finlands Natur och Folk. Utgivna av Finska Vetenskaps-Societeten. 137.

BIRGITTA ROECK HANSEN: Township and Territory. A study of rural land-use and settlement patterns in Åland c. A.D. 500-1500. Stockholm Studies in Human Geography 6. Stockholm 1991. 186 s.

SALVÖR JÓNSDÓTTIR & NANNA HERMANSSON: Reykjavík, Iceland. Scandinavian Atlas of Historic Towns no. 6. Árbæjarsafn-Reykjavík Museum. Odense University Press 1988. 42 s. + 26 kortblade. 300 DKK.

Der er i disse år en meget glædelig aktivitet med hensyn til arbejdet med historisk, kartografisk materiale i de nordiske lande ikke mindst centreret om det særdeles dynamiske forskningsmiljø ved Kulturgeografiska Institutionen ved Stockholms universitet.

Det er faktisk lykkedes at skaffe statslige midler til et nationalt svensk atlasværk på ikke mindre end 17 store bind, der skal udkomme i årene 1990-95 og således, at hvert bind udgives samtidigt i en svensk og en engelsk version samt på diskette til brug for PC, og fra 1992 tillige på CD-ROM.

På denne baggrund blegner unægtelig forgængeren: »Atlas över Sverige«, der blev udgivet i hæfter i årene 1953-71 af Svenska Sällskapet för Antropologi og Geografi, men det har dog været et fint hjælpemiddel for alle, der beskæftiger sig med Sveriges historie og geografi.

Hvert af de nye 17 bind behandler et specielt emne som f.eks.: Befolkningen, kulturlandskabet og bebyggelsen, skoven m.v., og hemmeligheden bag det store værk er, at for hvert bind er der udpeget en særlig »temavært« i form af et universitetsinstitut eller en anden statslig institution (som f.eks. Lantmäteriverket = Kort- og Matrikelstyrelsen) samt en eller flere temaredafter. Til at holde sammen på det hele er der så en hovedredaktion med Leif Wastenson som chefredafter og professor Staffan Helmfrid som videnskabelig hovedredafter.

Det første bind handler om Sveriges kortlægning i bred forstand. Der gives en kortfattet introduktion til landets fysiske forhold, den administrative inddeling og den kartografiske teknik igennem historien med meget fine eksempler på forskellige former for tematiske kort. Særdeles interessant ud fra en historisk betragtning er Staffan Helmfrids skildring af Sverigeskortets udvikling gennem de sidste 500 år illustreret med fine gengivelser af de gamle kort, Ulla Ehrenswards gennemgang af svenske samlinger af historiske kort og Alfred Örbacks meget kyndige behandling af Lantmäteriet og dets ældre kartografiske arbejder, der jo går helt tilbage til 1628, hvilket er 140 år før noget tilsvarende blev realiseret i Danmark. Det er således desværre uimodsigeligt, når professor Ulf Sporrang kan starte sit meget instruktive kapitel om matrikelkortene som historisk kilde med at prale med, at få lande kan måle sig med Sverige, når det gælder gamle kort i stor målestok, såvel med hensyn til alder og den tidsmæssige frekvens, hvormed de optræder, men også med hensyn til dækningsgraden.

Det første bind i serien afsluttes med et samlet kort over Sverige på 23 blade i målestokken 1:700.000 med specialkort over Skåne og Stockholm.

Der er ikke sparet på værkets udstyr, som nærmest overdådigt fremtræder med klare og tydelige farver såvel på kortene som på fotografierne, men som følges op af en tekst på et højt, fagligt niveau men alligevel på et lettilgængeligt sprog.

Det første bind lover sandelig godt for de øvrige 16 bind i Sveriges Nationalatlas.

Som et særligt raffinement udgives ved siden af den konventionelle bogform et særligt PC-Atlas, der er et fascinerende supplement til Sveriges Nationalatlas. Foreløbigt er udgivet de disketter, som indeholder ekstra materiale til atlassets 3 første bind: Sveriges kort, skovene og befolkningen. På disketterne findes det omtalte kort i 1:700.000 på digital form med en database omfattende 10.000 stednavne samt en mængde statistik vedrørende befolkningsforhold og Sveriges skove. Dette betyder, at man ude i de mange små hjem kan sidde og lave egne tematiske kort, indlægge egne data og uddybe de oplysninger, som findes

i det trykte atlas. Der kræves kun, at man har en harddisk med ledig kapacitet på 7 MB, farveskærm samt en mus, så det varer lidt, før PC-Atlas er udbredt i alle hjem, men det er unægtelig en spændende idé med mange perspektiver i.

Clas Tollins bog fremtræder direkte som en uddybning af Ulf Sporrongs ovennævnte kapitel. Bogens titel betyder gravfelter og gamle marker og hentyder til, hvorledes matrikelkortene kan bruges til registrering, forskning og bevaring af oldtidsmonumenter og andre historiske levn i nutidens kulturlandskab.

Bogen indledes med en koncentreret men instruktiv gennemgang af udviklingen af de svenske matrikelkort, hvor der er grund til at gøre opmærksom på, at disse faktisk har større anvendelsesmuligheder end de danske med hensyn til udforskningen af kulturlandskabet før de store landboreformer. Dette skyldes dels, at der i Sverige er kort tilbage til 1630, og dels fordi en stor del af de svenske landsbyer (i hvert fald i egentlige agerbrugsregioner) blev underkastet »storskiftet« (en form for koppelbrug) i perioden 1749 – ca.1790, hvor det afgørende var, at bønderne forblev indenfor dyrkningsfællesskabets rammer, og en stor del af de ældre strukturer i kulturlandskabet (f.eks. stendiger og veje) kom derfor med på »storskiftekortene«.

Et meget praktisk afsnit i bogen er afsat til en gennemgang af de forskellige kortsamlinger, problemerne med arkivering og ikke mindst slitage på de gamle kort ved hyppig brug, og en redegørelse for mulighederne for kopiering.

Clas Tollins hovedsigte med bogen er at argumentere for anvendelsen af matrikelkortene ved planlægnings-opgaver, herunder fredning, i det moderne kulturlandskab. Noget sådant er ikke nyt i Danmark, idet det af Erland Porsmose m.fl. er gjort for hele Fyn og i publikationen »Kulturhistorisk Håndbog for Falster« bd.1-4, 1986 af Jens Ole Jensen og Karl-Erik Frandsen, således at vigtige elementer fra de gamle kort (f.eks. overdrev, enge, hegn) blev udtegnet på særlige kort eller indtegnet på de moderne kort.

Ved Kulturgeografiska Institutionen i Stockholm har man i en årrække arbejdet med en mere avanceret teknik, i Tollins bog kaldet »Historiska kartöverlägg«. Metoden består i, at man på transparent tegnepapir afkopierer væsentlige kulturlandskabselementer fra de originale matrikelkort, disse kopier nedfotograferes på transparente film til 1:10.000, og disse film kan så direkte lægges oven på de moderne topografiske kort, således at man kan aflæse, hvilke elementer i dagens landskab, der genfindes på de gamle kort, og hvilke der er nyere. For at systemet kan

være økonomisk rentabelt, er der udviklet et sæt af standard-signaturer, således at overlæggene fremstilles helt ensartet og derved kan anvendes af mange forskellige brugere til forskellige opgaver.

Bogen afsluttes med en række eksempler på anvendelsen af kort-overlæg, desværre dog uden at nævne ét eneste eksempel på at planlæggere eller politikere faktisk har brugt materialet som grundlag for deres beslutninger. Der er dog den svaghed ved metoden, at de enkelte kort for et område jo hyppigt ikke er samtidige, således at man kan få svært ved at få et synkront billede af fortidens kulturlandskab. Desuden virker metoden vel allerede lidt forældet set i lyset af den moderne kortfremstillings-teknik, der er redegjort for i »Sveriges Kartor«. Den tid kan næppe være fjern, hvor man scanner de gamle matrikelkort og via computeren direkte overfører de ønskede data til de moderne kort.

I 1982 iværksattes på initiativ af Ulf Sporrøng et svensk-finsk forsknings-projekt: »Åland mellan öst och väst«, og de følgende to bøger har direkte relation hertil.

Tre geografer fra Helsingfors universitet har udnyttet matrikelkortene fra Ålandsøerne fra perioden 1734 til 1780 (med tyngdepunkt omkring 1765) til at rekonstruere et kort over kulturlandskabet på Åland i målestokken 1:50.000 i 3 farver visende bl.a. bebyggelsen, agerjorden, enge, veje og kystlinien. Kortet er på en gang meget detaljeret og overskueligt, og anmelderen kan bekræfte, at det er særdeles velegnet som orienteringskort på Åland såvel i bil som til fods.

Det er naturligvis også et udmærket forskningsgrundlag, og de tre forfattere har brugt det til at skrive en stofmættet lille bog om Ålands kulturgeografi i 1700-tallet. Denne er på mange måder såvel et supplement som en fortsættelse af Carl Ramsdahls bog om Ålands historie i 1500- og 1600-tallet (1988) (omtalt i *Historisk Tidsskrift* bd. 89 s. 452), men med det særlige forbehold at øerne blev lagt totalt øde under Store Nordiske krig, hvor befolkningen flygtede for russerne. Det er derfor kun i begrænset omfang muligt at foretage retrospektive undersøgelser ud fra det rekonstruerede kort.

Når man skal studere Ålands ældre bebyggelseshistorie, er det derfor nødvendigt at gøre, som Birgitta Roeck Hansen fra Kulturgeografiska Institutionen i Stockholm har gjort i sin disputats, nemlig at kombinere metoder og resultater fra en lang række forskellige discipliner herunder direkte arkæologiske udgravninger, pollen- og fosfat-analyser, studier af landhævningen og kystliniens ændringer med undersøgelser af oplysninger fra de senere kort herunder tolkninger af stednavnene.

På basis af en lang række punktundersøgelser kan Birgitta Roeck Hansen dokumentere, at ældre teorier om, at Åland var nærmest tom for mennesker i 1100-tallet efter et økonomisk højdepunkt i vikingetiden, må afvises, og at der faktisk var bebyggelsesmæssig kontinuitet fra omkring 600 e. Kr. i de fleste byer. Undersøgelserne synes også at vise, at vel blev alle bebyggelser brændt under Store Nordiske krig, men de blev faktisk i vidt omfang genopbygget på de samme lokaliteter efter 1721.

Bogen er særlig interessant, fordi den demonstrerer hvor frugtbart det kan være, når forskere vover sig ud over deres eget snævre fagområde og tør kombinere de mange forskellige data, der tilsammen giver en erkendelse af kulturlandskabets tilblivelse.

Et af de nordiske atlasprojekter, der har været længst undervejs, er »Scandinavian Atlas of Historic Towns«, der startede i 1973.

Projektets tidligere udkomne bind i serien (Ribe, Stege, Åbo, Borgå og Uppsala) er omtalt i *Historisk Tidsskrift* 78 (s. 473) og 88 s. 402 f.).

Der er grund til at glæde sig over, at det ambitiøse projekt synes at fortsætte med uforandret kraft, nu med seriens nr. 6, der er et historisk atlas over Reykjavik. Teksten, der er forfattet af Salvör Jónsdóttir og lederen af Reykjavik museum Nanna Hermansson, er trykt parallelt på islandsk, engelsk og svensk.

Den spredte bebyggelse har gjort det nødvendigt at fremstille kortene i en noget mindre målestok end ellers, og i modsætning til de fleste andre byatlas, har man valgt et moderne grundkort fra 1984, og på dette har man så indtegnet data fra 1850, 1876, 1887 og 1902, og derved fremstillet en række kort, der meget illustrativt fortæller om Reykjaviks udvikling fra nærmest et landsbysamfund til en moderne hovedstad.

Det har bestemt ikke været nogen nem opgave at lave dette atlas, bl.a. fordi der ikke fandtes nogen matrikel over ejendommene fra 1800-tallet, og da navnene på huse og gader samt husnumre ofte er blevet ændret, har det været noget af et puslespil at placere de enkelte bygninger rigtigt på grundkortet. Selve dette grundkort gengives ikke, og det er lidt uheldigt, for en af projektets grundtanker var netop, at brugerne selv skulle kunne kortlægge emner af interesse, og bl.a. den i tekstbindet aftrykte liste fra 1887 over de enkelte ejendomme, med oplysninger om husenes opførelsestidspunkt, byggematerialer, ejerens erhverv og husstandens størrelse indbyder direkte til sådanne studier, men så må den interesserede bruger selv skaffe sig grundkortet.

Karl-Erik Frandsen

JØRGEN BÆK SIMONSEN: *Studies in the Genesis and Early Development of the Caliphal Taxation System*. Kbh., Akademisk Forlag, 1988, 213 sider.

Denne disputats er en grundig studie i islamisk beskatning og en eftertids forsøg på at omtolke en historisk udvikling, så at den stemmer overens med islamisk lære, udtrykt i koranen. Der er således tale om institutions-historie såvel som traditions-historie.

Bogen er inddelt i tre dele (parts) og 12 kapitler med en kort konklusion som kapitel 13. *Part 1* behandler den ældste periode, især koncentreret om Medina-tiden 622-32, hvor grundprincipperne i en beskatning blev fastlagt. Forfatteren studerer især den indirekte over-leverede medinensiske konstitution samt en række centrale begreber i de berettende kilder og i koranen selv. Medina blev centrum for karavane-handelen og den medinensiske menighed sluttede forbund med en række arabiske stammer, der fik beskyttelse mod at betale tribut. Forf. betoner de politiske aspekter i traktaterne, mens den islamiske eftertid især har hæftet sig ved de religiøse. Skønt systemet brød sammen ved profetens død, lykkedes det efterfølgerne at retablere det. Den følgende arabiske eksplosion, der medfører underlæggelsen af store dele af den gamle verden, stiller naturligvis de arabiske herskere i en ny situation, og *Part 2* undersøger nu beskatningen i Ægypten og Palæstina i midten af 7. årh., hvor der er bevaret et betydeligt samtidigt kildemateriale i form af administrative breve og skattelister skrevet på græsk (papyri) samt skattekvitteringer, ofte skrevet på ostraka. Det fremgår af analysen, at araberne overtog det foreliggende byzantiske skattesystem og overlod det til lokalsamfundene at opkræve den traditionelle skat, der formentlig går tilbage til Diokletians senantikke beskatningsreformer. I vid udstrækning bevarede de besatte områder således deres selvadministration. Først med arabiseringen følger et nyt skattesystem, som diskuteres i *Part 3*, der er ganske kort. Her nytolkes de gamle begreber og får et andet indhold, dog således at forbindelsen til profetens egen tid fastholdes gennem tolkningen af begreberne.

Emnet er gentagne gange behandlet i litteraturen, men oftest af forskere med en orientalistisk baggrund, der har søgt at harmonisere traditionens modsigelser. Forf. er historiker af uddannelse og harmoniserer ikke, men hæfter sig snarere ved traditionens brudflader. Derved når han til en anden og bedre forståelse af den historiske udvikling.

Forf. citerer og diskutere de arabiske kilder og begreber på originalsproget, mens noterne oftest giver en oversættelse heraf til engelsk. Dette gør naturligvis ikke bogen lettere læselig for den ikke-arabisk

kyndige. De græske og koptiske kilder foreligger i vid udstrækning udgivet og oversat, men også her lægges det originale sprogs terminologi til grund. De lange skattelister, hvor man ofte kan følge de enkelte skatteborgeres betalinger over flere år, gengives af og til i uddrag. Skønt man undertiden kan spore nogen usikkerhed i transskriptionen, kan dette dog ikke ændre helhedsbilledet. De samtidige kilder drøftes mere principielt side 81 ff., men en tilsvarende drøftelse af de arabiske berettende kilder findes desværre ikke. Dette føles som en udpræget mangel. De arabiske lærde påberåbte sig en lang traditionskæde, *isnâd*, tilbage til et samtidigt vidne, men de ældste led i denne tradition er som bekendt gået tabt. Diskussionen af afhængigheden i den arabiske historieskrivning er således meget vigtig, og et væsentligt bidrag er *E. Ladewig Petersens* disputats fra 1964, *Alī og Mu'āwiya in Early Arabic Tradition*. En introduktion til disse kilder med særligt henblik på deres begrebsapparat og afhængighed burde således have været bragt på et tidligt tidspunkt i afhandlingen.

Skønt der er tale om afvekslende levns- og beretningsudnyttelse, der begge gennemføres med stor dygtighed, omtaler forf. slet ikke disse begreber. Dette kan skyldes, at de er vanskelige at gengive på engelsk, men netop fordi de er fremmede for angelsaksisk historieforskning, ville der være god grund til at introducere dem. En udmærket oversigtsartikel af forf. i dette tidsskrift (bd. 83, hæfte 1-2, side 136-65) vidner om hans fortrolighed med emnet, men det gavner jo ikke den engelsksprogede læser meget og kan ikke tjene til undskyldning for undladelsen her. Et sådant kildekapitel ville formentlig også have tvunget forf. til en mere positiv vurdering af en tidlig kristen kilde, *Johannes Nacios*, der oprindeligt skrev på græsk for senere at blive oversat til arabisk og endelig i 1602 til ætiopisk. Den græske og arabiske tekst er forsvundet, men den ætiopiske blev i 1916 oversat til engelsk af R. H. Charles.

Skriftet, der er meget fragmentarisk, kan ikke dateres nøjagtigt, men synes affattet i sidste halvdel af 7. årh. og behandler bl.a. erobringen af Ægypten i 640. Vi har således en tidlig kristen beretning, der kan stilles over for den senere islamiske tradition. Skønt de to traditioner naturligvis er vidt forskellige i deres fortolkning og forståelse af begivenheden, bekræfter de dog hinanden i beretningens begivenhedsforløb, og man kan således bruge den kristne beretning til at bestyrke den senere islamiske tradition, hvis ældste faser vi ikke kender. Et særligt problem er traditionens overgang fra mundtlig form til nedskreven. Dette problem ofrer forf. ikke interesse, men netop den islamiske historie kunne måske give stof til den internationale interesse, der i disse år er for dette emne.

Mens der nok kan rettes indvendinger mod nogle træk ved bogen, står

dens thesis dog ganske klar: beskatningen ændrer sig på væsentlige punkter fra det medinensiske nomadesamfund til de senere arabiske imperier og storriger med jord- og kopskat. Dette er naturligvis at forvente, men det er ikke tidligere fremgået af den moderne forskning med så overbevisende kraft som her. Den foreliggende afhandling er et smukt eksempel på dansk disputatstradition og vil formentlig blive stående som et standardværk, der vil danne udgangspunkt for videre studier inden for dette centrale emne.

Jens Erik Skydsgaard

KRISTOF GLAMANN: *Bryggeren. J.C.Jacobsen på Carlsberg*. Gyldendal 1990, 336 s., ill., kr. 248.

Umiddelbart virker det ganske nærliggende, at formanden for Carlsbergfondets direktion og bestyrelsesformand for Carlsberg A/S, fhv. professor i økonomisk historie, dr.phil. Kristof Glamann har fået lyst til at skrive en bog om sit firmas grundlægger, Brygger J.C.Jacobsen. Han har tidligere skrevet bøger om Bryggeriets historie i Danmark indtil slutningen af det 19.årh. og om Carlsbergfondet, og han har i specialartikler behandlet sider af Jacobsens person, miljø og virksomhed.¹ En monografi synes blot at være en logisk afrunding af en mangeårig beskæftigelse med emnet, navnlig da en samling nyopdukkede familiebreve, skrevet af Nanna Rygaard, der var selskabsdame for bryggerens hustru på Carlsberg 1861-64, gør det muligt at komme tættere ind på dagliglivet, end de hidtil kendte kilder har tilladt.

I virkeligheden er der tale om et både personligt og dristigt projekt. Glamann oplyser i indledningen, at bogen er skrevet rent *con amore*. »Ingen har pålagt mig det, ingen ydre anledning har tvunget mig« (s.11). Men baggrunden er alvorlig nok. Som forvalter af arven efter Jacobsen og hans søn er Glamann til daglig bogstavelig talt omgivet af Jacobsen i ånd og billede. Spørgsmålet om, hvem »stenblokken« J.C.Jacobsen egentlig var, hvem der »gemmer sig bag stenens stiliserede, strenge træk og den romerske toga« bliver »en besættelse. Kald det for

¹ *Bryggeriets historie i Danmark indtil slutningen af det 19.århundrede*, Kbh.1961 – *Carlsbergfondet*, Kbh.1976 – *Videnskabsmanden og Bryggeren. Emil Chr.Hansen og J.C.Jacobsen*, Fund og Forskning XXVII, Kbh.1984-85 – *J.C.Jacobsen. En portrætskitse*, Festskrift til Vagn Dybdahl, Århus 1987, s.216-227.

Sfinxens gåde.« Det moment af selvspejling, enhver biograf står over for, bliver altså her af nærmest eksistentiel art.

Men engagement i og fortrolighed med emnet behøver ikke udelukkende at være en fordel, når der er tale om en biografi, jvf. de mange eksempler på levnedsløb, udarbejdet af velmenende efterkommere af den biograferede. Et vist mål af distance er formentlig nødvendigt for at opnå en dybere forståelse.

Hertil kommer, at Glamann i sit omfattende forfatterskab om dansk og udenlandsk erhvervs- og handelshistorie ikke tidligere har beskæftiget sig med den biografiske genre, og derfor bevæger sig ind på et forskningsfelt, der er nyt for ham. Den renæssance, som biografien oplever i disse år, har jo det til fælles med den »rigtige« renæssance, at der ikke er tale om en genoptagelse af den traditionelle biografi, men om en virkelig fornyelse af genren, udsprunget af en ny opmærksomhed på, at historien skabes af mennesker. Både for den empiristiske og dele af den marxistiske historieforskning fremstod samfundet som et autonomt system, der udviklede sig efter upersonlige love, isoleret fra de enkelte individer. Det er her den nye biografi frembyder sig som en mulighed for at bruge enkeltpersonligheden som et prisme, hvori historiens lys brydes, og derved opnå en dybere forståelse af vekselvirkningen mellem individ og samfund. Personligheden anskues samtidig i sin individualitet og i sin historicitet. Men for at det kan lykkes, må den biografiske historieforsker både have afklaret sin historieopfattelse og sin personlighedsteori, samt i sin litterære fremstillingsform kunne formidle dette dobbeltsyn til læseren. Dette kræver et næsten kunstnerisk gehør for sproget. Traditionelle historiske fremstillinger sproglige emballage, som nøgternt og anskueligt præsenterer stoffet, er ikke længere tilstrækkelig.

Svaret på, hvordan den foreliggende bog om Bryggeren forholder sig til ovennævnte kriterier, må blive et både-og. At bogen er »underholdende«, som det hedder i forlagsreklamen, er utvivlsomt, og den har da også opnået en velfortjent salgssucces. Når den trods indholdets vægt opleves som letlæst, skyldes det bl.a. kompositionen. Genrens traditionelle struktur med kronologisk forløb fra fødsel til død og tematiske opdeling i tre »liv«, (erhverv, offentligt og privat), mærkes her ikke som et stift skema. De mange gode delhistorier får lov at folde sig ud efter fortællingens love uden hensyn til, at det kræver inddragelse af stof og personer, som først senere behandles grundigere. Prisen for denne teknik er, at en stor del af krudtet er brændt af, når tingene skal forklares i sammenhæng, og bogens sidste trediedel taber da også tempo, selv om den krydres med det veloplagte portræt af laboratorieførstander Emil Chr. Hansen (s. 256-272), en hel biografi i biografien, iøvrigt genbrug af

forf.s artikel i »Fund og Forskning« 1985. Temmelig uinspireret virker mærkeligt nok kapitlet om Frederiksborgs brand og J.C.Jacobsens indsats for dets genskabelse som national mindeborg (s. 273-297). Der er da også i vid udstrækning tale om et koncentrat af Frederiksborgmuseets fortræffelige bog omkring slottets brand.² Også ekscursionerne om guldalderens romerfarere, (s. 300-305) i slutkapitlet om Bryggerens romerske død, virker noget distancerende og klichéprægede. Om Goethes møde med Rom hedder det, at »den sjælelige virkning af dette møde var ham intet mindre end en gensfødsel« (s. 302). Og om Thorvaldsen: »Samtiden forgudede ham, kaldte ham for klassicismens mester, grækernes ligemand og hvad man ellers kunne opfinde af superlativer« (s. 304).

De enkelte kapitler indledes ofte med et suspense-skabende nærbillede, hvorfra der klippes til halv- og heltotal: »Der var stort røre i familien« (s. 9), »Natten lignede sig selv, fyldt med arbejdets rutiner« (s. 233), »Sin sidste fødselsdag fejrede Jacobsen alene« (s. 299). Sproget er klart og moderne, nogle steder morsomt krydret med nutidig erhvervsleder-slang. Om sønnen Carl hedder det, at Jacobsen gav ham råd om »headhunting« (s. 170), at hans uddannelse hos førende europæiske bryggere formidledes gennem »the Old Boys' Network« (s. 187), og at han »småfiflede« med reklameteksterne i konkurrencen med faderen (s. 242).

Bogens kvalitative tyngdepunkt er efter min opfattelse skildringen af, hvordan Bryggeren bygger sin virksomhed op, alle vanskelighederne og deres overvindelse. Ikke alene er de mange tunge økonomiske, tekniske og biologiske detaljer støbt sammen til en helhed og forståeliggjort, så man efter læsningen næsten synes man har fået lyst og evne til at starte for sig selv, men den *lidenskab*, der driver Jacobsens værk, er formidlet i en medrivende fortælling. Man mærker, at forf. er på hjemmebane, hans tilbundsgående viden om bryggeriet og hans identifikation med virksomheden indgår her en lykkelig forening.

Desværre kan det samme ikke siges om det helfigursportræt af Jacobsen, som er Glamanns erklærede mål (s. 12). Det lykkedes ikke at få »stenblokken« vakt til live, endsige at løse »Sfinxens gåde«. Der gøres ikke noget egentligt forsøg på at *forklare* den lidenskab, som fremstillingen klart viser er brændstoffet i Jacobsens værk. Midtvejs (s. 196-199) gives et kort og distanceret referat af forskellige teorier om mæcenatets psykologi, som alle afvises til fordel for Glamanns eget bud:

»...Snarere end underbevidste kræfter, som nemesis, selvbeskatning eller himmelsk karakterbog, udspringer (Jacobsens) mæcenat af hans

² H. D. Schepelern m.fl.: *Omkring Frederiksborg Slots brand 17. december 1859*, Hillerød 1964.

egen virksomhed som brygger og som borger. Hans indsats er for så vidt umiddelbart forståelig og hans monumenter meget gennemsigtige. De er, hvad han er og laver. De vokser ud af hans tilværelse i god samklang med det, han oplever og erfarer. For en nutidig, kollektivt anlagt mentalitet kan det være svært at kapere, endsigse acceptere, og derfor er det fristende at ty til mystiske forklaringer for at forstå fænomenet. Men mæcenatets udspring ligger lige for. Det er det politiske gennembrud i 1849. Det er forvisningen om, at den frie valgrets indførelse alene kan udvikle samfundsfølelsen hos folket. Endvidere er det nederlagets bitre stund i 1864, og det er de videnskabelige gennembrud og deres omsætning i praksis både på Jacobsens eget plan og i samfundet. Og endelig er det troen på eksemplets magt og borgerpligten. Alt sammen bunder i hans egne erfaringer og afspejler faserne i hans liv. Det hele er i virkeligheden meget jordnært og håndgribeligt.»

Det er mærkeligt, at forf. ikke ser, hvor dårligt denne harmoniserende forklaring passer til den dybt splittede, ja neurotiske personlighed, han selv skildrer med fuld bevidsthed, og som Jacobsen selv var sig bevidst. Endnu mærkeligere er det, at Glamann selv leverer råstoffet til en dybere forklaring, bl.a. i skildringen af faderen, brygger Christen Jacobsen, i den unge Jacobsens ærbødigt udenforstående deltagelse i 1830'ernes regensliv, i hans ambivalente kvindesyn og forholdet til sønnen Carl, i skammen over det øl, som var hans rigdoms kilde, i hans raseri over at blive kaldt millionær, i betydningen af hans pompejanske villa og i mæcenatet.

Et eksempel: Om faderen hedder det (s.44), at han samtidig var »fuldblods romantiker«, tilhænger af den rationalistiske pastor Bastholms pligtlære, politisk engageret i »oprøret mod tyrannerne« og en varm beundrer af H.C.Ørsted. Fire så modstridende bestemmelser nærmest råber på en nærmere analyse, men den udebliver.

Dette kan måske delvis forklares af to forhold. Det ene er, at beskæftigelsen med åndsliv og psykologi falder uden for Kristof Glamanns videnskabssyn. Litteraturhenvisningerne rummer da heller ingen idé- eller mentalitetshistoriske værker. Det forklarer, at bogens mængder af interessant stof på disse områder forbliver underholdende garniture, der ikke integreres med den videnskabelige erhvervshistoriske analyse. Men herved udelukkes også en biografi af den ovenfor nævnte karakter, hvor den generelle og den individuelle historie befrugter hinanden. For spændingsfeltet mellem profanhistorie, idéhistorie og mentalitetshistorie er den esse, hvor personlighederne smedes.

Den anden forklaring leverer forf. selv, når han siger: »Miljøet er gået mig i blodet. Sammen med andre forvalter jeg arven efter Jacobsen og

hans søn og har gjort det i ganske mange år» (s. 11). Det betyder, at han ikke har og ikke kan have den for en videnskabelig biograf nødvendige distance til sin hovedperson. Ikke at skildringen er ukritisk, tværtimod, Jacobsens usympatiske sider skildres og vurderes hårdt. Som en søn, der skammer sig over, at den gamle kvajer sig over for de jævnaldrende kammerater. Men disse sønlige følelser blokerer forståelsen. Et eksempel er det uhyre interessante forhold mellem Jacobsen og fru Heiberg, som ikke analyseres i dybden, men hvor Jacobsen udleveres med ironi og moraliseren: »Roller klædte egentlig ikke Jacobsen« (s. 209).

Efterskriftens gennemgang af den foreliggende litteratur om familien Jacobsen og Carlsberg-bryggerierne (s. 314-316) er kortfattet og sober. Med én undtagelse, omtalen af Jørgen Bonde Jensens bog, *Carlsberg. Et københavnsk drømmebillede*. Herom hedder det i sin helhed: »Litteraturforskeren J. Bonde Jensen forsøgte i 1976 en analyse af J.C. og Carls indsats for videnskab og kunst, navnlig bygningskunst, for derigennem at diskutere det æstetiskes sociale betydning. Emnet er interessant, men undersøgelsen havarerer i en skærgård af fejl og mistolkninger« (s. 315). Her tales magtsprog. Sådan affejer man ikke en forsker af Bonde Jensens format. Videnskaben lever af argumenter.

Kristof Glamann oplyser i bogens indledning, at hans arbejde med J.C.Jacobsen blev afbrudt, da han modtog opfordring til at flytte ind i æresboligen på Carlsberg, »Bryggerens egen bolig.« »Efter moden overvejelse valgte jeg at sige nej tak til æren, men måtte derpå sunde mig lidt. Udsigten til at kunne have fået Jacobsen så tæt ind på livet virkede bagefter som det, læger kalder for et post-operativt chok.« (s. 11). Der står ikke, hvorfor han traf dette valg, men mon ikke en mand på hans refleksionsniveau har måttet overveje sine roller som videnskabsmand henholdsvis fondsbestyrer og overhoved for en international milliardkoncern. Og måske har han da fået lyst til endnu engang at bevise for sig selv og verden, at grundlaget for hans position er intakt. Dette kan i så fald bekræftes. Hans bog om Bryggeren er en professionel historikers værk. Men han har været længe borte, og det der er sket imens, er ikke sket i de sale, hvor »stenblokkens« ånd hersker.

Hans Vammen

HENRIK BECKER-CHRISTENSEN: Det tyske mindretal i Nordslesvig 1920-1932 (1990); Odense Universitet, 319 + 380 s.

Henrik Becker-Christensen har i sin doktorsavhandling tagit upp ett tema av klassiskt slag i dansk historieforskning: det slesvigiska gränslandets historia.* Avhandlingen innehåller en analys av den tyska folkgruppen i Nordslesvig under dennas första tid som minoritet i Danmark efter gränsdragningen 1920. Det slesvigiska gränslandets historia har varit en hjärteangelägenhet för generationer av både tyska och danska historiker, vars framställningar ofta präglats av vederbörandes nationella hemvist. Minoritetshistoria, vare sig den skildras inifrån eller utifrån, ställer stora krav på uttolkaren och förmedlaren.

Det kan från början slås fast, att Becker-Christensens arbete fyller krav på objektivitet, saklighet, relevans och neutral presentation i högre grad än många av föregångarna på detta problemfält. Helt kan författaren naturligtvis inte dölja sin danska hemvist. Någon gång avslöjar språkbruket detta, förmodligen omedvetet, till exempel när han applicerar ett uttryck som »fiske i rørte vande« vid flera tillfällen om tyskarna, aldrig om danskarna i likartade situationer. Delvis är sådana »olycksfall« en följd av att Becker-Christensen skriver på ett spänstigt och levande språk, där han inte väjer för målande uttryck och träffande formuleringar. För det mesta håller han nödvändig distans till sitt forskningsobjekt och skildrar företeelserna på ett neutralt sätt, dock utan att hemfalla åt blodlöshet och likgiltighet.

Becker-Christensen har valt att disponera stoffet i två delar, först en strukturellt uppbyggd analys av det tyska mindretalets sammansättning och organisation och därefter en aktörsorienterad analys av själva gränspolitiken. Frågeställningarna i de båda delarna är alltså olika, källmaterialet däremot i många fall överlappande.

Den valda tidsavgränsningen är rimlig. Avhandlingen börjar med Nordslesvigs avstående till Danmark efter folkomröstningen 1920 och slutar med dödläget efter 1932, då Weimarrepubliken gick i graven och det nazistiska maktövertagandet skapade helt nya förutsättningar för såväl det tyska mindretalet i Danmark som för grannrelationerna mellan Tyskland och Danmark. Dispositionen är klar och redig, även om det till följd av den stora detaljrikedomen ibland kan vara svårt för läsaren att hänga med i huvudtråden. Stoffmängden gör att boken kommer att vara användbar som uppslagsverk.

* Anmälan är en bearbetning av förste opponentens inlägg vid avhandlingens försvarande vid Odense Universitet 30. november 1990.

Ifråga om det digra omfånget (ca. 700 sidor) följer avhandlingen en dansk tradition, som tycks innebära en hög uppskattning av omfångsrika arbeten. Historiska avhandlingar i Danmark ter sig därför vid en första anblick imponerande, åtminstone om man jämför med dagens svenska betydligt tunnare alster i den här genren. Olikheterna i dansk och nyare svensk tradition avspeglar uppenbarligen olikheter i vetenskapssyn. Om man låter exempelvis arkivmaterialet styra framställningen blir det lätt så att detaljrikedomen sväller till det oöverskådliga. Om man däremot strikt låter frågeställningarna styra kommer de teoretiskt och systematiskt relevanta frågorna att avgöra vad som skall behandlas och vad som faller utanför ramen och därmed inte behöver belasta framställningen.

Olikheterna i synsätt gör att svenska och danska historiker ibland numera missförstår varandra. Svenska forskare kan tala om konturlösa danska »støvsuger«-avhandlingar, där allt tycks finnas med. Danska historiker å sin sida ser alla försök till teoristyrning som oberättigade, vilket exempelvis den helt oförstående reaktionen på Kim Salomons avhandling »Konflikt i grænseland« för några år sedan gav tydliga prov på.¹ Bägge dessa traditioner har sina både förtjänster och nackdelar. Henrik Becker-Christensens avhandling hör som sig bör hemma i en väl beprövad dansk forskningstradition och kan bedömas utifrån dessa förutsättningar. Det kan dock ha sitt intresse att någon gång också konfrontera dessa förutsättningar med andra som hör hemma i en annan forskningstradition.

Becker-Christensens ambition har varit att ge en heltäckande bild av den tyska minoritetens villkor i Nordslesvig. Förteckningen över använt arkivmaterial är imponerande: centrala tyska och danska arkiv, liksom regionala och lokala arkiv är omsorgsfullt utnyttjade. Endast ett par randanmärkningar kan göras, exempelvis att Auswärtiges Amts material företrädesvis utnyttjats i form af Rigsarkivets fotokopior. Detta är trots allt ett urval, om än fylligt. Vidare har Potsdamarkivet inte konsulterats. Här ligger exempelvis materialet från Deutsche Stiftung, ett organ som spelade en central roll i den rikstyska, rent faktiska styrningen av det tyska mindretalets gränspolitik. Glädjande är däremot att minoritetens eget arkiv, liksom Ernst Schröders privatarkiv, nu utan restriktioner öppnats för forskningen och utnyttjats. Det kanske allra viktigaste arkivet för Becker-Christensen har varit mindretalsledaren Johannes Schmidt-

¹ Se t.ex. Dorrit Andersen i *Historie (Jyske Samlinger, Nr XIV)* 1981-83 s. 193 ff. Bjørn Svensson i *Sønderjysk Månedsskrift*, Marts 1980 s. 68 ff.

Wodders omfångsrika privatsamling på Gottorps slott, en veritabel guldgruva för forskningen.

Trots utförligheten i framställningen är Becker-Christensen påfallande sparsam ifråga om hänvisningar till föregående forskning. Som exempel kan nämnas redovisningen av den s.k. jordkampen och Kreditanstalt Vogelgesangs upprättande. Av sammanlagt 114 noter i kapitel 9 (band II) som behandlar detta ämne, förekommer 5 hänvisningar till Gudmund Tybjergs opublicerade, men mycket noggranna studie, 1 hänvisning till Kim Salomons doktorsavhandling och ingen till Kielhistorikern Peter Hopp, vilken dock behandlat de här problemen i en grundläggande, utförlig uppsats 1975.² Sparsamheten med litteraturhänvisningar gör att forskningens kumulativa karaktär lätt går förlorad.

Den nationella kampen om jord i Nordslesvig kan som Becker-Christensen också noterat sättas in i ett större sammanhang, nämligen som ett led i den tyska östpolitik, som weimarrepubliken på 1920-talet försökte återuppväcka efter dvalan under världskrigsåren. Jordkampen i Nordslesvig var i och för sig ingenting som intresserade Berlins tongivande regeringskretsar på samma sätt som östpolitiken, men den tyska mindretalsledningen i Nordslesvig hakade skickligt på den rikstyska, hemliga östpolitiken och lyckades också till sist utverka de välbehövliga stödpengarna från Tyskland. Det här framgår klart om man ser efter i Deutsche Stiftungs arkiv. Den politiska temperaturen i Nordslesvig reglerades enkelt i Berlin av Krahmer-Möllenberg och några till med access till den rikstyska utrikesledningen. Det är därmed heller inte vare sig den danska motståndaren eller Schmidt-Wodder eller advokat Vogelgesang som kan ta åt sig äran eller ansvaret för den tydliga nedtrappning av den nationella kampen om jord i Nordslesvig som kan konstateras de närmaste åren efter 1928, utan det är de centrala beslutsfattarna i Berlin. Nordslevig skulle alltså i avhandlingen ännu mer än som varit fallet ha kunnat sättas in i ett vidare sammanhang, i synnerhet som det numera också finns en hel del litteratur i kölvattnet på Fischer-skolans intresse för Tysklands expansiva utrikespolitik, inte minst kopplad till de olika tyska minoriteterna utanför det dåtida Tysklands statsgränser.

En omständighet som frapperar en svensk läsare av denna avhandling

² Peter Hopp, *Bodenkampf und Bauernbewegung. Von der Anfangsphase der Kreditanstalt Vogelgesang bis zum Ende der Sammlungsbewegung* (Zeitschrift für Schleswig-Holsteinische Geschichte, Bd 100, 1975). Se också Gösta Toft, *Die bäuerliche Struktur der deutschen Volksgruppe in Nordschleswig* (Institut für Regionale Forschung und Information, 1982).

från 1990 är att den börjar *in medias res* utan den nuförtiden vanliga begreppsutredningen och presentationen av använd terminologi redan i ett inledande kapitel. Detta är så mycket mer påfallande som det faktiskt inte finns en av alla accepterad, enhetlig begreppsapparat att utgå ifrån. Det är inte säkert att tyskar och danskar lägger precis samma mening i de olika begreppen, och det är definitivt så, att historiker och samhällsvetare ofta har en helt olika, inbördes oförenlig begreppsapparat. Ett par exempel kan belysa denna problematik.

Det centrala begreppsparet *majoritet/minoritet* uttrycker grundläggande ett rent kvantitativt förhållande. Inom den danska staten var den tyska folkgruppen en minoritet; före 1920 hade samma människor tillhört majoriteten. Detta kan vara värt att notera, eftersom det moderna språkbruket inte alltid syftar på ett rent numeriskt förhållande. Man talar exempelvis om de svarta i Sydafrika som en minoritet, trots att de ju är många gånger fler än de vita. I ett sådant fall tänker man på fördelningen av makt som ett grundläggande kriterium. De svarta är förtryckta eller underprivilegierade och därmed i ett underläge.

Av större relevans för det slesvigska gränsområdet är emellertid begreppsparet *etnicitet/nationalitet*. Här är begreppsförvirringen inom den vetenskapliga världen besvärande. Oftast, men inte alltid används inom historievetenskaplig litteratur »nation« för att beteckna en grupp människor som med utgångspunkt från en gemensam kultur bildat – eller strävat eller att bilda – en egen stat. Nationsbegreppet har varit naturligt att använda i politiska sammanhang.

I andra kontexter än politiska har i stället termen »etnisk grupp« kommit att användas för att skilja ut sociala grupper med gemensam härstamning, språk och kultur. Termen är förhållandevis ny och lanserades först inom anglo-sachsisk, samhällsvetenskaplig forskning. I de flesta definitioner ingår både härstamning och kultur, alltså både medfödda och förvärvade egenskaper. Det vanligaste för oss människor är att vi föds in i en grupp, vars kulturella arv vi sedan delar och identifierar oss med. I vissa fall kan man emellertid också flytta in i en sådan grupp och bli »ackulturerad«.

En för problemet principiellt intressant diskussion fördes för drygt femton år sedan mellan historikern Troels Fink och etnologen Kai Detlev Sievers. När det gällde den tyska minoriteten i Nordslesvig ansåg Fink härstamningskriteriet irrelevant, eftersom det här var fråga om sinnelaget: dansksinnad eller tysksinnad. Till det yttre finns det ju knappast några synliga skillnader. För Sievers var det emellertid en poäng att kunna anknyta till den beteendevetenskapliga terminologin. Dessutom gällde själva grundprincipen också för Slesvig: i normalfallet föddes man

in i den ena eller andra gruppen, precis som i alla andra blandade gränsområden.³

Till ett sådant principiellt resonemang skulle Becker-Christensen med fördel ha kunnat anknyta. Hans i och för sig mycket intressanta kapitel 4 (i band I) *Den faste stok* hade vunnit på att först diskutera kriterierna: här opereras med »tysksinnade« och »danksinnade« som beskrivande och närmast oproblematiska begrepp, och här införes på sid. 56 helt oförmedlat termen »blakked«, en långt ifrån värderingsfri, neutral beteckning på gränslandets svårfångade »tredje standpunkt«. Även termen »hjemmetysk« är ett av motståndarna myntat uttryck. Det hade varit skäl att ägna den grundläggande problematiken bakom de på ytan oskyldiga termerna »tysk«, »tysksinnad« och »hjemmetysk« större uppmärksamhet; det kan knappast vara så som författaren skriver på något ställe (II sid. 212) att sinnelag är ett »undefinerligt« ord.

Ett tredje centralt begreppspar skulle också varit en hjälp när det gällt att fånga in undersökningsobjektet: *identitet/identifikation*. Problemet berörs av författaren på flera olika ställen i det första avsnittet *De efterladte*, bl.a. i kapitel 9 *Mindretallet*, som borde ha inlett hela avsnittet, inte som nu faktiskt avsluta det. Undersökningen kunde på ett mera aktivt sätt ha tagit sin utgångspunkt i de försök som Elklit-Noack-Tonsgaard gjort att finna en gemensam minsta nämnare för den svårfångade etno-nationella tillhörigheten.⁴

»Identitet« hänför sig till ett mer *grundläggande tillstånd*, medan »identifikation« innebär ett aktivt *medvetandegörande av identiteten*. Ofta är det en kombination av olika kulturfaktorer som bildar bas för den etniska eller nationella identiteten: språket, religionen, seder, bruk, symboler, historia. *Språket* har i många fall en nyckelroll, eftersom det utgör grundförutsättningen för kommunikation inom gruppen. Här är som framgår av kapitel 8 (band I, sid. 91-98) Nordslesvig något av ett undantag. De tysksinnade i Nordslesvig har inte varit språkligt starkt skilda från den övriga befolkningen. Författaren konstaterar också kort och gott, att *Heinz Kloss* i sitt magistrala verk om *Ethnopolitik* gick »galt i byen« när han trodde att så var fallet.

³ Kai Detlev Sievers (utg.), *Beiträge zur Frage der ethnischen Identifikation des Bundes deutscher Nordschleswiger* (1975), Troels Fink, »Hjemmetyskernes identifikationsproblem«, *Sønderjysk Månedsskrift*, okt/nov 1975, Kai Detlev Sievers, »Einige prinzipielle Bemerkungen zu Troels Finks Kritik...«, *Sønderjysk Månedsskrift*, 1976.

⁴ Jørgen Elklit – Johan Peter Noack – Ole Tonsgaard, »Nationale tilhørsforhold i Nordslesvig«, *Acta Jutlandica* 49 (1978).

Detta betyder naturligtvis inte att språkfrågan varit betydelselös i Nordslesvig. Långt ifrån. Språket har en stor *symbolbetydelse*, och det gäller också för folk som har accepterat omgivningens språk som vardagsspråk, t.ex. i Baskien eller på Irland. Ett sådant symbolvärde har naturligtvis det rikstyska skriftspråket haft för tyskarna i Nordslesvig, på samma sätt som riksdanskan varit ett ideal för den danska minoriteten i Sydslesvig. Med detta vill jag ha sagt, att Becker-Christensens kapitel 8 om *Sproget* skulle blivit mycket mer spännande om framställningen *problematiserats*. Som det nu är, är det en rent beskrivande framställning med långa citat från aktörerna men praktiskt taget utan analys.

I ett viktigt avseende är Henrik Becker-Christensen ytterst konservativ: han saknar helt ambitionen att låta avhandlingen knytas till teori. Fakta får tala för sig själv. Ambitionen har varit att *beskriva en struktur och ett händelseförlopp så ingående och fullständigt som möjligt, inte att förklara* varför det blivit som det blivit. Författaren har klart dragit upp sin gräns mot samhällsvetenskapen med dess nomotetiska, generaliserande ambitioner. Strategin kan ha sina fördelar i ett visst arbetsbesparande syfte, men man förlorar i andra änden viktiga styrinstrument, som skulle kunnat hålla den svällande empirin inom mer hanterliga ramar.

Vi måste nämligen ha klart för oss, att just det här området – *etno-nationell konflikt* – är ett av samhällsvetenskapens mest älskade ämnen, där politologer, sociologer tillsammans med etnologer, geografer, jurister och företrädare för många andra discipliner varit involverade och på olika sätt försökt förklara vad det är som sker *när* människor identifierar sig med en bestämd folkgrupp, *hur* denna identifikation går till, *hur* den kan bilda bas för massorganisation, *hur* den kan politiseras och leda till konflikter som ofta är svårare att finna lösningar på än t.ex. klasskonflikter och andra typer av samhällskonflikter.

Det är naturligtvis inte så, att samhällsvetenskaplig teori *alltid* är till hjälp då det gäller att förklara fenomen som etno-nationell mobilisering och etno-nationell konflikt. Ofta har den nämligen en alltför generell syftning. Det finns exempelvis en uppsättning av (liberala) teorier om *modernisering* och *integration* som utgår från tanken att historiskt nedärvda skillnader mellan olika folkgrupper successivt minskar allteftersom staterna utvecklas. Vi har också sett *marxistiska* tankeskolor betona, att etniska motsättningar skulle försvinna i takt med att de sociala motsättningarna i samhället utjämnades. Verkligheten har, tycks det, dementerat dessa utsagor eftertryckligt.

Det är heller inte samhällsvetenskaplig teori på detta höga generella plan som är till någon omedelbar nytta för historieforskaren. Men det

finns också mer preciserade teorier, av samhällsvetarna själva betecknade som »*theories of the middle range*« – teorier på en mellannivå med mera måttliga ambitioner – som kan vara användbara. Inom exempelvis den omfattande *nationalism-forskningen* finns intressanta utgångspunkter för en diskussion av drivkrafter i etno-nationell mobilisering av den typ som förekommer i Slesvig (Walker Connor, Hobsbawm, Gellner m.fl.).⁵

Också teorier rörande *centrum/periferi-relationer* kan ha sitt intresse (Gunder Frank, Galtung, Wallerstein m.fl.). Betydelsen av motsättningar mellan eliter i centrum och eliter i periferin borde vara en tacksam uppgift att undersöka mot bakgrund av den tydliga rollfördelning som fanns i Slesvig mellan aktörerna i Berlin, i Schleswig-Holstein och inom den tyska minoriteten i Nordslesvig å ena sidan och liknande också på den danska mellan beslutsfattarna i Köpenhamn och i själva provinsen Sönderjylland.

En teori av alldeles särskilt intresse för utvecklingen i Nordslesvig borde vara *Michael Hechters* tolkning af utvecklingen i Storbritanniens periferier, »the Celtic Fringe«. Teorin om »*internal colonialism*« tar sin utgångspunkt i ett dominansförhållande, där centrum har den ekonomiska makten och fördelar de ekonomiska resurserna. Genom s.k. »*cultural division of labour*« följer fördelningen de kulturella och etniska skiljelinjerna.⁶ Teorin är framför allt intressant genom att uppfatta den etniska identifikationen som mera central och avgörande än den klassmässiga.

Också detta borde varit tacksamt att testa på Nordslesvig med dess på samma gång etno-nationella uppdelning och speciella sociala struktur, med en under hela mellankrigstiden dominerande agrar sektor och en i vissa hänseenden svagare utvecklad industri. De tysksinnade socialdemokraterna är ett intressant fall som demonstrerar problemet att mäta etno-nationell identifikation i relation till klassmässig tillhörighet.

Genom sitt programmatiska avståndstagande från varje form av teori har Becker-Christensen avskärmat sig från möjligheten att sätta in Nordslesvigproblematiken i ett större sammanhang. Det skulle ha varit intressant att se hur exempelvis teorierna om »relativ deprivation« eller »korstryck« skulle ha kunnat inspirera författaren till fördjupning av sina

⁵ Se exempelvis den kommenterade bibliografin hos Lorenz Rerup, »Hovedtræk i nationalismeforskningen« (*Dansk identitetshistorie 1*, 1991). Jfr. också S. Tägil (ed.), *Regions in Upheaval. Ethnic Conflict and Political Mobilization* (Lund Studies in International History 22, 1984).

⁶ Michael Hechter, *Internal Colonialism. The Celtic Fringe in British National Development 1586-1966* (1975).

i sig viktiga resultat. Och nog kunde en del av de speciella gränskonfliktteorier som redovisades i den av recensenten utgivna boken *Studying Boundary Conflicts* ha förtjänat någon liten uppmärksamhet.

Becker-Christensens styrka ligger emellertid i den empiriska framställningen, en för en historiker nog så naturlig och rimlig uttrycksform. Vi får i avhandlingens första band som redan nämnts en gedigen och övertygande bild av det tyska mindretalets organisatoriska struktur. Författaren bygger här i väsentliga hänseenden på ett tidigare av forskningen outnyttjat källmaterial. Vi får också intressanta porträtt av mindretalsledarna, inte minst de som verkat bakom kulisserna, exempelvis skeppsredaren Jacob Jebsen i Åbenrå, vilken i kraft av sin samhällsställning hade stort inflytande, och advokaten Georg Vogelgesang, som förenade en låg profil utåt med stor kraft innanför mindretalsledningen. Intressant är också författarens framdragande av den militanta Kongeå-kretsen i Haderslev, mindretalets »enfants terribles«, som ställde till problem för alla medagerande oavsett den nationella hemvisten. I andra fall är de tecknade personporträtten mera vaga, t.ex. av mindretalets skolpolitiske expert och ledare *Wilhelm Koopmann* och kanske allra mest av mindretalets grå eminens, *Ernst Schröder*, en betydande både strategiker och taktiker, som alltid höll sig kvar i inflytelserika positioner, framför allt genom att kontrollera mindretalspressen, men som inte brukade låta sig exponeras så mycket utåt.

Det allra viktigaste porträttet i sammanhanget är det som tecknats av mindretalsledaren, pastor Johannes Carl *Schmidt-Wodder*, en person som sannerligen inte är lätt att bli klok på. Pastor Schmidt ägnas ett eget kapitel (band I, kapitel 11) men förekommer självfallet genom hela avhandlingen i många olika sammanhang. Schmidt-Wodder, som tyskarerna kallade honom, har tidigare förtjänstfullt analyserats av Peter Hopp,⁷ men Becker-Christensen kan genom sin omsorgsfulla genomgång av det Schmidt-Wodderska arkivet foga flera nya, väsentliga drag till bilden av en skicklig politisk ledare med en kameleonts förmåga att ständigt anpassa sig till nya situationer och maktförhållanden.

Bakom det tyska mindretalets ledning stod som Becker-Christensen uttryckt det »støtter i Slesvig-Holstein og Berlin« (kapitel 13 i band I). Också i detta sammanhang hänvisas i huvudsak till otryckt källmaterial utan att det blir nämnt, att mycket av detta material faktiskt analyserats redan tidigare av andra forskare. För föreliggande avhandling borde det

⁷ Se Peter Hopps artikel i *Schleswig-Holsteinisches Biographisches Lexikon*, Bd.3 (1974) med litteraturhänvisningar.

ha varit särskilt viktigt att få utrett den tyska hierarkiska maktstrukturen, speciellt hur Schmidt-Wodder och andra mindretalsledare hela tiden försökte spela ut centralmyndigheterna i Berlin mot olika organ och intressegrupper i Schleswig-Holstein. Det tyska mindretalet var helt beroende av det ekonomiska stödet från Tyskland för alla sina viktiga funktioner, skola, press, kulturliv och politisk organisation.

Alla de strukturella förutsättningar som Becker-Christensen tecknat i första bandet bildar utgångspunkt för den kronologiska, mera aktörsinriktade analysen av den tyska minoritetens gränspolitik i andra bandet. Liksom framställningen i band I är det här fråga om en gedigen och elegant forskningsinsats som upphovsmannen har all heder av. Helt har det inte varit möjligt att alltid hålla isär struktur- och aktörsanalysen. Andra delen tvingas ofta gripa tillbaka till omständigheter som antingen redan berörts i del I eller borde ha behandlats där. Dessutom ställer författaren mycket stora krav på läsaren att verkligen hänga med i *den röda tråd* som löper igenom hela band 2, nämligen *gränsrevisionskravet*. Långa tider tvingas man nämligen till abberationer om kyrkostrider, pressbekymmer och allehanda praktiska besvär som mindretalet hade att kämpa med, parallellt med den viktigaste uppgiften – att åstadkomma en revision av gränsen, en gräns som de inte kunde acceptera, som de inte fann ha tillkommit på ett rättvist sätt och som de därför till snart sagt varje pris ville ändra.

I denna avhandlingens andra del – handlande om gränskampen – är perspektivet dynamiskt. De övertygade tyskarna accepterade aldrig under mellankrigstiden 1920 års gräns. Därmed var målsättningen given för mindretalets politiska huvudlinje: att försöka åstadkomma en *revision* av gränsen. *Hur* detta skulle ske eller *var* denna gräns rätteligen borde gå, det var en fråga som emellertid inte fick ett entydigt svar.

Gränsfrågan är också denna avhandlings kärnspörsmål, den axel kring vilken hela mindretalspolitiken rörde sig och som vållade danskarna, men inte minst mindretalet själv stora problem. För den som vill följa denna dramatiska historia i dess olika faser utgör Becker-Christensens magistrala avhandling en självklar och rekommenderad läsning. Det är, randanmärkningarna till trots, fråga om en helgjuten forskningsinsats. Historisk vetenskap, som är så elegant och medryckande presenterad, har sin egen inneboende styrka.

Sven Tägil

SIEGFRIED MATLOK (UDG.): Dänemark in Hitlers Hand. Der Bericht des Reichsbevollmächtigten Werner Best über seine Besatzungspolitik in Dänemark mit Studien über Hitler, Göring, Himmler, Heydrich, Ribbentrop, Canaris u.a. Husum Verlag, 1988. 320 s., ill.

SIEGFRIED MATLOK (UDG.): Danmark i Hitlers hånd, Rigsbefuldmægtiget Werner Bests beretning om sin besættelsespolitik i Danmark med portrætter af Hitler, Göring, Ribbentrop, Himmler, Heydrich, Scavenius og Qisling. Holkenfeldt, København 1989. 368 s., ill.

I november 1988 – da avisredaktionerne varmede op til det sidste anmelderræs før jul – sprang den litterære bombe i form af Werner Bests »erindringer« som rigsbefuldmægtiget i Danmark fra 1942-1945. Forreklamen blev orkestreret med sikker sans for publicity og markedsføring af Siegfried Matlok, chefredaktør for det tyske mindretals organ, »Der Nordschleswiger« – der stod for udgivelse, redaktion og forord. »Politiken« kom først med publiceringen af en række kapitler mens konkurrenten i Pilestræde måtte nøjes med historikernes forsikringer om at bogen næppe ville indeholde meget nyt. »Weekendavisen« bragte den sensationelle efterkrigskorrespondance mellem Erik Scavenius og Best – der dukkede op ved samme lejlighed. Og da udgivelsesdagen oprandt satte pressen alle fly og taxaer ind for at hente bogen i Tyskland – som gjaldt det kapløbet om årets første beaujolais. Mediebegivenheden var hjemme.

Men ellers lød reaktionerne overvejende negative. Historikerne frakendte beretningen større værdi – og de fleste anmeldere opfattede bogen som et forsøg på at renavaske en gammel nazist. Året efter fulgte Matlok successen op med en dansk billigudgave, men da havde røret lagt sig, og udgivelsen gik nærmest upåagtet hen – til trods for at bogen bragte nyt stof fra Bests brevarkiver. Jeg skal senere vende tilbage hertil.

»Dänemark in Hitlers Hand« – med Bests manglende situationsforståelse oprindelig betitlet, »Dänemark in meiner Hand«, udgør en blandet landhandel. Af de 320 sider optager »erindringerne« ca. en tredjedel. En anden tredjedel opfyldes af en dokumentsamling der skal understrege skriftets saglighed og »objektivitet«, men som vil være overflødig for den danske læser der kender de fleste af aktstykkerne fra Den parlamentariske Kommission. Tillægget er da også fjernet fra udgaven i 1989. En sidste tredjedel omfatter en række *statements* fremført af Best i samtaler med Matlok over en tiårig periode – uden at der tilføjes noget nyt. Endelig finder vi de i titlen angivne portrætter af en række nazikoryfæer, udarbejdet under fængselsopholdet i 1949. Men bortset fra sikkerhedspolitichefen Heydrich, der fungerede som Bests overordnede i Gestapo, og måske Abwehrchefen Canaris, bygger disse skitser kun i

beskedent omfang på egne iagttagelser. Og de er banale og uden psykologisk dybde.

Matlok vil i forordet hævde at »Dänemark in Hitlers Hand« kaster nyt lys over besættelsestidens historie. Men dette er ikke tilfældet. Bogen fremlægger ikke én væsentlig oplysning der ikke for længst er nået ud til offentligheden via historikernes værker. Og hvad angår hovedstykket, Bests beretning, har denne været kendt siden 1970'erne og den gang forkastet af historikerne som en værdiløs kilde til okkupationens forhold – når den blev konfronteret med det samtidige materiale.

Derimod giver skriftet et fascinerende indblik i selvforståelsen hos den mand som Hitler i november 1942 sendte som statholder til Danmark. Heri ligger dets betydning.

Bests beretning, »Die deutsche Politik in Dänemark während der letzten 2½ Kriegsjahre« – ligesom Cæsars Gallerkrige skrevet i tredje person for at markere den objektive distance – har en ganske ejendommelig genælsis. Best udarbejdede manuskriptet under fængselstiden i Horsens i 1950. Året efter blev han løsladt og vendte tilbage til Tyskland, hvor han indledte jagten på en forlægger – men uden held. Det skulle først lykkes næsten 40 år senere. I mellemtiden sendte han beretningen til Erik Scavenius for at få hans kommentarer, og indledte dermed en korrespondance med sin gamle med- og modspiller der varede lige til dennes død i 1962. Scavenius roste værket for dets nøgterne og saglige tone, og anbefalede stærkt at det kom ud. Han foreslog også enkelte rettelser, som Best straks tog ad notam. Og han skrev på dennes foranledning et forord, der trak parallellen til hans egen »Forhandlingspolitikken under Besættelsen« fra 1948, og fremhævede »Bests bestræbelser for at modsætte sig Hitlers krav, hvad der blev til gavn for vort land«. Beretningen vandrede videre til Scavenius' højre hånd under krigen, udenrigsministeriets direktør Nils Svenningsen – og til Bests personlige rådgiver Georg Ferdinand Duckwitz, der nu sad som vesttysk ambassadør i København og senere skulle nå de højeste poster under Willy Brandt. Skønt antinazist var Duckwitz en stor beundrer af dr. Best, som han forsvarede under krigsforbryderprocessen, og om hvis good-will overfor Danmark han aldrig nærrede tvivl. Skandinavien-referenten i Auswärtiges Amt under krigen, v.Grundtherr, blev fjerde og sidste korrektør – og mindedes under læsningen den rigsbefuldmagtigedes mange strålende indberetninger fra posten i København. Alle var de fulde af lovord over fremstillingen – og Best kvitterede ved at inkorporere deres få og ubetydelige rettelser i teksten. I sandhed det ejendommeligeste samarbejde der er set om besættelsestidens historie, og et fascinerende indblik i den brede konsensus om statskollaborationens rationale der

eksisterede mellem dennes danske og tyske teknokrater i samarbejds-politikens kulminationsfase, 1942-43.

Werner Best beretning er bygget op over hans herskerfilosofi og hans formaljuridiske og bureaukratiske tænkemåde. Iflg. denne opfattelse skabte fredsbesættelsen i 1940 en folkeretsbindende tilstand mellem de to suveræne stater, Danmark og Tyskland, der fik traktatens karakter, og som trods alle rystelser holdt krigen ud. Best vil ikke benægte at Tyskland i visse situationer brød sine aftaler, men dette skete hver gang i henhold til nødretten. Ellers blandede man sig ikke i Danmarks interne forhold. Den brede befolkning accepterede da også besættelsens vilkår i erkendelse af at man havde det materielt bedre end i noget andet besat land. Kun en lille klike af »terrorister« – Best bruger konsekvent dette udtryk – ventede opportunistisk på det tidspunkt da det stod klart at Tyskland ville tabe, og gik så til angreb, voldført og styret af englænderne, der kynisk brugte dem i deres eget hemmelige spil. Målet var ikke militært, for militært spillede »der Kleinkrieg« ingen som helst rolle, men politisk, nemlig at sprænge dr. Bests mønsterprotektorat i luften, fordi det gennemhullede propagandaen om tyskernes rædselsregimente. Det var således »terroristerne« der begik de første retsbrud, og de forskellige tyske foranstaltninger var kun svaret herpå. Dette gjaldt også det sidste krigsårs repressalier – den såkaldte modterror i form af schalburgtage og clearingmord – hvis eneste formelle fejl var den, at de blev udført i dølgsmål. Hvad angår den tyske tortur var denne ikke værre end i andre lande – og iøvrigt benyttede også det danske politi tortur, da den »kommunistiske modstandsregering« efter befrielsen kastede sig over sine tidligere fjender. Et simpelt regnestykke vil da også vise at terroren vejede langt tungere i Frihedsrådets vægtskål end i besættelsesmagts, når antallet af sabotager og drab på tyske soldater og sympatisører gøres op!

Selv gjorde Best hvad han kunne for at leve op til 9. april-traktaten og dens garantier for den danske suverænitet. Han skabte den parlamentariske regering Scavenius efter krisen i november 1942. Han modsatte sig Værnemagts bestræbelser på at opløse den danske hær, og dens forsøg på at indføre dødsstraf og deportationer. Han skrottede de danske nazister. Han gennemførte rigsdagsvalget i marts 1943. Han modsatte sig i september jødeaktionen, og da det stod klart at denne ikke lod sig standse, sørgede han for at den blev torpederet via Duckwitz. Han trådte op imod Hitlers krav om repressalier og fik dem reduceret, og han bekæmpede dem løbende i en tofrontskrig vendt både imod førerhovedkvarteret og den danske modstandsbevægelse. Han skærmede landet imod den økonomiske udplynning, han forhindrede tvangsudskrivning af arbejdskraft, og han modsatte sig »den brændte jords taktik«. I krigens

sidste uger gik han ind for en fredelig kapitulation på Nordfronten, og han stoppede generalernes ønske om at slå det sidste slag på dansk jord.

Dette billede af de dansk-tyske relationer indeholder en række diskutabelt påstande, og endnu flere halve og hele usandheder. Det er jo rigtigt at folkeretten forbød franc-tireur-virksomhed. Men det drejede sig om bestemmelser fra århundredskiftet, der opererede med den militære besættelse som en overgangsordning, og i sagens natur ikke tog højde for nazisternes totale krig. Derimod er det ikke korrekt at 9.-april-ordningen havde traktatmæssig karakter. Det protesterede også Scavenius imod, da han læste beretningen igennem. Om fredsbesættelsen fortsatte udover den 29. august 1943 – som hævdet af Best – er et omstridt og politiseret spørgsmål. Modstandsbevægelsen mente nej, det officielle Danmark mente ja. Best argumenterer her som overalt formaljuridisk. Og juristeriet har den klare funktion at skulle belære læserne om Tysklands ret til at holde Danmark besat. Det moralsk angribelige i at en stormagt overfalder en småstat og påtrykker den et forbryderisk regime ligger udenfor Bests problemstilling – ligesom han heller aldrig konkret forholder sig til de talrige tyske løftebrud.

Hvad angår synet på den danske modstand ligger dette ikke så langt fra det billede som samarbejdspolitikerne tegnede i sommeren 1943. Men det kan undre at Best, der ellers gerne gav den som Ruhr-kæmper og gammel sabotør, og som altid flittigt citerer nationalisternes bibel, Fichtes »Reden an die deutsche Nation«, slet ikke har fattet patriotismen og den moralske dybde i modstandskampen. Men det passer unægtelig godt til det forslag han skal have stillet Frihedsrådet i 1944, hvorefter modstandsbevægelsen skulle sænke aktivitetsniveauet til lidt sabotage-show til glæde for London, men iøvrigt holde sig i ro, mod at Gestapo ville gøre det samme. Det hele indicerer, at den nationalromantiske idealisme hvormed Best garnerede sine *Lebenstraum*-teorier i virkeligheden var fernis.

Nu er det naturligvis ubestrideligt, at Best optrådte med moderation i Danmark, og at han ofte forhindrede det der var værre. Det tvang situationen ham til hvis han overhovedet skulle lykkes, i 1942/43 da de tyske tilbagesatte ind, og i 1944/45 da det gjaldt om at redde halsen. Men hans fremstilling heraf forbryder sig ofte imod sandheden. Et par eksempler må række: Han roser sig af det frie valg i 1943, men valget var stækket og manipuleret. Han hævder at have beordret Duckwitz til at lække meddelelsen om jødeaktionen, men det har Duckwitz – som ellers oftest var *plus royal que le roi* – klart dementeret. Og han hævder at have saboteret Hitlers krav om en modterror i forholdet 1 til 5, men et sådant krav er aldrig dokumenteret.

Alt dette er dog småting i forhold til den afgørende fortielse i beretningen, nemlig langtidsperspektivet i Bests politik, det man også har kaldt SS-linjen. Flere gange nævner beretningen Hitlers ordre til den rigsbefuldmægtigede, hvorefter denne skulle sikre at den endelige ordning mellem Danmark og Tyskland blev sluttet med en legal dansk regering. Det lyder jo både smukt og godt! Men Best glemmer at fortælle at Hitler med »den endelige ordning« forstod en indlemmelse af Danmark i das Reich, at Best altså var udset til at gennemføre den nazistiske revolution, men med »legale« midler, som det var sket i Tyskland i 1933 og siden forsøgt i Tjekkosllovakiet og i Norge.

I Danmark sorterede den rigsbefuldmægtigede under udenrigsminister v. Ribbentrop. Men som SS'er var han i endnu højere grad Himmlers mand – selv om kontakten med rigsføreren forløb mere i det skjulte. Når Best sendte Frits Clausen og hans folk ud i kulden i 1943 var det således ikke kun for at takkes den danske regering, men også fordi han fandt de danske nazister ubrugelige. I stedet skabte han Schalburg-korpset som en fremtidig SS-bastion for germaniserings- og nazificeringsprocessen i Danmark. En SS-politibataljon fik han også hentet hjem fra Polen, som husmagt og som en modvægt mod modstandsbevægelsen og det tyske militær. Den blev første gang sat ind under augustoprøret i 1943.

Den 28. august brød Bests »Politik der weichen Hand« sammen, og han erklærede sig for en »død mand« i politik. Men han var nu ikke mere død end at han straks kastede alle kræfter og forbindelser ind for at blive rigskommissær af samme magtfuldkommenhed som Terboven i Norge. Best skriver skånsomt at Himler i september sendte nyt politi til Danmark – hvor politiet nemlig ikke havde haft eksekutive beføjelser før. Men han undlader at fortælle at det var ham selv der siden den 29. august bombarderede Berlin med telegrammer om at få Gestapo og kriminalpolitiet herop.

Måske skal jødeaktionen ses i dette perspektiv. I hvert fald er det overbevisende dokumenteret at Bests telegram den 8. september – modsat hvad han selv hævder – blev den faktiske udløser af aktionen. (At denne formentlig var kommet i alle tilfælde, nu da den danske regering var væk, er en anden historie). Måske var jødeaktionen da ikke noget mål i sig selv, men Bests middel til at skaffe sig et politiapparat i kampen om magten i Danmark. Og da Gestapo var på plads i løbet af september, havde telegrammet tjent sit formål, og aktionen kunne saboteres for ikke at brænde alle broer til danskerne af.

Matlok berømmer Best for at han ikke som så mange andre har skiltet med en skjult modstandsindsats under krigen. »Dänemark in Hitlers Hand« er da også en klar bekræftelse på at Best aldrig har kunnet eller

villet gøre op med sin nazistiske fortid. For ham er regimets notoriske forbrydelser et spørgsmål om en håndfuld personers onde genius, den »rasende profet« Hitler, »skolemesteren« Himmler og »dæmonen« Heydrich. Som Best dækker sig ind bag juraen og sine herskerteorier når det gælder den nazistiske imperialism, således kryber han i skjul bag den professionelle rolle når det gælder forholdet til nazismen som regime. I sin selvforståelse var han først og sidst embedsmanden, i den glørværdige præjsiske tradition, repræsentanten for sagligheden, pligten og kompetencen, i en løbende frontstilling imod en Heydrichs »politisering« og »subjektivism«. Men hvilke mål og opgaver »sagen« og »embedet« iøvrigt skulle tjene forbliver ukommenteret.

Werner Best døde i 1990 – 86 år gammel. Han nåede således at opleve de stærke reaktioner og den fornyede fjendtlighed som hans testamente, »Dänemark in Hitlers Hand« kaldte frem. Best havde vel håbet på en sen oprejsning som den der blev Scavenius til del, men har næppe regnet med den. For hele hans efterkrigsliv var præget af den største bitterhed og frustration over den behandling, man havde givet ham i Danmark: først søndersprængningen af hans good-will-politik i 1943, så alle tings sammenbrud i 1945 – og ydmygelsen og krænkelserne, og siden dødsdommen og tugthuset. Og denne bitterhed var ikke kun facade. Best var nok en fremragende skuespiller, men han var også en stor selvbedrager. Og han forstod aldrig hvorfor han var hadet i det Danmark som han havde reddet fra Hitlers hånd – på bekostning af sin karriere.

En af de få danske Best fandt forståelse og accept hos var Erik Scavenius – også han et menneske hvis liv krigen havde spoleret. Som omtalt korresponderede Best med Scavenius igennem 1950'erne – et faktum der var ukendt for Viggo Sjøqvist, da han færdigskrev sin Scavenius-biografi i 1973. Korrespondancen – der blev kommenteret af mig i »Weekendavisen« den 2. december 1988 – er et af de mere positive bidrag som røret omkring Matlok skænkede den historiske forskning. Brevene findes i dag i Bests såkaldte »danske arkiv«, der er deponeret hos Deutsche Volksgruppe Nordschleswig – Vestergade 30, Åbenrå. Korrespondancen tæller ialt 17 breve, heraf de 16 fra Scavenius. Brevene fra Best må – bortset fra et enkelt i afskrift, og nok eet der er havnet i Udenrigsministeriets arkiv (99 F 3/42) – anses for tabte. For det er oplyst at Scavenius smed al sin post væk (brev fra Alice Scavenius til H.K. 8. jan. 1989).

Breve afslører ingen politiske hemmeligheder – og intet ukendt om besættelsestiden. Det drejer sig mest om venskabelige bemærkninger udvekslet omkring nytår og fødselsdage, som oftest korte svar på hilsener

fra Best – der så afgjort er den udfarende kraft. Det overraskende er altså mindre indholdet end det faktum, at en sådan korrespondance overhovedet blev ført – og det i en langt varmere tone end konventionen ville kræve. Det må sammenholdt med de samtidige kilder sætte Best-Scavenius-alliancen i et ekstra relief.

Som sagt er det Best der maser på, og det er ham der overfor tyske bekendte skilter med »mein Freund – der ehemalige dänische Staatsminister«. Vi ved ikke om Scavenius tænkte på samme måde. Men han følte sig utvivlsomt bundet til Best i et skæbnefællesskab fra krigens tid, og han mente fra først til sidst, at den rigsbefuldmægtigede havde været Danmark en god mand. I en hilsen fra juni 1962, der skulle blive den sidste, erindrede han således Best om de »svundne tider under besættelsen, hvor vi samarbejdede til gavn for Danmark – et arbejde De blev meget slet lønnet for«.

Et snævert udvalg af Scavenius' breve er optaget i »Danmark i Hitlers hånd«, men desværre i en journalistisk form der vil kræve at den kritiske læser går til originalerne. Det hænger sammen med at Matlok kun interesserer sig for korrespondancen som dokumentation for Scavenius' smukke ord om den Best'ske historieskrivning. Reklameværdien af disse og tilsvarende udsagn gengivet af Duckwitz skal ikke underkendes, og blev da også fuldt udnyttet under mediestormen i 1988. Men det gør naturligvis ikke vidneværdien af Bests beretning større. Iøvrigt omtaler Matlok ikke at Scavenius til trods for et stærkt pres afviste at godkende manuskriptet med sin underskrift. Det var derfor han ændrede det oprindelige forord til et andet og varmere som en form for kompromis – et skridt vi ikke får nogen forklaring på i Matloks kommentarer.

Forordet er endnu et eksempel på Scavenius' civilcourage. For det blev skrevet i sommeren 1960 da den såkaldte Hjalf-sag rasede og rev alle besættelsens sår op på ny – og det i en situation hvor Scavenius håbede og regnede med at Bests bog ville udkomme snarest. At han ikke gjorde sig illusioner om det ramaskrig forordet ville rejse, ved vi fra forfatteren Thorvald Knudsen – også han et menneske hvis liv kollaborationen havde ødelagt – der i disse år rejste som kurer mellem Gentofte og Ruhr, med breve og manuskripter (se Th. Knudsens breve til Best i Åbenrå-arkivet). Det er også fra Knudsens hånd vi har den sidste situationsrapport om Scavenius, i september 1962, to måneder før han døde. Knudsen skriver til Best: »Als ich von ihm Abschied nahm, kam mir so dass Gefühl, dass er seelich sehr müde war, und dass es ihm vielleicht doch einer Erleichterung wäre, wenn er sich nicht mehr mit dem Irdischen zu beschäftigen bräuchte. Wie sich sein Leben nach 1945 gestaltet hat, ist dies ja nur altzu erklärlich. Erstaunlich nur, dass er die

ihm sehr bedrückenden Sorgen dieser langen Nachkriegsjahre mit einer so grosser Kraft und eine solchen Entschlossenheit hat tragen können«.

Det halve årstid mellem »Dänemark in Hitlers Hand« og udsendelsen af den danske udgave benyttede Matlok til at konfrontere Best med anmelderkritikken i Danmark – også af Best selv som uforbederlig nazist. Svaret (s. 339) er typisk for Bests fortrængningsmekanisme: Han dækker sig som altid bag sine »völkische« principper – uden at ville eller kunne se deres katastrofale konsekvenser for nazismens forbrydelser. Han fordømmer massebordet på jøderne – men sørger for at relativere det ved at inddrage andre »folkemord«. Og man finder ikke nogen afstandtagen fra nationalsocialismen – ingen skyld og intet ansvar.

Man kan kritisere Bests historiske testamente, således som det i rigt mål er gjort her. Men det ville være fejlagtigt at bebrejde det manglende konsistens.

Hans Kirchhoff

Kortere anmeldelser

Slægter, Skjolde, Steder. Festskrift til Knud Prange 6. juni 1990. Redigeret af TOMMY P. CHRISTENSEN, JENS VILLIAM JENSEN, VAGN SKOVGAARD-PETERSEN og ALLAN TØNNESEN. Odense Universitetsforlag. Odense 1990. XVI + 291 s. Ill. 260 kr.

Knud Prange er leder af Lokalhistorisk Afdeling ved Københavns Universitet, som har til huse i Landsarkivet for Sjælland. Herved er forbindelsen fastholdt til hans tidligere arbejdsplads, arkivvæsenet. Pranges egne forskningsfelter afspejles i festskriftets tre dele med henholdsvis personalhistoriske, heraldiske og lokalhistoriske studier.

De fleste er dybtgående detailstudier inden for de tre temaer. Nok så spændende er imidlertid de artikler, hvor forfatterne har valgt at præsentere værdifulde kildegrupper, som ikke er tilstrækkelig kendte af forskningen. Det drejer sig om Tage Kaarsteds fine omtale af »Ordenskapitlets samlinger som kilde til dansk personal- og lokalhistorie« (hele 35.000 levnedbeskrivelser!), om Harald Jørgensens »Kystpolitiet i Sjælland. En hidtil overset kilde til Øresundsregionens historie« (vedrørende Nordsjællands kyst fra Isefjorden langs Øresund til Kalvehave 1817-1919) og om Thelma Jexlevs pædagogiske »Herredstingene i middelalderen. En vigtig lokal faktor og en endnu vigtigere lokalhistorisk kilde« (om tingsvidner og med konkrete anvisninger på deres mulige anvendelse i forskningen). Også Hans H. Worsøes artikel om »Nye veje i dansk slægtsforskning« sætter tanker i gang hos læseren, idet efterfølgelsesværdige enkeltstudier og tendenser drages frem.

Geografisk, kronologisk og tematisk spænder bogens i alt tyve afhandlinger vidt. Den afsluttes, som sig hør og bør, med en bibliografi over fødselarens trykte arbejder. I alle måder er der tale om en smuk hilsen til Knud Prange på tresårsdagen.

Erik Gøbel

PETER ØRSTED: *Romerne. Dagligliv i det romerske imperium*. Gyldendal 1989. 256 s., illustreret. 198 kr.

Man har længe savnet en moderne romersk kulturhistorie på dansk. Dette behov har Peter Ørsted opfyldt med foreliggende populære værk, men i erkendelse af emnets omfang har han begrænset sig i tid til principatet, og i emne til dagliglivet... set med en fri borgers øjne. For at denne borger kan komme rundt i forskellige dele af riget og have en vis social position, har Ørsted valgt som gennemgående figur en soldat Saio, der rejser fra sin garnison i Britannien hjem til Syrien via de store byer ved Rhinen og Donau.

Denne Saio er ikke fiktiv, – det havde måske været bedre, om han var – men kendes virkelig fra en meget kort indskrift i Britannien, og Ørsted bruger ham som en slags introduktion til de forskellige emner. Han er jo soldat, og dette benyttes som indgangsværdi til at tale om hæren, imperiets opbygning og administration. Han bevæger sig ad de romerske veje, passerer aquadukter og så fremdeles, og man kunne noget drillende sige, at Saio er en forbløffende god iagttaget, med øje for et væld af detaljer.

Det er et heldigt kunstgreb! Gennem personen Saio øser Ørsted op af sin uhyre viden uden, at det på noget tidspunkt bliver opremsning eller kedeligt, så bogen som helhed fremstår som et let læst, indlevende syntese netop i spændingsfeltet mellem historikerens forestillingsverden og den fortidige virkelighed (s. 10), hvorfor den også skal anmeldes her.

Bogen er inddelt i 4 hovedafsnit: Imperiet, Byen, Landet, Familien. Det ligger i en naturlig forlængelse af Ørsteds videnskabelige produktion, at det er de 3 sidste, der har hans største interesse, hvor han tydeligt viser sig som elev af Weber i afsnittene om By og Land, mens hans fremstilling af familien, ikke byen, som det antikke samfunds grundlæggende enhed, så vidt jeg ved, er hans egen opfattelse. Navnlig må jeg fremhæve forfatterens personlige indleven i bogens to sidste underafsnit: »Romerske børn« og »Kvinde og mand. Mor og far«.

Den 'fortidige virkelighed' præsenteres for læseren ved et stort udvalg af billeder af huse og genstande, relieffer og mosaikker, samt citater fra indskrifter, papyri og antikke autores. Her kan man bebrejde forfatteren, at han godtager alle udsagn fra de skriftlige kilder, i hvert fald er forbeholdet overfor satirikere som Petronius og Juvenal meget beskedent, så beskedent, at den interesserede, men læge læser næppe bemærker det!

Billedteksterne er som helhed gode og dækkende i deres oplysninger, men man savner flere steder datering. Eksempelvis bruges på side 179-80 tre citater af Cato, Varro og Calumella til at belyse landbrugets udvikling, og der vises i denne forbindelse en mosaik fra Tunesien, uden at det oplyses, at den er i hvert fald 150 år senere end den yngste af de tre landbrugsforfattere.

Der findes visse sjuskefejl – eller smuttere, bl.a. spiser man med gaffel på s. 211. Det virker også pudsigt, at Saio, der angives at leve på Trajans tid, under sit ophold i Aquincum (Buda-Pest) kan diskutere både Marc Aurels markomannerkrig og Septimius Severus' magtovertagelse! (s. 207). Man bemærker også med undren, at Petilius Cerialis, som var statholder i Britannien i 72-74, også omkom ved massakren i Teutoburgerwald i år 9! (s. 23). Anmelderens nu skærpede opmærksomhed hefter sig derpå ved, at den gravskrift, der virkelig handler om slaget i Teutoburgerwald i oversættelsen (Billedtekst s. 24) kommer til at lyde »... også hans frigivnes ben må begraves her...« (Min understregning) Nok er al oversættelse tolkning, men her er der tale om en tendentiøs tilføjelse til teksten.

Værre er de regulære fejl. I første kapitel om hæren præsenteres et lønningsregnskab for en soldat, bevaret på papyrus (Pap. Lat. I Geneve). Ørsted er ikke gået til den relevante monografi, hvor regnskabet er publiceret og diskuteret (G. Watson: *The Roman Soldier*. London 1969), men har benyttet Åse Bays udvalg af oversatte kilder til gymnasiebrug og blindt overtaget dennes forkerte datering. Yderligere har han fejllæst den danske tekst og firedoblet soldatens lønning ved at læse 'denar', hvor der står 'drachme', uden hensyn til at Åse Bay netop diskuterer og forklarer, hvorfor drachme her skal sættes lig sesterts.

Denne fejllæsning får konsekvenser på s. 220 i afsnittet om Familien, hvor han

forsøger at sammenligne de få oplysninger, vi har om leveomkostninger. men sammenligningen kommer til at halte, når der regnes med, at en soldat bruger 20 sesterts om ugen til mad, hvor det rigtige tal er 15 as (knap 4 sesterts).

Disse sidste punkter er mere end skønhedsfejl eller smuttere. Når forfatteren skriver en så god og fængslende bog, oven i købet i et engagerende og let læst sprog, får han en umiddelbar autoritet overfor de læge læsere, som er den angivne målgruppe. Jeg forudser, at bemærkningen »Ørsted skriver...« vil blive almindelig i denne gruppe. Men så har læseren også krav på, at de konkrete oplysninger er korrekte. Det er et moralsk krav til forfatteren! Disse fejl ændrer ikke på det rigtige i forfatterens overordnede betragtninger, og jeg ved godt, at Verden står endda, og Historien ikke ændres, men *historieskrivningen* og da navnlig den populære kunne lide skade.

Registret er desværre kun et for kort emneregister; f.eks. findes Magdalensberg, men ikke Pompeji. Ligeledes savner jeg et afsnit »Supplerende læsning«.

På trods af denne min kritik mener jeg stadig, at det er en bemærkelsesværdig god bog, helstøbt og inspirerende.

Niels M. Saxtorp

BIRGITTE BECH: Kristendommens billeder – en symbolverden. 1991. 174 sider. 178 kr. Rigt illustreret.

Denne bog vil det hele og når derfor desværre kun det halve. Den er delt op i fem hovedafsnit: 1. »billedet – et andet sprog«, 2. »da verdensbilledet blev Kristus-centreret«, 3. »kirkekunstens yndede motivkredse efter ca. 1200«, 4. »ikoner: den østlige kirkes billeder« og 5. »hvad er et symbol«. Det tredje afsnit om centrale motivkredse har yderligere fire sideordnede inddelinger efter følgende mytekredse: »paradistabet«, »inkarnationen« med et underafsnit om »Marias egen motivkreds«, »lidelsen og oprejsningen« og endelig »den yderste dag«.

Det er meget store emner at tage op til behandling og endda inden for 800 års kunsthistorisk billedproduktion, hvorfor det af læseren kræver en meget omfattende kulturhistorisk viden, større end man med rimelighed kan forlange af de fleste skoleelever, som bogen vist nok er rettet imod.

I det første afsnit er der en introduktion til billedlæsning med hensyn til formsprog, men det ses ikke hvorledes den skal anvendes i forhold til bogen, der »har lagt hovedvægten på tolkningen af motiverne«. I slutafsnittet anfører forfatteren, at »symboler er etiketter for følelser«, hvilket jo ikke er forkert, men det forklarer ikke den kommunikationsmæssige side ved anvendelsen af symboler. Symbolernes styrke som konventionelle tegn er at kunne meddele et præcist indhold som fx. vores trafikskilte gør det. Her er det ikke følelser, det drejer sig om men færdselsstyring.

På samme måde med den kristne symbolverden. Dens primære formål må altid være ved hjælp af et visuelt tegn at meddele et bestemt religiøst indhold og kun dette – ellers er det ikke religiøst. Den kunstneriske udformning derimod kan give symbolet følelsesladninger. Den sekundære og undertiden tilsigtede formål kan yderligere være at formidle en bestemt samfundsopfattelse, et ideologisk budskab eller en politisk holdning. Alle disse forhold er forfatteren helt klar over, men

bogens alt for omfattende sigte forhindrer hende i at klargøre det for læseren. At de religiøse billedsymboler kan være genstand for heftig og følelsesfuld tilbedelse er en anden sag.

Tredje afsnits fire motivkredse er særdeles spændende hver for sig og kunne sagtens bære hver sin bog. Men forfatterens stort og flot anlagte plan med i spring at vælge billeder fra vidt forskellige tider og kulturkredse skaber uoverskuelighed. Som eksempel kan nævnes illustrationsrækkefølgen til afsnittet om inkarnationen: 1. Simone Martinis »Bebudelsen« fra 1333, 2. Rosettis »Bebudelsen«, fra 1850, 3. højgotisk kalkmaleri af »Maria og Elisabeth som gravide« i Tirsted kirke, 4. Robert Campins »Kristi fødsel« fra 1425, 5. van der Goes' »Hyrdernes tilbedelse« fra 1475, 6. Dürers »Hyrdernes tilbedelse« fra 1504, 7. de la Tours »Josefs drøm« fra 1640 og 8. Julia Schvania: »Barnemordet i Bethlehem« fra Nicaragua ca. 1970.

Om det sidste billede skriver forfatteren, at nicaraguanerne kunne identificere sig med Herodes' ofre. Det er en spændende betragtning, som udløser spørgsmålet: blev det nicaraguanske billede malet og anvendt som et led i et undertrykt folks kamp for en ideologisk mobilisering? Og hvis »Barnedrabet« blev malet og anvendt på denne måde, var det så også tilfældet med det samme motiv i fx. middelalderens udgaver af det? På unggotiske billeder af barnedrabet ses mødrene nærmest smilende, mens de beredvilligt rækker børnene frem til nedslagtning, mens de i sengotikken går til modstand mod soldaterne med deres spinderedskaber. Billedernes konventionelle symbolik er den samme: »Barnedrabet«, men den kunstneriske og tidsmæssige udformning er vidt forskellig. Hvis det er det, forfatteren mener med ikonologi, når hun definerer den som »læren om netop hvilken udformning, motivet har fået i forskellige perioder« (side 10), så er der ikke ret meget af slagsen i bogen, der vil det hele og dermed for meget.

Axel Bolvig

Diplomatarium Danicum og Danmarks Riges Breve. Udgivet af Det danske Sprog- og Litteraturselskab. 1. række 7. bind 1238-1249. Ved NIELS SKYUM-NIELSEN og HERLUF NIELSEN. Kbh., C.A. Reitzel, 1990. 329 s., 267 s. 244 + 183 kr. Diplomatarium Danicum og Danmarks Riges Breve. Udgivet af Det danske Sprog- og Litteraturselskab. 4. række 1. bind 1376-1379. Ved HERLUF NIELSEN. Kbh., C.A. Reitzel, 1984. 585 s., 456 s. 183 + 122 kr. 2. bind 1380-1385. Ved HERLUF NIELSEN. Kbh., C.A. Reitzel, 1987. 478 s., 495 s. 183 + 244 kr.

Det er en gammel undladelæssynd at de tre udgivne rækker af 'Diplomatariet' (ca. 11.000 middelalderlige breve i 27 bind) – et højdepunkt i udgivelsen af kildekrifter til Danmarks historie og opfyldelse af historikernes drøm siden det 16. århundrede – stort set ikke i dette tidsskrift har været underkastet en videnskabelig bedømmelse. Redaktionen arbejder på at genoprette det forsømte, men indtil det sker, kan der være grund til at markere at 4. række har taget sin begyndelse, at sidste bind i 1. række omsider er udkommet og at serien dermed er komplet for årene 789-1385. Hermed er på ét sted samlet kilder der ellers måtte søges i hundreder af ofte svært tilgængelige værker, og i talrige tilfælde er

teksterne nu bedre udgivet. Her er løst en opgave som tidligere slægtled har måttet lægge til side som uløselig efter mange kostbare arbejdsår.

'Diplomatariet' medtager alt brevstof vedrørende Danmark, i modsætning til sin forgænger, 'Repertoriets', ikke blot hvad der ligger i danske arkiver, og er dermed blevet en guldgrube til både skæbnedage og hverdage i Danmarks middelalder. Ordningen er kronologisk, person- og stednavneregister er udarbejdet til hvert bind, og hvis planen om udarbejdelse af et sagregister til hele værket realiseres, vil danske historikere få et hjælpemiddel i hænde som ikke står til rådighed i noget andet land. I forvejen er læg og lærd endda godt hjulpet ved at alle breve i 'Diplomatariet' er oversat til modersmålet i den parallelt løbende serie 'Danmarks Riges Breve' der har oplysende noter og ordforklaringer. Med et klarsyn som udviklingen kun har bekræftet, indså Sprog- og Litteraturselskabet fra arbejdets start problemerne knyttet til de fleste breves latinske sprogdragt. Endelig foreligger i 'Corpus Diplomatum Regni Danici' en facsimileudgave med fotografisk gengivelse af over 1000 originalbreve fra ca. 1100-1340. Man har på den måde adskilt en pålidelig tekstudgave fra den skriftmæssige. De tre rækker, udgave, oversættelse og palæografisk gengivelse, udgør tilsammen et storværk skabt på kun 50 år af en gruppe historikere og sprogfolk med speciale i middelalderlatin, mellemnedertysk og gammeldansk, udgivere, der sædvanligvis samtidig har været oversættere. Ialt 18 personer har deres navne på titelbladene og blandt dem oftest Franz Blatt, C. A. Christensen og Herluf Nielsen. For de to sidste har dette arbejde været noget nær et livsværk.

I 4. række fortsætter Herluf Nielsen ufortrødent efter de én gang fastlagte udgivelsesprincipper. Nye hundreder af diplomer opbevaret i ca. 60 europæiske arkiver og biblioteker viser os et gran af livets mangfoldighed: rigets forhold til udlandet, de styrendes til befolkningen, stændernes, slægternes, personernes og navnenes historie, lokalsamfundets, institutionernes og ejendommenes udvikling, alt sammen får vi træk til belysning af. Frem for alt indeholder de 2 gange 2 bind der indleder 4. række, alle diplomer til historien om et mageløst politisk talent, den 22-årige dronning af Norge, Margrethe Valdemarsdatter, der først i konkurrence med de mecklenburgske hertuger fik sin søn Oluf valgt til konge af Danmark, snart selv blev den ledende kraft i landet og ved afslutningen af bind 2 havde nået at generhverve Skåne fra hansestæderne. Som slutår for 4. række er sat 1412, så fortsættelsen på dronning Margrethes første succeser kan heldigvis forventes.

Til sidst nogle henvisninger for den der ønsker yderligere oplysninger om indhold, historie og udgivelsesprincipper for Diplomatarium Danicum og Danmarks Riges Breve:

Lis Jacobsen: Danmarks Riges Breve. Foredrag holdt på Koldinghus den 8. juni 1934. Fortid og Nutid X, 1934, s. 229-44.

Lis Jacobsen: Det danske Diplomatarium. To Kronikker. Kbh., 1938. 24 s.

Franz Blatt: Under vor Haand og Segl. Kbh., 1943. 74 s.

Diplomatarium Danicum og Danmarks Riges Breve. Afslutningen af 2. række. Taler ved receptionen på Hotel d'Angleterre 6. december 1960. Udg. af Det danske Sprog- og Litteraturselskab (duplikeret). 14 s.

Herluf Nielsen: Skæbnedage og hverdage i dansk middelalder. Diplomatarium Danicum og Danmarks Riges Breve. Det danske Sprog- og Litteraturselskabs Præsentationshæfte nr. 2. Kbh., 1976. 20 s.

Diplomatarium Danicum 2. række 1. bind 1250-1265. Udgivet ved Franz Blatt og Gustav Hermansen under medvirkning af C.A.Christensen. Kbh., 1938. Udgivelsesprincipper for 2. række, s. VII-XII.

Danmarks Riges Breve 2. række 1. bind 1250-1265. Ved Gustav Hermansen. Kbh., 1938. Indledning af Franz Blatt, s. VII-XVI.

Diplomatarium Danicum 3. række 9. bind 1371-1375. Ved C.A.Christensen og Herluf Nielsen. Kbh., 1982. Oversigt over medarbejdere og arbejdsfordeling, s. VI-XI.

Tage E. Christiansen: Nekrolog over Niels Skyum-Nielsen. Historisk Tidsskrift bd. 83, 1983, s. 223-232.

Herluf Nielsen: Nekrolog over C.A.Christensen. Historisk Tidsskrift bd. 91, 1991, s. 204-207.

Esben Albrechtsen

JØRGEN H. BARFOD: Flådens fødsel, Marinehistorisk Selskabs Skrift nr. 22, København 1990. 232 s.

Dansk maritimhistories store gamle mand, Jørgen H. Barfod, har i sit otium sat sig for at opklare problemet om, hvornår der opstod en kongelig flåde af orlogsskibe. Det er der kommet en særdeles læseværdig og smukt publiceret afhandling ud af. De kendte kilder helt tilbage fra Dronning Margrethes tid og frem til og med Frederik I er gennemgået og systematisk støvsuget for oplysninger om orlogsskibe og flåderustninger, mens nyt er føjet til, hentet fra udlandet. Hanserecesser og britiske kilder har vist sig givtige, de sidste på grund af de tidvis nære relationer til England og Skotland.

Bogens hovedresultat er, at orlogsflådens fødsel var en århundredlang foreteelse, idet Barfod definerer sit undersøgelsesobjekt som forekomsten af en permanent bestand af kongelige krigsskibe. Imod denne definition kan intet indvendes, selv om forfatteren geråder i sproglig strid med sig selv, eftersom også de skibe, der blev udskrevet fra len og købstæder ifølge Margrethes forordning af 1396, jo uundgåeligt må siges at udgøre en flåde, omend ikke i kongelig eje. Det samme gælder de udenlandske skibe, som Øresunds behersker brutalt beslaglagde, når han havde behov for at supplere sin sømagt. I det mindste formelt var disse skibe dog ikke hans egne.

De første rigtige kongelige orlogsskibe kan konstateres under Erik af Pommern, og for så vidt vil en dansk flådelistes skib nr. 1 blive *Den Store Ark* fra 1414. Men en sådan liste – som bringes side 201-208 – vil aldrig blive komplet. Igen og igen må Barfod med beklagelse konstatere, at navnet på dette eller hint skib desværre ikke er nævnt. Kilderne flyder nu engang kun dråbevis, når det gælder det omhand-

lede tidsrum, hvormed ikke sagt, at bogen ikke på mange væsentlige punkter kaster nyt lys over den maritime side af Danmarks historie. Det er eksempelvis slående, så tit de danske konger stod til søs i egen, høje person. Den megen tid på havet dokumenteres ved formelen »Datum in navi nostra probe«, der samtidig godtgør, at dette *var* kongelige skibe. Og et »fund« er sandsynliggørelsen af, at et kalkmaleri i Udbyneder kirke er det opsigtsvækkende store *Maria*, som blev bygget af kong Hans og siden af Christian II så sørgeligt afhændet for en slik i Nederlandene. Trist at Barfod ikke nåede at tilføje en henvisning til Niels Probsts fortrinlige artikel med et rekonstruktionsforslag netop af dette skib – publiceret i *Marinehistorisk Tidsskrift* 1990 nr. 2.

Med bogen om flådens fødsel skulle det nu være slut med den ensidige fokusering på kong Hans og hans skibsværft i Nakskov fjord. Formuleringen er anmelderens, for forfatteren er besynderligt beskeden med at fremhæve sit hovedresultat. Men flådens tilblivelse *var* altså en proces, der forløb fjortenhundredtallet igennem, og i forbifarten får *Holmen* – at forstå som en af øerne ved hovedstaden – også tildelt en tidlig rolle. Det er ikke ringe resultater at fremvise.

Anders Monrad Møller

ERICH HOFFMANN: Spätmittelalter und Reformationszeit. Geschichte Schleswig-Holsteins 4. Band, Teil 2. Neumünster, Karl Wachholtz Verlag, 1990. 517s.

Professor Hoffmann, netop fratrådt sin lærestol i Slesvig-Holstens historie ved Kiels Universitet, har efter ti års arbejde færdiggjort en skildring af de gamle hertugdømmers historie i senmiddelalder og reformationstid. Vel har denne flittige og produktive forsker skrevet om andre tidsperioder helt frem til samtidshistorien, men sine fleste kræfter har han nedlagt i arbejdet med middelalderhistorien som vi må tro at hans hjerte især banker for. Inden for den har han gennem et livs forskning placeret sig som en bredt orienteret fagmand der foruden hjemstavnsens især har dyrket nordisk historie, hanse-, forfatnings-, og kirkehistorie. Han har derfor forudsætningerne for at sætte hertugdømmernes historie ind i en bred sammenhæng, og lad det med det samme være sagt: det foreliggende værk er en lykkelig syntese af nyere tysk og dansk forskning om emnet.

Traditionen med hensyn til udformning af Slesvigs og Holstens historie er lang og har altid stået i et forhold til den politiske udvikling i samfundet som helhed, fra pointering af 'den historiske ret' over nationalitetsmodsatningen til den nyeste tids afspænding. I den geniale slesvigholstenske historiker Georg Waitz' Schleswig-Holsteins Geschichte I-II (1851-52) indtog den politiske historie og forfatningshistorien naturligt nok førstepladsen, og der blev her grundlagt en tradition for vægtningen af historiens enkelte sider som genfindes i nærværende arbejde. Helt frigjort er professor Hoffmann imidlertid fra den gamles uvilje mod de danske. Hans afslappede forhold til det nationale ses måske allerbedst i skildringen af Niels Ebbesen der ses som en modig forkæmper for den jyske adels retskrav, ikke som nogen dansk Vilhelm Tell og nationalhelt. Omvendt er den kullede greve heller ikke skildret som den der støder porten til Slesvig op for tyskheden. Det er dog næppe tilfældigt at forfatteren fortsat kalder Gerhard for 'den Store' med begrundelse i hans politiske og militære evner og menneskelige træk.

Forfatterens omfattende orientering har været til gavn for værkets horisont. Slesvig og Holsten forstås naturligvis i deres forhold til kongeriget Danmark, men langt bedre skildret end i danske fremstillinger er 'landenes' forbindelse til de tyske territorialmagter og til hansestæderne, især til Lübeck. Værket efterlader virkelig et indtryk af Slesvigs og Holstens politiske placering i det nordeuropæiske rum og af de fyrster og den adel der handlede og styrede. Læseren må så affinde sig med en sparsommere dækning af sociale og økonomiske vilkår for de ikke politisk aktive befolkningslag. Det er karakteristisk at den såkaldte senmiddelalderlige krise skildres som en krise, men det var den kun for godsejerne. For de fæstebønder der overlevede, har de ubesatte gårde og landgildefaldet givet bedre levevilkår. Alene for Sydslesvigs vedkommende har Bjørn Poulsen kunnet vise hvilket overraskende rigt materiale der faktisk findes til de lavere stænders historie (Land-By-Marked. To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig. Flensborg, 1988).

Professor Hoffmann mener at det nationale 19. århundrede og det her behandlede tidsrum er de to perioder der har givet landet Slesvig-Holsten sit grundpræg. Kendetegnende for den ældste er dannelsen af Slesvig og Holsten som territorier på linje med de nordtyske fyrstendømmer, deres indbyrdes sammenknytning som følge af den dynastipolitik schauenburgere og de første oldenburgere førte og endelig deres dynastiske forbindelse med Danmark i 1460 som blev begyndelsen til den overnationale helstat. Også den statslige side af reformationen har hans store interesse. Disse temaer bliver da centrum i fremstillingen, men også spørgsmålet om byernes opkomst behandles indgående og med henvisning til forfattere der måtte have andre meninger. Det er et indiskutabelt fortrin ved bogen at selvom der er tale om en syntesepræget, bred fremstilling er der i noter blev plads til kilde- og litteraturhenvisninger. Her kommenteres den videnskabelige litteratur også i et vist omfang. Noteapparatet bærer både vidnesbyrd om forfatterens egne mange afhandlinger der i denne sammenhæng får karakter af forarbejder, og af forfatterens lærdom generelt. Hans kendskab til dansk forskning er forbilledligt.

Fremstillingen er grundig, afbalanceret og rolig, man fristes til at sige objektiv, men også uden de skarpe og overraskende synspunkter. Teksten fremtræder indbydende udstyret med illustrationer, og især må en række gode kort fremhæves. Alt i alt er den solide fremstilling et værk der trygt kan anbefales.

Esben Albrechtsen

TORBEN HOLCK COLDING: Miniature- og Emaillemaleri i Danmark 1606-1850. 1991. Tekst- og billedbind i kassette på henh. 252 og 236 sider. 800 kr.

»Miniaturekunsten er ikke den kunst at male små billeder, for det – i sig selv – er ingen kunst. Miniaturekunsten er en teknik, en form for maleri, udført med specielle farver på en bestemt malegrund og med særlig penselføring«. Således lyder forfatterens definition på det emne, han siden midten af 1940'erne til i dag med mellemrum har beskæftiget sig med, og som nu er smukt præsenteret i et omfattende tekstbind og et tilsvarende billedbind med 503 illustrationer hvoraf en del i farve.

Tekstbindet er delt op i to hovedafsnit om henholdsvis miniature- og emaillemalerne i Danmark fra Christian IV til Christian VII og om elfenbensminiaturen fra ca. 1760 til ca. 1850. Indledningsvis er der et mindre afsnit om miniatures og emailens anvendelse i smykkekonsten.

De to hovedafsnit er med uhyre grundighed bygget op omkring de enkelte kunstnere, hvorved understreges bøgerens hovedfunktion: at kunne fungere som opslagsværker. Med de mange tilhørende illustrationer er »Miniature- og Emaillemaleri i Danmark« herved et uundværligt værktøj for dem, der beskæftiger sig med eller blot interesserer sig for emnet.

At der blandt de mange biografiske oplysninger om kunstnere også findes mange andre informationer af kulturhistorisk interesse er værdifuldt, selvom der desværre ikke er et sagregister hertil. Fx. meddeler Holck Colding en spændende notits om »kunstmagen« på Frederik V's tid. Tiden vrirler med diletanter og bunden nås, da kongen 1750 erhverver en miniature af matrosen Hans Christophersen. »Selv for bogholderen ved kabinetskassen, der næppe var kræsen, var dette kunstværk for ringe. Han noterer ved udgiftsposten: »sehr schlecht gemacht«. Man spørger sig uvilkårligt, hvorfor kongen foretog en sådan erhvervelse«, udbryder forfatteren side 93) og vi læsere brænder efter et svar og flere andre sådanne oplysninger om miniaturekunsten, dens funktion, dens værdsættelse og dens billedmæssige indhold. Når Struensee og Caroline Mathilde havde små souvenir-etuier med den andens portræt, og når Casanova til en veninde, der af forældrene som en beskyttelsesforanstaltning blev sendt i kloster, forærede en ring med sit portræt – dog således at det kunne skjules bag et billede af den hellige Catharina, så befinder vi os i den inderste intimsfære, som vel netop er miniatures specielle operationsområde. Læseren længes efter nogle betragtninger om det har betydning for billedernes udformning og motivkreds. Var de utallige portrætter blot i den motiviske udformning små udgaver af de større portrætter eller er de fjernet fra den officielle repræsentativitet til fordel for en menneskelighed? Torben Holck Coldings i indledningen citerede rent tekniske definition på miniaturekunsten hindrer ham urimeligt i at uddybe disse spørgsmål.

En del af svarene kan og bør læseren selv hente ved hjælp af de mange illustrationer, og løsningerne bliver ikke entydige. Men Torben Holck Colding er med sit overblik den bedste til at give bud herpå. Det gør han – ikke meget i ovennævnte pragtværk – men derimod i en spændende artikel om miniaturen i »Den lille Portrætkunst« fra 1949. Heri løftede forfatteren allerede for 40 år siden sløret for en mængde vurderinger, der kan sætte de mange billeder i kulturhistoriske sammenhænge. Fx. om perioden nogle årtier ind i 1800-tallet står der: »Men det må herved erindres, både at malerens publikum og idealet for et fuldkomment portræt var blevet et andet. Modellerne var ikke længere de ferskenkindede og forkælede skønheder, og ikke de feterede og elegante adelsmænd med bånd og fløjelsjakker, men et mere robust selskab af velhavende borgere. Og selv hvor det var adelsskabet, der sad model, var det alligevel det borgerlige portræt, der gav tonen an« (side 49). Så kort og fyndigt kan et udviklingsskift formuleres.

Man kunne ønske sig, at denne lille artikel havde dannet grundlag for et tredje bind til beruselse for den, der ikke primært søger efter biografiske opslag.

JØRGEN FINK m.fl.: *Fra åhavn til kysthavn. Århus havns historie til 1914.* Århus Byhistoriske Udvalg 1990. 238s. Ill. Kr. 225.

Grundige brede fremstillinger af danske provinshavnes historie er sjældne. Den foreliggende bog er imidlertid et eksempel på, hvordan man udmærket kan præsentere en havns ældre historie.

Anledningen til udgivelsen er, at det i 1995 er halvandet hundrede år siden, Århus Havn flyttede fra åen ud på kysten. Flere bind er tilsyneladende tænkt udgivet i de næste par år. Første bind fører den generelle udvikling op til Første Verdenskrig og er udgivet af Århus Havnevæsen og Århus Byhistoriske Udvalg. Forfattere er Erhvervsarkivets samlede stab af arkivarer.

Henrik Vedel-Smith beskriver havnens og skibsfartens almindelige historie fra vikingetiden til 1845. Altså den periode, hvor havnen først lå forholdsvis langt oppe i åen, men efter bygningen i 1634 af Mindebroen lå yderst i åmundingen, efterhånden med moler som fangarme langt ud i bugten.

Åhavnen blev dog efterhånden helt utiltrækkelig, og i 1845 begyndte man arbejdet med at bygge en helt ny havn på kysten nord for åens udløb. Med de nødvendige vedligeholdelsesarbejder og fornyelser (blandt andet anlæggelsen af et nyt nordligere havnebassin 1883-1890) klarede byen sig indtil 1913, hvor yderligere den store sydhavn blev taget i brug. Denne spændende periode fra 1845 til 1914 behandler Erik Korr Johansen kompetent og veloplagt i bogens største og bedste afsnit. Han beskriver glimrende både havnens fysiske udvikling og indretning samt mange af de aktiviteter, der udspillede sig i forbindelse med søfart og handel. Afsnittets største kvalitet er imidlertid, at det til forklaring af de århusianske forhold på forbilledlig vis inddrager nationale og til dels internationale konjunkturer. Således var jernbanernes fremvækst af helt afgørende betydning for tidens indenrigssøfart, og tilsvarende spillede tabet af Sønderjylland med havnene i Flensborg og Kiel samt anlæggelsen af udskibningshavnen i Esbjerg en stor rolle for trafikken på Århus Havn.

Tilsammen fylder de to nævnte hovedafsnit godt halvdelen af bogen. Resten optages af afsnit om skipperlauget, toldbehandlingen, lodstjenesten, isbrydning og bugsering samt Århus Børs. Stærkest i denne del står dog Henrik Fodes afsnit om byens flåde og dens skibsfart, der beskrives minutøst blandt andet ved hjælp af havnens skipperjournaler, (en alt for ofte overset kildetype).

Alt i alt er der tale om et eksempel på, hvor udmærket professionelle historikere kan behandle et givet emne ved at kombinere kendte facts fra litteraturen med nyfundne oplysninger fra arkivmaterialet.

Erik Gøbel

Dyrekøbte Erfaringer. Overretssagfører Otto Fabricius' Erindringer. Ved L. B. FABRICIUS. Kbhvn., C. A. Reitzels Forlag 1989, 270 s., ill., Kr. 183.

Otto Fabricius (1885-1954) var søn af komponisten Jacob Fabricius, husket i det københavnske musikliv især for sin indsats for etableringen af »Koncertpalæet« i det tidligere Schimmelmansske Palæ. Selv var Otto Fabricius udøvende kammermusiker, en udmærket cellist. Om det fornøjelige musikliv, først i Randers, senere i Odense, handler en stor del af disse erindringer, udgivet og kommenteret

af sønnen L.B.Fabricius. I små anekdotiske glimt møder vi mange af tidens kendte kammermusiknavne. En særlig dimension i forfatterens liv i musikken blev ægteskabet i 1912 med den lovende svenske sangerinde Sigrig Boberg, der i de første år af deres bekendtskab lever en omflakkende koncerttilværelse i udlandet. Første verdenskrig satte stop herfor, og Sigrig Boberg opgav karrieren til fordel for familien.

Forfatterens musikalitet synes også at have ytret sig som sprogtalent, en kendsgerning han ikke lægger skjul på, og som fik stor betydning for hans virke som sagfører.

Erindringerne er nedskrevet med tanke på børnene og bogen er da også meget privat, men gennem de få glimt af advokatvirksomheden i provinsen i årene før første verdenskrig fornemmes en retscaffen personlighed der harmes over embedsmisbrug og kollegers uhæderlige forretningsmetoder. Tyngdepunktet, og det der retfærdiggør en udgivelse – under en titel som skal tages ganske bogstavelig – er arbejdet som juridisk rådgiver og forhandler for de danske mejeriers fællesorganisation, samt den sag han førte mod Metodistkirken og dens leder i Danmark, Anton Bast.

Gennem forstanderen for Dalum Landbrugsskole, Th. Madsen-Mygdal knyttes forbindelsen til mejerierne, og Fabricius' gode internationale reputation blev til god nytte for eksporten, ikke mindst under de vanskelige forhold under krigen. I efterkrigsårene kom organisationen i betydelige vanskeligheder, en storstilet plan om produktion og eksport af tømælk måtte opgives med tab, efter forfatterens opfattelse især på grund af ledelsens forretningsmæssige udygtighed.

Mest dramatisk forekommer dog advokatens mangeårige, rent ud stædige kamp mod Metodistkirken som forsvarer for pastor J.P. Ingerslev. Den strakte sig over fem år og blev på det nærmeste ført for advokatens egen regning og risiko. Foruden ved de danske domstole måtte sagen føres for en kirkelig domstol i Haag og en generalkonference i Kansas City. Den førte til domfældelse af Bast, til oprejsning og erstatning for Ingerslev, og til megen international anerkendelse af Fabricius, men for hans forretning, der i disse år næsten havde ligget stille var det ødelæggende.

Det ville være svært at få det fulde udbytte af disse erindringer, om ikke udgiveren havde forsynet dem med et væld af korrigerende og supplerende noter, der har krævet et ikke ringe forskningsarbejde. Lad så være at noterne nu og da grænser til det overflødige i ordets gamle betydning: over alle bredder.

Su. Cedergreen Bech

JØRGEN H. BARFOD: Folkets oprør. Modstandskamp på Amager. Årsskrift for Frihedsmuseets Venner 1991. Kbh., 1991. 177 s. Ill. 58kr.

Jørgen H. Barfods bog er skrevet på grundlag af et indsamlingsarbejde foretaget af en gruppe forhenværende modstandsfolk fra Amager. Det indsamlede materiale er især beretninger fra medlemmer af modstandsbevægelsen og der er suppleret med oplysninger fra trykt materiale af forskellig karakter, især er samlingen af biografier over faldne i Danmarks Frihedskamp udnyttet. Brev- og dokumentmateriale foreligger kun i meget beskedent omfang i Københavnsledelsens arkiv

(reelt arkivfragment). Bogen beskriver alle typer modstandsaktiviteter, der har forbindelse til Amager og lægger vægt på at få mange personoplysninger og konkrete aktionsberetninger med. Det har givet vanskeligheder med afgrænsningen af stoffet, idet Amager, kun hvad angår militærgruppearbejdet og med hensyn til opgaverne efter den 4. maj 1945, har udgjort en selvstændig enhed. Hvad angår sabotage er der selvfølgelig normalt handlet ud fra et overordnet københavnsk perspektiv med især BOPA og Holger Danske som aktører.

Barfod sætter de lokale begivenheder ind i en ramme, der dækker både København og landet som helhed i perioden. Fremstillingen er her ret bred og der er tænkt på en læserkreds uden særligt kendskab til besættelsestiden. Alligevel kan de udvalgte begivenheder virke løsrevne, når deres tilknytning til lokalsamfundet er meget svag; f. ex. er episoden med det danske marinefartøj Hvidbjørnen i Storebælt den 29.8.43 medtaget ud fra det kriterium, at mandskabet efter internering i Korsør kommer til en skole på Amager. Grundige redegørelser for kampene på de militære kaserner på Amager den 29.8.43 falder strengt taget også udenfor den afgrænsning, der må følge af bogens titel.

Hvor den generelle udvikling i modstandsbevægelsen trækkes grundigt ind i fremstillingen, er der til gengæld ikke meget om den almindelige organisationsstruktur, sociale struktur og befolkningssammensætning på Amager. Det betyder, at fremstillingen ikke lader sig anvende til komparative analyser i forbindelse med de øvrige grundige lokalfremstillinger af modstandsarbejdet, der allerede eksisterer, blandt disse en langt mere analytisk fremstilling af modstandsarbejdet på Bornholm skrevet af Jørgen H. Barfod.

I bogens titel er angivet dens tolkning af modstandsaktiviteterne på Amager, idet »oprør« kun skal forstås som oprør mod besættelsesmagten. Der er ingen sociale/politiske skillelinjer i modstandsbevægelsen ifølge Barfod. Det nationale samler alle grupperinger.

Fremstillingen er således generelt uproblematiserende og det gælder alle sider af modstandsbevægelsens organisation og virke, herunder også med hensyn til aktiviteterne i befrielsesdagene i maj 1945.

Palle Roslyng-Jensen

Foreningsmeddelelser

DEN DANSKE HISTORISKE FORENING 1990-1991

Årsmødet fandt sted på Historisk Institut, Københavns Universitet, den 12. juni 1991. På valg til bestyrelsen var Birgit Løgstrup, Hans Bagger og Arne Søby Christensen. De genvalgtes. Kontingentet for 1992 fastsattes uændret til 270 kr. for almindelige medlemmer og 125 kr. for studerende og medlemmer af de finske, norske og svenske historiske foreninger. Medlemstallet androg juni 1991: 682 ordinære medlemmer, 324 studentermedlemmer, 37 skandinaviske og 38 udenlandske medlemmer.

REGNSKAB FOR 1990

Indtægter

Historisk Tidsskrift og Jubilæumsskrift

Kontingenter	233.783,46
Abonnementsindtægter	84.962,15
Løssalg	21.368,90
Tilskud fra Statens humanistiske Forskningsråd	60.000,00
Fondsstøtte til jubilæum	211.000,00

Andre indtægter

Refusion af moms	33.009,00
Refusion arbejdsmarkedsbidrag	3.751,00
Refusion Copy-Dan	647,36
Renter	5.582,35
Udtrukne obligationer	3.200,00
Kassebeholdning fra forrige år	44.059,43

701.363,65

Udgifter

Historisk Tidsskrift og Jubilæumsskrift

Trykning	552.563,14
Oversættelse	516,00
Forfatterhonorar	385,50

Andre udgifter

Kontorhold (netto)	4.248,26
Porto, transport (netto)	3.486,63
Løn til medhjælp (3 halvår) inkl. A-skat og arbejdsmarkedsbidrag	109.174,90
Moms	7.292,00
Told	87,00
Repræsentation og møder	12.113,96
Gebyrer	527,22
Kontingent til Dansk historisk Fællesforening	250,00
Refusion af salgsindtægter	635,00
Kassebeholdning pr. 31. december 1990	10.084,04

701.363,65

DEN DANSKE HISTORISKE FORENINGS
VEDTÆGTER

Vedtagne 10. maj 1876 på foreningens årsmøde med ændringer vedtagne på årsmøderne 18. maj 1898, 15. april 1937 og 26. maj 1967.

§ 1.

Formålet for Den danske historiske Forening er dels at vække historisk ånd og interesse i almindelighed, dels at fremme historisk kunst og historiske studier, nærmest med hensyn til fædrelandet og dets litteratur.

§ 2.

Foreningen udgiver et dansk historisk tidsskrift. Dettets indhold skal fornemmelig bestå af originale historiske afhandlinger; tillige kan deri optages historiske anmeldelser og kritiker, utrykte breve, dokumenter og andre historiske bidrag. Ved siden deraf kan særskilt udgives større historiske arbejder.

§ 3.

Enhver, som anmelder sig for bestyrelsen, kan blive ordentligt medlem af foreningen, er stemmeberettiget 1 måned efter anmeldelsen og betaler et på et årsmøde med almindeligt stemmeflertal fastsat årligt bidrag een gang for alle.

Æresmedlemmer, som ikke erlægger kontingent, kan vælges på foreningens årsmøder. Medlemmerne modtager de skrifter, som foreningen udgiver.

§ 4.

Den danske historiske Forenings hovedsæde er i København. Her ledes dens virksomhed af en bestyrelse på indtil ni medlemmer, der på skift vælges for 3 år af foreningen på dens årsmøder med flertallet af de tilstedeværendes stemmer. Udtrædende medlemmer kan vælges på ny. Bestyrelsens medlemmer fordelel forretningerne mellem sig og vælger en formand. Bestyrelsen samles på forman- dens indbydelse, så ofte et af dens medlemmer forlanger det.

§ 5.

Foreningens årsregnskab revideres af 2 dertil valgte revisorer og forelægges derefter på årsmødet.

§ 6.

I løbet af hvert års andet kvartal holdes i København efter offentlig indbydelse fra bestyrelsen et årsmøde. I dette vælges medlemmer af bestyrelsen og revisorer, og bestyrelsen gør rede for udførelsen af sit hverv. I dette årlige møde afgøres tillige de forslag og andragender fra medlemmer af foreningen, som måtte være indsendt til bestyrelsen inden marts måneds udgang. Bestyrelsen meddeler tillige i hvert bind af det historiske tidsskrift en nøjagtig beretning om foreningens virksomhed og pekuniære forhold, ligesom der også med passende mellemrum offentliggøres en fortegnelse over dens medlemmer. Ekstraordinære almindelige møder afholdes, når enten bestyrelsen finder det hensigtsmæssigt eller det forlanges af 30 medlemmer i en til bestyrelsen stilet skrivelse.

§ 7.

Forandringer i disse vedtægter kan alene ske i foreningens årsmøder. Forslag til sådanne forandringer fra medlemmernes side må indgives til bestyrelsen inden hvert års 1ste marts. Både i dette tilfælde, og hvis bestyrelsen vil foreslå forandringer, må de 14 dage før mødet bekendtgøres for medlemmerne. Underændringer til foreslåede ændringer skal anmeldes for bestyrelsen 3 dage forinden mødets afholdelse. For at give beslutninger, som forandrer vedtægterne, gyldighed, må i det mindste 30 medlemmer, bestyrelsen iberegnet, være tilstede i mødet og 2/3 af de tilstedeværende billige forandringen.

§ 8.

Et eksemplar af disse vedtægter skal medfølge ethvert bind af Historisk Tidskrift.

Medvirkende ved dette hæfte

ERIK ARUP, 1876-1951.

THORSTEN BORRING OLESEN, f. 1956. Forskningsstipendiat, lic.phil., Center for Kulturforskning, Aarhus Universitet.

LEON DALGAS JENSEN, f. 1953. Forskningsstipendiat, cand.mag., Carlsbergfondet.

POUL ENEMARK, f. 1923. Universitetslektor, dr.phil., Historisk Institut, Aarhus Universitet.

KARL-ERIK FRANDSEN, f. 1940. Docent, dr.phil., Historisk Institut, Københavns Universitet.

JENS J.K. GREGERSEN, f. 1956. Kommunikationskonsulent, cand.mag., Langebjergvej 466, Humlebæk.

HANS KIRCHHOFF, f. 1933. Universitetslektor, dr.phil., Institut for Samtidshistorie, Københavns Universitet.

JAN PEDERSEN, f. 1955. Stud.mag., Langelandsgade 1, Frederiksberg.

JENS ERIK SKYDSGAARD, f. 1932. Professor, dr.phil., Historisk Institut, Københavns Universitet.

THYGE SVENSTRUP, f. 1951. Forskningsbibliotekar, cand.mag., Det Kgl. Bibliotek.

SVEN TÄGIL, f. 1930. Professor, fil.dr., Lunds Universitet.

HANS VAMMEN, f. 1940. Universitetslektor, cand.phil., Historisk Institut, Københavns Universitet.

Kortere anmeldelser

Festskrift til Knud Prange.....	564
ØRSTED: Romerne.....	564
BIRGITTE BECH: Kristendommens billeder	566
Diplomatarium Danicum.....	567
BARFOD: Flådens fødsel	569
HOFFMANN: Geschichte Schleswig-Holsteins 4	570
HOLCK COLDING: Miniature- og Emaillemaleri	571
Århus havns historie	573
Otto Fabricius Erindringer	573
BARFOD: Folkets oprør	574

Vejledning til forfatterne

Manuskripter indsendes til redaktionen i to eksemplarer. De må i almindelighed ikke overstige 35 tryksider. Manuskripterne skal være renskrevet på maskine, med bred margin og dobbelt linjeafstand, tekst for sig og noter for sig. Disketter modtages gerne. Noterne opstilles på en konsekvent måde og nummereres fortløbende 1-99. Kursiv må ikke anvendes i noterne, ligesom emfatisk kursivering indskrænkes mest muligt. Håndskrevne rettelser bør ikke forekomme. Manuskripter der ikke indsendes i trykfærdig stand vil blive returneret. Større afhandlinger skal forsynes med et resumé beregnet på udenlandske læsere. For oversættelsen sørger redaktionen. Forfatterne modtager kun én korrektur. Rettelser imod manuskriptet tillades normalt ikke. Alle anmeldelser forsynes med overskrift af følgende indhold og med tegnsætning som anført:

Forfatterens/forfatternes navn/e: Bogens titel. Evt. undertitel eller skriftrække. Udgivelsessted, forlag, året på titelbladet. Antal sider (evt. romertal + arabertal, f.eks. XXII, 584 s.). Ved illustrerede værker antal plancher eller blot ill., antal kort. Pris i oprindelseslandets valuta. – Ved udgivelsesarbejder anbringes værkets titel først.

Historisk Tidsskrift

Bind 91 Hæfte 2

Vesteuropa, Lybæk og dansk handel i senmiddelalderen. Af POUL ENEMARK	361
Summary	399
Den danske Regerings Forhandlinger og Beslutninger 5. August 1914. Af ERIK ARUP. Udg. ved og med indledning af THYGE SVENSTRUP	402
Et svensk ekspeditionskorps til Sjælland? Dansk-svenske generalstabsforhandlinger 1933, deres baggrund og opfølgning. Af JENS J. K. GREGERSEN	428
Summary	457
Dansk forsvar og Marshallplanen 1947-1960. Af LEON DALGAS JENSEN	459
Summary	505
Et langvarigt forhold. Renzo de Felice og Mussolinibiografien. Af THORSTEN BORRING OLESEN	507

Diskussion

Metahistory. Af JAN PEDERSEN	526
------------------------------------	-----

Anmeldelser

Sveriges Nationalatlas 1-17. Clas Tolling: Ättebackar och ödegården. Stig Jaatinen, Arvo Peltonen & John Westerholm: Ålands kulturlandskap – 1700-talet. Birgitta Roeck Hansen: Township and Territory. Salvor Jönsdottir & Nanna Hermansson: Reykjavik. (KARL-ERIK FRANDSEN)	535
Jørgen Bæk Simonsen: Studies in the Genesis and Early Development of the Caliphal System. (JENS ERIK SKYDSGAARD)	540
Kristof Glamann: Bryggeren. J.C.Jacobsen på Carlsberg. (HANS VAMMEN)	542
Henrik Becker-Christensen: Det tyske mindretal i Nordslesvig 1920-1932. (SVEN TÄGIL)	547
Siegfried Matlock (udg.): Dänemark in Hitlers Hand. Der Bericht des Reichsbevollmächtigten Werner Best über seine Besatzungspolitik in Dänemark. (HANS KIRCHHOFF)	556
Kortere anmeldelser (specifikation på omslagets side 3)	564
Foreningsmeddelelser	577
Medvirkende ved dette hæfte	580